ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚ” CLUJ-NAPOCA

Remus Câmpeanu
Varga Attila
Anton Dörner

ÎN PRAGUL EUROPEI

Presa Universitară Clujeană

BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE ISTORIE
„GEORGE BARIȚIU” CLUJ-NAPOCA
VIII

REMUS CÂMPEANU ATTILA VARGA ANTON DÖRNER

ÎN PRAGUL EUROPEI

INSTITUȚIILE TRANSILVANE ÎN EPOCA PREREFORMISTĂ

Volum tipărit cu sprijinul financiar al CNCSIS, grant tip A, nr. 1254

Referenţi ştiinţifici: **Acad. Nicolae Edroiu; Acad. Camil Mureşanu**

Colaboratori: **Mirela Andrei; Anca Câmpian**

Coperta I: ***Portretul împăratului Leopold I de Habsburg (1640-1705), autor anonim, sursă site-ul www.gwleibniz.com***
Coperta IV: ***Blazonul împăratului Leopold I de Habsburg***

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

CÂMPEANU, REMUS
În pragul Europei : instituţiile transilvane în epoca prereformistă / Remus Câmpeanu, Attila Varga, Anton Dörner. - Cluj-Napoca : Presa Universitară Clujeană, 2008

Bibliogr., Index
ISBN 978-973-610-664-4

I. Varga, Attila
II. Dörner, Anton E.

94(498.4)"17"

Universitatea "Babeş-Bolyai"
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruţa Săcelean
Str. Hasdeu nr.45-51
400371 Cluj-Napoca, ROMÂNIA
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: presa_universitara@easynet.ro
http://www.editura.ubbcluj.ro/

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU” CLUJ-NAPOCA

ASOCIAȚIA CERCETĂTORILOR
ISTORIEI BISERICII GRECO-CATOLICE DIN ROMÂNIA

REMUS CÂMPEANU ATTILA VARGA ANTON DÖRNER

ÎN PRAGUL EUROPEI
INSTITUȚIILE TRANSILVANE ÎN EPOCA PREREFORMISTĂ

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ
2008

CUVÂNT ÎNAINTE

Volumul de faţă reprezintă prima parte a unui proiect mai amplu, vizând investigarea procesului de implementare a structurilor europene în Transilvania în epoca reformismului habsburgic (1740-1790). Abordând un subiect de maximă actualitate şi utilitate, cercetarea îşi propune să evidenţieze geneza unui fenomen istoric cu un parcurs complex şi de lungă durată, ale cărui rezultate încep să devină palpabile şi să se fructifice tocmai prin eforturile generaţiilor contemporane.

Actualul demers pune în lumină, în fond, o constatare extrem de simplă, şi anume aceea că spaţiului nostru nu i-au fost străine, de la bun început, ideile vizând modernizarea prin coordonarea unor resurse care pot depăşi rigidele cadre politice, economice, sociale, confesionale, culturale, etnice sau de altă factură. Transilvania s-a mişcat în aria continentală pe traiectorii care nu au diferit, în linii mari, de cele ale altor provincii central-europene. A fost când subiect, când obiect, când factor activ al diverselor proiecte unificatoare, mai mult sau mai puţin generoase, mai mult sau mai puţin radicale, mai mult sau mai puţin ancorate în realitate. Esenţial rămâne faptul că ea nu a părăsit niciodată scena istorică europeană şi că, acum, e pe punctul de a-şi finaliza o devenire ce părea nu demult utopică.

Proiectul decopertează doar o parte, oarecum incipientă în termenii modernităţii, a acestui drum îndelungat. Reparcurgându-l alături de autori, vom înţelege poate mai bine care sunt temeiurile sale istorice şi încotro ne îndreaptă, ca societate, raţiunile actuale ale politicii de integrare, pe care deseori avem tendinţa să le catalogăm drept imperative. După cum reiese din travaliul valorificat aici, ele nu întruchipează decât un deziderat firesc, asumat prin natura istoriei şi care se cuvine a fi privit cu mai multă seninătate.

Senzorii prin care se urmăreşte intensitatea procesului de europenizare sunt cu toţii, în această cercetare, de tip instituţional:

învățământul, Biserica şi administrația. Istoricii care au întreprins această analiză au considerat că respectivii indicatori reflectă în parametri cei mai fideli, atât dorința de schimbare, cât şi rezistența, deseori înverşunată, în fața tendințelor şi comandamentelor modernizării. Prima parte a proiectului, dedicată epocii prereformiste, procesează imaginea Transilvaniei până la momentul decisiv în care transformările, deşi nu în întregime înțelese şi dorite, nu mai puteau fi evitate. Sondajul istoric încearcă să decanteze din mixtura socio-politică, etnică, religioasă şi culturală specifică provinciei, acele motivații care au impus demararea strategiilor de conectare rapidă şi neapărată la ritmul de viață al imperiului. Plasat pe interfața dintre medieval şi modern, principatul ardelean a dat dovadă de destule sincope şi stângăcii, dar, în cele din urmă, s-a înscris pe drumul europenizării. În ce măsură procesul poate fi cuantificat cu instrumentarul propriu cercetărilor istorice postmoderniste, va reieşi, credem, din paginile următoare.

Stadiul cercetărilor privind învățământul, Biserica şi administrația din Transilvania în secolul al XVIII-lea

În ceea ce priveşte istoria învățământului, în urma unei evaluări în linii mari, se conturează o relativ abundentă grilă a cercetărilor legate de evoluția administrației şcolare în imperiul habsburgic, care au fost valorificate, direct sau indirect, mai mult sau mai puțin substanțial, în numeroase sinteze şi studii de specialitate[1]. Din perpectiva domeniului care

[1] ****Entwicklung des Volksunterrichtswesens der Länder der Ungarischen Heiligen Krone*, Budapest, 1913; A. L. Delisie, *History of the Universities of Hungary*, London, 1916; Csóka I. Lajos, *Mária Terézia iskola reformja és Kollár Ádam*, Pannonhalma, 1936; Idem, *Der Erste Zeitabschnitt staatlicher Organisierung des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn: 1760-1791*, Wien, 1939; Robert Meister, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, vol. I, Viena, 1963; Idem, "Kollár Ádám és az 1777-i Ratio Educationis", în *Magyar Pedagógia*, Budapest, 1977, nr. 3-4; Zoltán Ambrus-Fallenbuchl, "Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században", în *Történeti Statisztikai Évkönyv*, Budapest, 1965-1966; Philip P. Adler, "Habsburg school reform among the Orthodox minorities 1770-1780", în *Slavic Review*, 33(1974); Johann Schmidt, *Die Entwicklung der katholischen Schule in Österreich*, Wien, 1958; Gustav Cotruba, *Die Universitäten in der Hochschulorganisation der Donau Monarchie*, Göttingen, 1975; Vörös Károly, *Die zwei Ratio Educationis Verordnungen und das Volksschulwesen in Ungarn zwischen: 1774-1868*, Eisenstadt 1976; Moritz Csáky, *Von der Ratio Educationis zur Educatio nationalis. Die ungarische Bildungspolitik zur Zeit der Spätaufklärung und*

ne interesează, există, în aparenţă, după cum ne evidenţiază inventarul bibliografic de mai sus, multiple dezbateri asupra trecutului administraţiei şcolare austriece şi chiar destule studii consacrate situaţiei educaţiei din provinciile răsăritene ale dinastiei.

În pofida îmbelşugatei producţii istoriografice însă, e de remarcat că investigaţiile dedicate învăţământului din imperiul habsburgic, deşi au o mare tradiţie, nu acoperă cu o constantă acurateţe şi bogăţie de informaţii toate aspectele ce ţin de evoluţia procesului formativ. Doar câteva dintre analizele privitoare la instituţiile de învăţământ austriece din epoca reformelor tereziene şi iosefine reuşesc să depăşească, pe căile eficiente ale comparatismului, cadrul limitat al imperiului şi să observe în ce măsură metamorfozele educaţiei din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sunt şi efecte ale unui proces de preluare constructivă şi de adaptare a unor paradigme şi strategii occidentale de ameliorare şi eficientizare socială a învăţământului.

În acest context, nu s-a urmărit, spre exemplu, în parametri optimi, în ce măsură administraţia şcolară din spaţiul tutelat politic de Curtea vieneză s-a deschis în faţa transformărilor petrecute în sfera formativă, cu deosebire în mai dinamicele teritorii germane, franceze şi engleze. Nu s-a cuantificat cu suficientă atenţie nici modul în care reformismul habsburgic în plan şcolar a reuşit sau nu să reducă decalajul în raport cu sistemele

---

des Frühliberalismus in Bildung Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, Wien, 1978; Werner Krauss, "Les réformes scolaires de l'absolutisme éclairé en Hongrie entre 1765 et 1790", în *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest, 1980; Mészáros István, *Ratio Educationis az 1777 és az 1806 kiadás magyar nyelvű fordítása*, Budapest, 1981; Kosáry Domokos, "Die ungarische Unterrichtsreform von 1777", în vol. ****Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II*, Viena, 1982; Laetitia Boehm, A. Reiner Müller, *Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und Schweiz*, Düsseldorf, 1983; Helmut Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, vol. III-IV, Wien, 1984-1986; James van Horn Melton, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prusia and Austria*, Cambridge, 1988; Beller Béla, „Die ungarische Nationalitäten-Schulpolitik von der Ratio Educationis bis heute", în vol. ****Ethnicity and Society in Hungary*, vol. II, Budapesta, 1990; Dorte Gernert, *Österreichische Volksschulgesetzgebung. Gesetze für das niedere Bildungswesen: 1774-1905*, Köln-Weimar-Wien, 1993; Fazakas István, "Ratio Educationis", în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, Cluj-Napoca, 36(1997); Eva Kowalska, "Das Elementarschulwesen des 18. Jahrhunderts. Ein Modellfall gesamtstaatlicher Ausbildung in der Habsburgermonarchie", în *Südostdeutsches Archiv*, 40(1997)-41(1998); A. Reiner Müller, *Geschichte der Universität*, München, 1990; Hans Paul, *Zur Geschichte des Volksschulwesens im Burgenländisch-Westungarischen Raum vom 17. Jahrhundert bis 1921*, Eisenstadt, 1999; Siró Béla, *State and Churches in Modern Secondary Education in Hungary* (lucrare in manuscris) etc.

performante de învățământ din Europa şi să se impună ca model, nu numai în propriile provincii, ci şi în alte zone, mai conservatoare, ale continentului. Chiar şi dintr-un asemenea punct de vedere, demersul propus aici, valorificat parțial prin acest prim volum dedicat epocii prereformiste, deşi concentrat pe ambientul transilvan, prin valențele sale ce vizează comparatismul european, ar putea contribui la nuanțarea necesară a istoriografiei de specialitate.

Revenind la scrisul istoric al arealului ardelean, observăm că şi aici s-a conturat o apreciabilă tradiție în domeniul cercetării istoriei învățământului şi, implicit, a administrației şcolare din provincie şi din vecinătatea ei[2]. Prin parcurgerea titlurilor mai importante din acest câmp al literaturii de specialitate, se remarcă faptul că fiecare dintre istoriografiile naționale interesate de spațiul transilvan şi-a evidențiat, de regulă, caracteristicile şi funcționalitatea propriei rețele de învățământ.

Scrisul istoric maghiar a prezervat multă vreme în evoluția lui tendințele schițate de marile sinteze de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, semnate de Molnár Aladár şi, ulterior, de Fináczy Ernö, şi, cu toate că a studiat temeinic problematica administrației şcolare din

[2] Subiectul a fost evaluat, în proporție semnificativă, în următoarele lucrări mai însemnate: Onisifor Ghibu, *Viața şi organizația şcolară în Transilvania şi Ungaria*, Bucureşti, 1915; Heinz Brandsch, *Geschichte der Siebenbürgisch-Sächsischen Volksschulen*, Sighişoara, 1926; Hanz Wolf, *Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert*, Baden bei Wien, 1935; Lucia Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania: 1774-1805*, Bucureşti, 1966; Victor Țîrcovnicu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat: 1780-1810*, Bucureşti, 1970; Idem, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, Bucureşti, 1978; Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944; Idem, *Istoria şcolilor româneşti din Transilvania între anii 1800-1867*, Bucureşti, 1971; Nicolae Iorga, *Istoria învățământului românesc*, Bucureşti, 1971; P. Radu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800*, Bucureşti, 1977; Doru Radosav, "Aspecte ale învățământului românesc din secolele XVIII-XIX în Satu-Mare", în *Studii şi comunicări*, Satu-Mare, 4(1980); ****Istoria învățământului din România*, vol. I, Bucureşti, 1983; Mircea Păcurariu, *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu: 1786-1996*, Sibiu, 1986; Iacob Mârza, *Şcoală şi națiune. Şcolile de la Blaj în epoca renaşterii naționale*, Cluj-Napoca, 1987; Ioan Marin Mălinaş, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor şcolare din timpul domniei împărătesei Maria Tereza (1740-1780), a împăraților Iosif II (1780-1790) şi Leopold II (1790-1792). Contribuții privind relațiile româno-austriece*, Oradea, 1994; Doina Nägler, "Petru Maior şi problema învățământului în Transilvania", în *Sargetia*, Deva, 26(1995-1996), nr.1; Susana Andea, Avram Andea, *Structuri transilvane în epoca luminilor*, Cluj-Napoca, 1996; W. Konig, *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*, Köln-Weimar-Wien, 1996; Greta Miron, "Şcoală şi identitate confesională. Instituționalizarea şcolară în eparhia unită de Alba-Iulia - Făgăraş în secolul al XVIII-lea (pâna la Bob)", în *Cultura Creştină*, Blaj, 2002, nr.1-2 etc.

Ardeal, s-a limitat la reliefarea ei doar prin prisma intereselor propriei educații. Într-un mod asemănător au procedat şi autorii saşi şi germani, astfel încât, la ora actuală, deşi există un număr impresionant de monografii şcolare de bună calitate, nici una dintre marile sinteze (nici chiar cele recente) nu acoperă îndeajuns problematica învățământului transilvan.

În legătură cu specialiştii români, e facil de constatat că ei au fost şi au rămas tributari relaționării învățământului cu Biserica şi cu mişcarea națională. Ca atare, pentru secolul al XVIII-lea, abundă investigațiile şi monografiile dedicate şcolilor confesionale ortodoxe şi greco-catolice, până şi reformele şcolare tereziene şi iosefine fiind interpretate strict din perspectiva încărcăturilor şi rezonanțelor lor naționale, sociale şi ecleziastice. Sporadicele referiri generale la administrația şcolară imperială şi provincială s-au făcut mai ales în contextul în care a fost analizată activitatea directorilor şcolari români din Transilvania, Partium şi Banat în epoca reformistă. În respectivele ocazii, s-au făcut firave trimiteri la unele personalități cu rol major în restructurarea învățământului imperial şi la sursele lor externe de inspirație, dar s-a evitat aprofundarea acestei tematici. Ca atare, nu avem conturată, nici în cazul provinciei ardelene, o imagine a racordării educației ei la modelele performante de învățământ de pe continent, cu toate că se ştie bine că reformismul habsburgic şi-a propus, prin politica sa şcolară, atingerea unui asemenea obiectiv.

E de remarcat că cercetările ultimilor ani din domeniul istoriei învățământului, urmărind fenomenul peregrinației academice în evul mediu şi în epoca modernă, au fost nevoite să intre în contact cu specificitățile sistemelor educative din alte spații politice şi imperii europene. Deşi mulți istorici din România (Ioan Chiorean, Nicolae Szabó, Cornel Sigmirean, Stelian Mândruț, Alexandru Tonk, Elena Siupiur, Lucian Nastasă, Remus Câmpeanu, Horațiu Bodale etc.), uneori în colaborare cu reputați specialişti străini (László Szögi, Viktor Karády etc.), s-au înscris în proiectele desluşirii peregrinației academice continentale, nici unul dintre ei nu s-a oprit asupra subiectului interrelaționării angrenajelor statale de învățământ[3]. Cu atât mai mult, un demers ca cel propus în proiectul de

[3] În consecință, lucrări relativ recente, precum cele ale lui Remus Câmpeanu, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 1999; Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității româneşti din Transilvania şi Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 2000; Paul Brusanowski, *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-*

față, deşi, deocamdată, pune în valoare, într-un prim volum, doar epoca prereformistă a educației transilvane, sondează efortul de aliniere a angrenajului şcolar provincial la mecanismele formative eficiente ale Europei în veacul al XVIII-lea şi, astfel, îşi poate dovedi ineditul şi utilitatea.

Un sumar inventar al principalelor lucrări de istorie ecleziastică focalizând imperiul habsburgic, cu toate posibilele sale omisiuni, conduce înspre câteva constatări general valabile[4]. În primul rând, se poate sesiza

1918, Cluj-Napoca, 2005; Horațiu Bodale, *Studenți români la Roma în veacul al XIX-lea* (lucrare de doctorat în manuscris), Cluj-Napoca, 2007 etc., deşi interesante din perspectiva contactului tinerilor români cu şcolile altor confesiuni şi etnii, nu fac referire decât sporadic la paradigmele educaționale europene şi la influența lor asupra Transilvaniei.

[4] Legat de problematica istoriei bisericii şi a administrației ecleziastice din imperiul habsburgic, din câmpul imens al cercetărilor dedicate subiectului, după un amplu şi riguros efort de selecție bibliografică, se decantează, în funcție de importanța lor, următoarele tratate, sinteze, volume şi studii: Gotthold Dorschell, *Maria Theresias Staats- und Lebensanschauung*, Gotha, 1908; Raymond Janin, *Les églises orientales et les rites orientaux*, Paris, 1926; Willibald Ploechl, "The Church Laws for Orientals of the Austrian Monarchy in the Age of Enlightement", in *Quarterly Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, Chicago, 1944; Fritz Wagner, *Europa im Zeitalter des Absolutismus: 1648-1789*, München, 1959; Eduard Winter, *Der Josefinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus: 1740-1842*, Berlin, 1962; Mihály Bucsay, *Der Protestantismus und Ungarn: 1521-1978. Ungarns Reformations-Kirchen in Geschichte und Gegenwart*, Wien, Köln, Graz, 1979; Idem, "Das Toleranzpatent in der reformierten Kirche Altungarns", în vol. ****Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*, Wien, 1981; Karl Otmar von Aretin, *Die Unionsbewegungen des 18. Jahrhunderts unter dem Einfluss von katholischer Aufklärung, deutschen Protestantismus und Jansenismus in katholischer Aufklärung und Josephinismus*, Wien, 1979; Idem, "Der Josephinismus und das Problem des katholischen aufgeklärten Absolutismus in Österreich", în vol. ****Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationales Symposion in Wien, 20-23 Okt. 1980*, Wien, 1985; Adam Wandruszka, "Zur Religiosität Joseph II.", în vol. ****Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*, Wien, 1981; Werner Ogris, "Joseph II. Staats- und Rechtsreformen", în vol. ****Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*, Wien, 1981; Elisabeth Kovács, "Die Herausentwicklung Österreichs aus dem Heiligen Römischen Reich im Reflex der Beziehungen von Kaisertum und Papstum während des 18. Jahrhunderts", în vol. ****Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationales Symposion in Wien, 20-23 Okt. 1980*, Wien, 1985; Idem, "Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert", în vol. ****Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien, 1983; Joseph Karniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, Gerlingen, 1986; Robert Kann, "Die Staatsauffasung des maria-theresianischen Reformabsolutismus", în vol. ****Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien, 1983; Idem, *Fortschritt und Tradition in Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Joseph II.*, Wien, 1985; Gerhald Kolbitsch, *Kirchenpolitik Maria Theresias*, Innsbruck, 1992; Christine

că, de regulă, termenii raportului stat-biserică sunt bine evidenţiati şi aprofundaţi şi că politica religioasă a Curţii vieneze este cu atenţie evaluată în majoritatea provinciilor habsburgice.

Deşi istoricii şi teologii au acordat, în aparenţă, suficientă atenţie evoluţiei fiecărei confesiuni din cadrul imperiului, analizele sunt, îndeobşte, lipsite de o perspectivă comparatistă, preferându-se abordările lineare, axate pe prezentarea separată a credinţelor. Astfel, sfera relaţiilor interconfesionale, cea a interacţiunii bisericilor în plan spiritual şi administrativ, care a condus înspre adoptarea unor structuri şi modele viabile şi înspre racordarea vieţii religioase la noul mental al epocii reformiste, rămâne încă, în mare parte, nedecopertată. Proiectul derulat parţial în paginile de faţă, deşi oarecum cantonat în spaţiul Transilvaniei, poate oferi câteva sugestii în această direcţie mai puţin circulată, deoarece, prin cuantificarea genezei şi parametrilor modernizării ecleziastice, surprinde mai cu seamă punctele comune, nu specificităţile bisericilor din centrul şi răsăritul continentului.

Se cuvine a se menţiona faptul că nici specialiştii în domeniul istoriei ecleziastice şi autorii de sinteze focalizaţi asupra spaţiului transilvan nu au fost, în esenţă, adepţii comparatismului confesional, aşa după cum ne relevă depozitul istoriografic cuprinzând câteva dintre lucrările reprezentative în domeniu[5]. O privire generală asupra bibliografiei

---

Schneider, *Der weltliche Klerus im System des Josephinismus - zwischen staatlicher Funktion und seelsorgerischer Aufgabe*, Wien, 1992; John Faris, *Eastern Catholic Churches. Constitution and Governance*, New-York, 1992; ****Catholic Eastern Churches. Heritage and Identity*, Roma, 1994; Ernst Wangermann, *Reform Catholicism and Political Radicalism in the Austrian Enlightenment*, în vol. ****The Enlightenment in National Context*, Cambridge, 1996; ****Religion und Kirchen im Alten Österreich* [coordonatori Alfred Stirnemann şi Gerhard Wilflinger], Innsbruck, Wien, 1996; Ernest Christoph Suttner, *Bisericile răsăritului şi apusului de-a lungul istoriei bisericeşti*, Timişoara, 1998 etc. Desigur, datorită abundenţei lucrărilor pe această temă, selecţia bibliografică de faţă rămâne perfectibilă.

5 Avem în vedere cercetări consacrate, de genul următoarelor titluri: Ioan Raţiu, *Instituţiunile dreptului bisericescu*, Blaj, 1877; I. Ardeleanu, *Istoria diecesei romane greco-catolice a Oradiei-Mari*, vol. II, Blaj, 1888; Alexandru Grama, *Istoria Basericei Românesci Unite cu Roma de la începutulu creştinismului până în dzilele nostre*, Blasiu, 1884; Idem, *Instituţiunile calvinesci în Biserica românească din Ardealu, fasele lor in trecutu şi valoarea lor în presente. Studiu istorico-canonicu*, Blasiu, 1895; I. Lupaş, Istoria bisericească a românilor ardeleni, Sibiu, 1918; Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Ardeal şi Ungaria*, vol. I, *Până la 1700*, Arad, 1918; Silviu Dragomir, *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*. vol. I, Sibiu, 1920; Friedrich Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, vol. II, Sibiu, 1922; Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Haţegului*, Lugoj, 1913; Idem, *Istoria diecezei*

tematicii evidențiază, printre altele, tendința istoricilor maghiari şi germani de a investiga, cu predilecție, trecutul propriilor confesiuni şi apetența autorilor români pentru monografii sau pentru analize care pun în lumină strânsa legătură dintre Biserica românească şi mişcarea națională.

În cazul istoriografiei confesionale româneşti, din nefericire, o mare parte a resurselor de cercetare s-a consumat inutil, în nesănătoasa polemică

române-unite a Orăzii-Mari, Oradea, 1932; ****Biserica Română Unită. 250 de ani de istorie*, Madrid, 1952; Octavian Bârlea, "Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus. Die rumänische unierte Kirche zwischen 1713-1727", în *Acta Historica*, VI, *Societas Academica Dacoromana*, München, 1966; Christa Zach, *Zur Geschichte der Konfessionen in Siebenbürgen im 16. bis 18. Jahrhundert*, Wien, 1979; Idem, *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1977; Ludwig Binder, "Die evangelische Kirche in Siebenbürgen zur Zeit der Reformen Joseph II. mit besonderer Berücksichtigung des Toleranzpatents", în vol. ****Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*, Wien, 1981; Kalman Benda, "Das Grossfürstentum Siebenbürgen unter Maria Theresia", în Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, Wien, 1984; ****Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Eisenstadt, 1984; Angelika Schäser, "Siebenbürgen unter der Habsburger Herrschaft", în *Jahrbuch fur österreichische Kulturgeschichte*, 1984; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii româneşti din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*, Cluj-Napoca, 1992; Harald Zimmermann, "Die Deutschen Siebenbürgens im Königreich Ungarn", în vol. ****Studien zum Deutschtum im Osten. Die Siebenbürger Sachsen in Geschichte und Gegenwart*, Köln, Weimar, Wien, 1994; Nicolae Bocşan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie şi confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Oradea, 1994; Ioan Horga, *Tradiție şi noutate în spiritualitatea românească greco-catolică din epoca luminilor*, Oradea, 1996; ****300 de ani de la Unirea Bisericii Româneşti din Transilvania cu Biserica Romei* [coordonatori Gheorghe Gorun şi Ovidiu Horea Pop], Cluj-Napoca, 2000; Iudita Căluşer, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea. Contribuții monografice*, Oradea, 2000; Ovidiu Ghitta, *Naşterea unei biserici. Biserica Greco-Catolică din Sătmar în primul ei secol de existență 1667-1761*, Cluj-Napoca, 2001; ****Biserica Română Unită cu Roma - Istorie şi spiritualitate* [coordonatori Cristian Barta şi Zaharie Pintea], Blaj, 2003; Greta-Monica Miron, "Greco-catolicism şi ortodoxie în Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Repere în definirea ideii de toleranță", în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Gheorghe-Şincai*, Târgu-Mureş, 2(1999); Idem, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi: 1697-1782*, Cluj-Napoca, 2004; Idem, *Biserica Greco-Catolică din comitatul Cluj în secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2007; Mihai Săsăujan, *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania: 1740-1761*, Cluj-Napoca, 2002; Gheorghe Gorun, *Biserica românească şi societatea transilvană*, Oradea, 2002; Blaga Mihoc, *Biserică şi societate în nord-vestul României*, Oradea, 1994; Idem, *Biserica şi secularul*, Oradea, 2007; Remus Câmpeanu, *Biserica Română Unită între istorie şi istoriografie*, Cluj-Napoca, 2003; Ana Dumitran, *Religie ortodoxă - religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Cluj-Napoca, 2004; Ovidiu H. Pop, *La Chiesa Rumena Unita (1830-1853)*, Roma, 2005; Ciprian Ghişa, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850)*, Cluj-Napoca, 2006; Mirela Andrei, *La granița imperiului. Vicariatul Rodnei*, Cluj-Napoca, 2006; Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob: 1782-1830* (ediția a II-a), Cluj-Napoca, 2007; Ioan Cârja, *Biserică şi societate în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2007 etc.

dintre istoricii şi teologii ortodocşi şi cei greco-catolici. S-au consemnat insuficiente preocupări pentru modul în care bisericile româneşti din Transilvania s-au deschis, în evoluția lor, înspre modelele funcționale oferite de alte confesiuni. În fapt, în întreaga noastră literatură de specialitate, un singur studiu, vechi de-altfel, a fost consacrat în întregime acestei tematici, şi anume cel deja citat al lui Alexandru Grama, *Instituțiunile calvinesci în Biserica românească din Ardealu, fasele lor în trecutu şi valoarea lor în presente. Studiu istorico-canonicu*, Blasiu, 1895.

Este adevărat că, în ultimii ani, cercetările privind perfecționarea administrației ecleziastice româneşti au câştigat teren (vezi, spre exemplu, inițiativele citate mai sus ale Gretei Miron, Daniel Dumitran ş.a.), dar nu se acordă încă suficientă atenție măsurii în care, în procesul de modernizare a lor, bisericile româneşti au optat sau au fost constrânse să opteze, în epoca reformelor, pentru preluări ale unor componente care şi-au atestat deja funcționalitatea în alte provincii ale imperiului. Pare ciudată această omisiune, în condițiile în care, după cum este bine cunoscut, în Transilvania, confesiunile româneşti au avut multe de câştigat de pe urma politicii reformiste a Curții vieneze. Dezvoltarea unui asemenea subiect, parte a demersului nostru, e adevărat în mai mică măsură vizibilă în acest prim volum dedicat perioadei prereformiste, ar conduce, fără îndoială, înspre descoperirea coordonatelor majore ale procesului de integrare ecleziastică europeană a Transilvaniei şi, mai ales, a românilor de aici.

Desluşirea evoluției şi caracteristicilor administrației habsburgice în provinciile estice ale imperiului reprezintă, în continuare, un deziderat istoriografic şi un obiectiv esențial al cercetărilor de perspectivă privind secolul al XVIII-lea central european. Tematica restructurării administrative a Transilvaniei în perioada reformelor Mariei Tereza şi ale lui Iosif al II-lea, deşi de mare importanță pentru surprinderea masivului fenomen de modernizare a societății ardelene şi de dificilă desprindere de şabloanele medievalului, a fost, în mod cu totul surprinzător, neglijată de scrisul istoric românesc.

Dacă cercetările occidentale şi cele central europene şi-au conturat deja o incontestabilă tradiție în ceea ce priveşte focalizarea trecutului

administrației arealului politic habsburgic[6], istoriografia noastră a preferat să-şi focalizeze prioritar atenția, din considerente mai mult sau mai puțin

[6] Dintre sintezele, biografiile şi monografiile care au consacrat spații largi subiectului, publicate în ultimii ani, le-am menționa doar pe cele ale lui Robin Okey, *The Habsburg Monarchy*, Oxford, 2001; Marsha Rozenblit, *Reconstructing a National Identity*, London-New York, 2001; Karin MacHardy, *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria*, London, 2003; Paula Sutter-Fichtner, *The Habsburg Monarchy: 1490-1848*, Cambridge, 2003; John Alois, *Das Haus Habsburg*, Wien, 2004, care se adaugă şi completează în mod fericit celebre lucrări de referință mai vechi, precum: Alfred Arneth, *Maria Theresia*, 10 vol., Wien, 1863-1897; Idem, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Korrespondenz*, 3 vol., Wien, 1867-1868; Idem, *Joseph und Leopold von Toscana. Ihre Briefwechsel von 1781 bis 1790*, 2 vol., Wien, 1873; A. Beer, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz. Ihre Briefwechsel*, Wien, 1873; Hoch Bidermann, Ignatz Hermann, *Der österreichische Staatsrath 1760-1848*, Wien, 1879; Meszlényi Antal, *A jozefinismus kora Magyarországon*, Budapest, 1934; Friederich Walter, *Die österreichische Zentralverwaltung von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848). Vom Sturz des Directoriums in publicis et cameralibus (1760/1761) bis zum Ausgang der Regierung Maria Theresias. Aktenstücke*, Wien, 1934; Idem, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias: 1740-1780*, Wien, 1938; Idem, *Die Theresianische Staatsreform von 1749*, Wien, 1958; Otto Frass, *Das Zeitalter Maria Theresias und ihre Söhne 1740-1790*, Graz-Wien, 1946; Ferdinand Maas, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich: 1760-1770*, 4 vol., Wien, 1951-1961; Mathias Bernath, "Die Errichtung der siebenbürgischen Militärgrenze und die Wiener Rumänenpolitik in der frühjosephinischen Zeit", in *Südost-Forschungen*, 19(1960); Idem, "Ständewesen und Absolutismus im Ungarn des 18. Jahrhunderts", in *Südost-Forschungen*, 22(1963); Béla Király, *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*, Columbia, 1969; T.C.W. Blannig, *Joseph II and Enlightened Despotism*, Bristol, 1970; C. A. Macartney, *The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, New York, 1970; Karlheinz Österloch, *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reform bewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*, Lubeck-Hamburg, 1970; Frank T. Brechka, *Gerhard van Swieten and his World: 1700-1772*, The Hague, 1971; Ember Győző, "A habsburg birodalom központi kormányszervei: 1711-1765. Az uralkodoi központi kormányzat szervezete", în *Történelmi Szemle*, 1975; R.A. Kann, *The History of the Habsburg Empire: 1526-1918*, Los Angeles, 1977; Idem, "Báró Buccow Erdélyben és az Osztrák Állam Tanács: 1761-1764", în *Századok*, 1988, nr.4; Paul P. Bernad, *The Limits of Enlightenment. Joseph II and the Law*, Chicago-London, 1979; Adam Wandruszka, *Der Historiographie der theresianisch-josephinischen Reformzeit*, Wien, 1982; Hajdu Lajos, *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*, Budapest, 1982; Erich Zöllner, *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien, 1983; Idem, *Istoria Austriei*, vol.1, Bucureşti, 1997; Gerda Mraz, *Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Eisenstadt, 1984; Bruno Schimetschek, *Der österreichische Beamte. Geschichte und Tradition*, Wien, 1984; Tibor Simányi, *Kaunitz, Staatskanzler Maria Theresias*, Wien-München, 1984; ****Österreich in Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zänsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.*, vol.1, Wien, 1985; J. Chiffoleau, *État et Église dans la genèse de l'État Moderne*, Madrid, 1986; P.G.M. Dickson, *Finance and Government under Maria Theresia: 1740-1780*, 2 vol., Oxford, 1987; Derek Beales, *Joseph II. In the Shadow of Maria Theresa*, vol., I, Cambridge, 1987; János Barta, *Mária Terézia*, Budapest, 1988; Károly Kecskeméti, *La Hongrie et le reformisme liberale. Problèmes politiques et sociaux: 1790-1848*, Roma, 1989; Jean Bérenger, *Histoire de l'Empire des Habsbourg: 1273-1918*, Paris, 1990; Idem, *Die Habsburgmonarchie als Ständestaat: Zäsur und Kontinuität zur Zeit Maria Theresias mit besonderer Berücksichtigung Ungarns*, Wien, 1985; Daniel Tollet, "La

politice sau politizate, asupra problematicilor privind mişcarea naţională, dinamica socială (iobăgia, lupta de clasă), evoluţia economică (cu precădere relaţiile agrare) şi devenirea culturală. Tributari normelor şi paradigmelor impuse de ideologia marxistă, specialiştii români au omis evaluarea unei componente substanţiale care a propulsat Transilvania pe drumul modernizării, şi anume administraţia. Focalizările asupra acestui domeniu au fost cu totul sporadice şi aleatorii, deşi investigarea lui ar fi putut pune în lumină aspecte inedite legate de trecutul societăţii ardelene.

Cercetarea construcţiei administrative a provinciei, într-o epocă de profunde schimbări precum cea a reformelor tereziene şi iosefine, ar permite, cu siguranţă, erodarea mai rapidă a anumitor clişee ale scrisului nostru istoric, conturând un discurs mai apropiat de cerinţele cercetărilor contemporane. În primul rând, din punctul nostru de vedere, cuantificarea actuală a subiectului ar îmbogăţi depozitul unui alt segment de cercetare neglijat de specialişti, istoria elitelor, sferă in care mai sunt extrem de multe de făcut. În al doilea rând, metamorfozele birocraţiei transilvane şi eforturile de adaptare a ei la modelele continentale de funcţionare cele mai eficiente, în perioada radicalelor schimbări din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, ar constitui un fundament real al studiului preistoriei construcţiei europene în spaţiul românesc.

În pofida resurselor imense de valorificare in plan istoriografic, istoria administraţiei transilvane este concentrată în doar câteva repere, nici ele extrem de consistente[7]. Un eventual inventar istoriografic, întocmit chiar în

---

Genèse de l'État moderne en Europe Orientale: synthèse et bilan", în vol ****L'État moderne: Genèse, bilans et perspectives*, Paris, 1990; Rolf Kutschera, *Maria Theresia und ihre Kaiser Söhne*, Innsbruck, 1990; H.M. Scott, "Reform in the Habsburg Monarchy: 1740-1790", în vol., ****Enlightened Absolutism*, London, 1990; R.J.W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy. An Interpretation*, Oxford, 1979; Idem, *Joseph II and Nationality in the Habsburg Land in Enlightenment Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth Century Europe*, Oxford, 1992; F.A.J. Szabó, *Kaunitz and Enlightened Absolutism: 1753-1780*, Cambridge, 1994; Éva Balázs, *Hungary and the Habsburgs 1765-1800. An Experiment in Enlightenment Absolutism*, Budapest, 1996 etc.

[7] Dintre autorii români şi străini care au făcut referiri, cel puţin tangenţiale, la această problematică, într-o sumară, dar de extins parcurs cronologic, trecere în revistă, s-ar cuveni menţionaţi următorii: Ferdinand Zieglauer, *Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen zur Zeit Josephus II.*, Wien, 1881; Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Budapest, 1973; Idem, *Habsburg politika és habsburg kormányzat Erdélyben 1690-1740*, Budapest, 1988; Friederich Walter, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias: 1740-1780*, Wien, 1938; Helmuth Klima, *Guvernatorii Transilvaniei: 1774-1867*, Sibiu, 1943; Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei:*

condiții de maximă acribie, ar evidenția faptul că cercetările directe, concrete, dedicate deslușirii angrenajului birocratic din Transilvania sunt, din păcate, puține. Concentrând prezentarea de față, se poate afirma că, în ultimele decenii, în scrisul nostru istoric, cu excepția studiilor sus-citate al lui Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt şi Avram Andea, a tezelor de doctorat ale lui Anton Dörner şi Vasile Ionaş (nepublicate încă) şi a volumului lui Costin Feneşan (al cărui travaliu valoros vizează însă spațiul Banatului), filoanele arhivistice şi istoriografice ale tematicii evoluției administrației din provinciile estice ale imperiului habsburgic şi raportării ei la populația românească rămân, în covârşitoare parte, neexplorate şi neexploatate[8].

1691-1774, Sibiu, 1943; Idem, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen: 1688-1869*, Köln-Wien, 1985; Avram Andea, "Opțiuni pentru o istorie a administrației", în vol. ****Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ştefan Pascu*, Cluj, 1974; Idem, *Iluminism şi modernizare în societatea românească*, Cluj-Napoca, 1996; Aurel Răduțiu, "Reorganizarea politico-administrativă a Transilvaniei la 1784. Constituirea comitatului Turda", în vol. ****Răscoala lui Horea: 1784. Studii şi interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1984; Elke Josupert-Neitzel, *Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen*, München, 1986; Costin Feneşan, *Administrație şi fiscalitate în Banatul imperial: 1716-1778*, Timişoara, 1997; Vasile Ionaş, *Reformismul austriac şi fiscalitatea în Transilvania în secolul al XVIII-lea* (lucrare de doctorat în manuscris), Cluj-Napoca, 1998; Anton Dörner, *Reformismul austriac şi administrația din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, (lucrare de doctorat în manuscris), Cluj-Napoca, 1998; Petre Din, *Mitul bunului împărat - Realitatea politică a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea* (lucrare de doctorat în manuscris), Cluj-Napoca, 2002; Ioan Horga, *Contribuții la cunoaşterea iosefinismului provincial*, Oradea, 2000; Angelika Schäser, *Reformele iosefine în Transilvania şi urmările lor în viața socială*, Sibiu, 2000; Ladislau Gyémánt, "Reorganizarea administrației Pământului Crăiesc în lumina actelor tipărite în limba română în anul 1797", în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj*, Cluj-Napoca, 26(1983-1987); Idem, "De la reformism la revoluția franceză", în *Istoria României. Transilvania*, vol.I, Cluj-Napoca, 1997; Idem, *Preistoria construcției europene*, Cluj-Napoca, 1998 etc.

[8] Desigur, informații utile referitoare la subiect pot fi spicuite şi din alte sinteze şi monografii consacrate, de largă circulație, precum cele ale lui Nicolae Bocşan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timişoara, 1986; Ladislau Gyémánt, *Mişcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790-1848*, Bucureşti, 1986; David Prodan, *Răscoala lui Horea*, Bucureşti, 1984, 2 vol.; Idem, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984; Mathias Bernath, *Habsburgii şi începuturile formării națiunii române*, Cluj, 1994; ****Istoria României. Transilvania*, vol.I, Cluj-Napoca, 1997; Emmanuel Turczynski, *De la iluminism la liberalismul timpuriu. Vocile politice şi revendicările lor în spațiul românesc*, Bucureşti, 2000; Remus Câmpeanu, *Elitele româneşti din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2000; ****Istoria Românilor*, vol.VI, Bucureşti, 2002 etc., dar ele nu depăşesc statutul unei eventuale şi parțiale baze de date pentru cercetări de perspectivă mai temeinice.

Considerații metodologice

Apreciem că, din punctul de vedere al subiectului focalizat, lucrarea corespunde direcțiilor evolutive actuale, asumate de istoriografia noastră. Eforturile tot mai intense ale autorilor contemporani de a lăsa în urmă metanarațiunea clădită în peste două secole de scris istoric, în care teme de copleşitoare anvergură precum istoria patriei, istoria mişcării naționale, istoria culturii, istoria socială şi, în cadrul ei, cu precădere, istoria luptei de clasă, istoria bisericii, istoria statului şi a dreptului, istoria istoriografiei etc., au fost subordonate fie limitativului cadru etnic, fie ideologiei internaționalismului socialist, îşi găsesc o oarecare rezonanță în întreprinderea actuală.

Se justifică oare, din perspectiva eficienței istoriografice, un travaliu de natura celui derulat în prezentele pagini? Răspunsul este, fără îndoială, afirmativ. În plină epocă a postmodernismului, am început să ne obişnuim cu ideea că rațiunea nu înseamnă totul în cercetarea istorică. Am început să realizăm că deconstructivismul, față de care ne-am poziționat cu atâta suspiciune la începutul tranziției noastre ideologice, are nu numai un farmec aparte şi o relaxantă prospețime, dar ne şi poate scoate din sfera coercitivă a metadiscursurilor sufocante prin greutatea, asumările, constrângerile şi partizanatul lor.

Postmodernismul şi deconstructivismul, cu toate că nu se disting prin coerența lor şi anihilează oarecum previziunile legate de viitorul cercetării istorice, au indus în câmpul istoriografiei cel puțin doi factori de incontestabil progres. În primul rând, predilecția pentru studiul subiectelor şi fenomenelor absente din istorie, iar, în al doilea rând, înclinarea înspre travaliul de echipă şi sondajele digitalizate, bazate pe inter- şi multidisciplinaritate. Conform teoriilor şi metodologiilor actuale, promovate începând cu deceniul al nouălea al secolului trecut, cu cât o tematică a fost mai redusă ca interes şi dimensiune, mai puțin meritorie din perspectiva istoriilor naționale, mai neglijată sau mai mascată de amploarea discursurilor istoriografice tradiționale, cu atât mai stringent se impune abordarea ei prin folosirea unui instrumentar ştiințific de maximă diversitate.

Unde va ajunge ştiința istorică înscrisă pe un asemenea drum? Încă nu se ştie cu exactitate, dar pare posibil ca, în cazul recompunerii viitoare a metanarațiunilor, postmodernismul să-şi facă simțită contribuția cel puțin

prin noi optici lipsite de angajamente ideologice, prin reducerea drastică a miturilor, prin atenția la detalii şi prin recuperarea „absenților din istorie".

Apreciem că trecerea în revistă a considerațiilor teoretice şi metodologice de mai sus facilitează în bună măsură evaluarea cât mai apropiată de parametri obiectivității a lucrării de față. Conform judecăților anterior expuse, se poate lesne constata că prezenta cercetare se înscrie cu certitudine în coordonatele postmodernismului. Aceasta, în primul rând, datorită faptului că travaliul depus de autori a pus în lumină instituțiile transilvane ca factor de coagulare socială şi le-a definit ca angrenaje fundamentale în procesul inerent de modernizare şi uniformizare pe care provincia l-a traversat în veacul al XVIII-lea. Astfel, discursul conturat s-a poziționat mai presus de specificitățile, animozitățile şi resentimentele politice şi istorice care au separat diversele comunități ardelene, intens exploatate în trecut, concentrându-se pe reliefarea parcursului lor comun, mai rapid sau mai lent, înspre preluarea şi asumarea coordonatelor modernității. Urmând o atare direcție, investigația a decopertat o lume a interfeței, interferențelor şi numitorilor comuni, extrem de rar surprinsă în scrisul istoric. În fond, o asemenea optică se poate defini ca una postmodernistă, de restaurare a fenomenelor de redusă vizibilitate în literatura tradițională de specialitate.

Obiectivele actualei cercetări

Primul volum al proiectului privind sondarea modului de implementare a structurilor europene în Transilvania în timpul reformismului habsburgic se structurează în trei capitole. Partea de debut, cea referitoare la instituțiile de învățământ în epoca prereformistă, ține cont, cu prioritate, aşa după cum s-a mai subliniat, de faptul că istoria şcolilor din Ardeal în primul secol al regimului politic habsburgic nu a fost investigată în suficientă măsură, cu un instrumentar comparatist şi din perspectiva raportării rețelei formative interne la metamorfozele continentale ale educației. Ca atare, acest segment al lucrării şi-a fixat următoarele repere: decantarea componentelor europene de restructurare a învățământului care, prin intermediul proiectelor habsburgice, au fost preluate, adaptate şi aplicate în provinciile imperiului, încă de la debutul

veacului al XVIII-lea; stabilirea cuantumului de originalitate şi creativitate în politica şcolară a Curţii vieneze din perioada 1700-1740, în raport cu împrumuturile şi importurile unor forme extrase din strategiile viabile de învăţământ ale altor state europene; aprecierea măsurii în care prereformismul şcolar imperial s-a definit sau nu ca o strategie echilibrată între tradiţie şi inovaţie; detalierea mecanismelor de funcţionare ale instituţiilor centrale şi provinciale de coordonare a educaţiei, precum şi a raporturilor dintre ele (comisii de studii, comisii fundaţionale, ordine călugăreşti, episcopii, programe de curs etc.); punerea în lumină a căilor de transmitere a ordinelor, dispoziţiilor şi instrucţiunilor şcolare, precum şi a eficienţei aplicării lor în epoca prereformistă; cuantificarea aparte, pe cicluri şi tipuri de învăţământ (elementar, mediu, superior, laic, confesional, tehnic, militar ş.a.m.d.) a consecinţelor prereformismului şcolar; compararea, pe provincii, a randamentului, intensităţii, duratei şi rezonanţei schimbărilor din domeniul formativ de după instaurarea controlului politic austriac, cu evidenţierea situaţiei Transilvaniei în ambientul reliefat; investigarea, pe confesiuni şi etnii, a impactului noilor strategii catolice asupra şcolilor confesionale, urbane şi săteşti, din Ardeal şi a modului lor de reacţie în faţa schimbărilor politice, precum şi poziţionarea precarelor şcoli româneşti din mediul rural, ortodoxe şi greco-catolice, într-o evaluare de asemenea natură; cercetarea atitudinii şi capacităţii de interacţionare a bisericilor din provincie faţă de solicitările novatoare iniţiate de către Curtea vieneză în sfera educaţiei; sondarea paralelă a fundamentelor organizatorice firave ale învăţământului românesc din toate teritoriile locuite de români ale imperiului habsburgic şi stabilirea locului reţelei şcolare româneşti din Transilvania în cadrul general conturat pentru perioada 1700-1740; analizarea comparativă a efectelor politicii prereformiste asupra evoluţiei şcolilor româneşti şi asupra evoluţiei şcolilor altor naţiuni parţial neprivilegiate din imperiu (slovacii, sârbii, grecii etc.), punctarea elementelor comune şi a specificităţilor; relevarea statistică a puţinelor consecinţe benefice ale strategiilor şcolare prereformiste în planul dezvoltării timide a elitelor româneşti din Transilvania (cu etalarea tipologiilor elitare oarecum stimulate prin lărgirea parţială a accesului la instrucţie).

După cum se poate observa din contribuţiile istoriografice enumerate mai sus ale acestui prim capitol, investigaţia privitoare la instituţiile de

învățământ habsburgice depăşeşte, pe calea fructuoasă a comparatismului, cadrul limitat al imperiului şi observă în ce măsură metamorfozele educației de la începutul secolului al XVIII-lea sunt şi efecte ale unui proces de preluare constructivă şi de adaptare a unor paradigme şi strategii occidentale de ameliorare şi eficientizare socială a învățământului. În acest context, se evaluează în ce măsură administrația şcolară din spațiul tutelat politic de Curtea vieneză s-a deschis în fața transformărilor petrecute în sfera formativă în alte părți ale continentului. Se analizează, totodată, modul în care strategia habsburgică în plan şcolar a reuşit sau nu să reducă, în perioada 1700-1740, decalajul în raport cu sistemele performante de învățământ din Europa şi să se impună ca model, nu numai în propriile provincii. Dintr-un asemenea punct de vedere, subiectul acestui capitol, deşi concentrat pe ambientul transilvan, prin valențele sale ce vizează comparatismul european, contribuie la nuanțarea necesară a istoriografiei de specialitate.

Al doilea capitol îşi aduce aportul la conturarea reperelor esențiale ale prereformismului habsburgic în câmpul ecleziastic, în raport cu politica bisericească a altor state europene acaparate de dinamica epocii preiluministe, şi la sublinierea paradigmelor comune şi a specificităților. Respectivele pagini induc în câmpul istoriografic românesc următoarele obiective inedite: investigarea strategiei confesionale a Curții de la Viena din perspectiva caracteristicilor proprii ale provinciilor tutelate şi delimitarea poziției Transilvaniei în imaginea de ansamblu; trecerea în revistă, în paralel, a atitudinii confesiunilor ardelene față de travaliul novator al puterii centrale şi evidențierea capacității lor de deschidere sau de rezistență față de tendințele de schimbare; urmărirea modului în care bisericile ardelene au receptat dispozițiile suveranilor şi au oscilat, într-un spectru larg, între spaima față de catolicizarea forțată şi conştientizarea necesității alinierii la proiectele ecleziastice ale Curții; evaluarea măsurii în care politica religioasă a puterii centrale a implementat în Transilvania, în formă directă sau prelucrată, modele general europene de administrație şi conduită clericală; inventarierea metamorfozelor confesionale petrecute în provincia ardeleană, atât în plan spiritual-teologic, cât şi în plan instituțional-administrativ; reliefarea mijloacelor instituționale şi instrumentelor birocratice şi teologice prin intermediul cărora puterea centrală şi-a derulat proiectele religioase în provincie; cuantificarea eficienței, persistenței

şi rezonanţelor transformărilor ecleziastice din Transilvania, în oglinda dinamicii spirituale a prereformismului confesional din celelalte provincii ale imperiului; detectarea influenţelor teologice şi instituţionale ale confesiunilor transilvane privilegiate exercitate asupra confesiunilor româneşti; decopertarea momentelor principale de colaborare şi dispută între bisericile transilvane, în condiţiile specifice ale prereformismului habsburgic; punctarea aspectelor benefice induse de prereformism în sferele disciplinei spirituale şi administraţiei bisericilor româneşti; punerea în lumină a mecanismelor administrative rudimentare ale bisericilor româneşti, ortodoxe şi greco-catolice, în primele decenii ale veacului al XVIII-lea, evidenţierea piramidală a atribuţiilor concrete ale episcopiilor, vicariatelor, protopopiatelor, arhidiaconatelor, parohiilor etc., precizarea relaţiilor intra- şi interinstituţionale şi delimitarea subordonărilor şi a autonomiilor; cercetarea formelor de colaborare dintre diversele tipuri de administraţie (civilă, militară, ecleziastică, şcolară etc.) în travaliul comun, coordonat de puterea centrală, de coagulare a Unirii religioase şi de modernizare a societăţii româneşti; relevarea istorico-statistică a procesului conturării unei noi elite româneşti în pragul epocii moderne, cea a ierarhilor şi funcţionarilor administraţiei Bisericii Unite; compararea dinamicii şi consistenţei carierelor clericale în câmpul social al elitelor greco-catolice din perioada 1700-1740 etc.

În acest al doilea capitol, se poate sesiza că toţi termenii raportului stat-biserică sunt bine evidenţiaţi şi aprofundaţi şi că politica religioasă a Curţii vieneze este cu migală evaluată. S-a acordat suficientă atenţie evoluţiei fiecărei confesiuni din cadrul provinciei, iar analiza nu este lipsită de o perspectivă comparatistă, contrazicând abordările tradiţionale lineare, axate pe prezentarea separată a credinţelor. Astfel, sfera relaţiilor interconfesionale, cea a interacţiunii bisericilor în plan spiritual şi administrativ, care a dus la adoptarea unor structuri şi modele viabile şi la actualizarea vieţii religioase la noul mental al debutului epocii moderne, începe să fie, în bună parte, decopertată. Capitolul, deşi oarecum focalizat asupra spaţiului Transilvaniei, oferă câteva sugestii într-o direcţie mai puţin circulată, deoarece, prin detectarea parametrilor modernizării ecleziastice, surprinde mai cu seamă punctele comune, nu specificităţile bisericilor din centrul şi răsăritul continentului. Vizibilă este, totodată, preocuparea pentru sublinierea modului în care bisericile româneşti din

Transilvania s-au deschis, în evoluția lor, înspre modelele funcționale oferite de alte confesiuni.

Al treilea capitol şi-a fixat următoarele repere: compararea strategiilor administrative promovate de Casa de Habsburg la începutul veacului al XVIII-lea cu politicile din sfera birocrației derulate de alte puteri europene, punctarea sintetică a elementelor comune, specificităților sau împrumuturilor şi evaluarea paralelă a performanțelor; investigarea modului în care intenția restructurării birocrației ardelene a avut sau nu drept consecință transferul unor modele străine în provincie; relevarea componentelor administrative importate eventual din afara imperiului (din sfera administrației britanice, franceze, germane etc.) şi a celor translatate din provinciile apusene sau centrale ale Curții vieneze; reconstituirea administrației transilvane prin trimiteri la statutele şi mecanismele celorlalte administrații teritoriale, cu deosebire ale celor din zonele locuite de români (Banat, Partium etc.); evidențierea schimbărilor petrecute la nivelul personalului birocratic transilvan în primele decenii de după instaurarea regimului politic austriac (reducerea numărului de funcționari, dinamizarea şi motivarea lor, pătrunderea reprezentanților categoriilor defavorizate până atunci de principii calvini în sistem, punerea în lumină a raportului dintre elita administrativă tradițională calvină şi noua elită administrativă austriacă şi catolică ş.a.m.d.); etalarea modificărilor survenite în forma, influența şi competențele instituțiilor administrative provinciale în noul regim politic (remodelarea parțială a Guberniului, a oficiilor camerale, juridice şi militare şi a conducerii comitatelor); conturarea motivațiilor întemeierii unor instituții provinciale noi; definirea raportului dintre administrația centrală şi cea provincială (explicitarea coordonatelor evoluției oficiilor de intermediere a relației Curții cu provincia, prezentarea modului, mijloacelor şi căilor de emitere-transmitere-preluare a dispozițiilor, precum şi a eficienței aplicării lor în teritoriu); depistarea pârghiilor funcționale de comunicare şi colaborare dintre administrația civilă, cea militară şi cea ecleziastică; analiza reacției şi randamentului administrației provinciale în raport cu dezideratele şi strategiile suveranilor; evaluarea comparativă a situației administrative în toate provinciile imperiului, în perioada 1700-1740, şi poziționarea Transilvaniei în această evaluare; inventarierea forțelor interne care au sabotat cristalizarea şi performanțele noului tip de administrație.

Prezentarea construcției administrative a provinciei, într-o epocă de profunde schimbări politice, contrazice anumite clişee ale scrisului nostru istoric, îndeobşte limitat la cadrul etnic, dar textul reliefează şi alte valențe valorice. În primul rând, cuantificarea subiectului îmbogățeşte depozitul unui alt segment de cercetare neglijat de specialişti, istoria elitelor transilvane, sferă în care mai sunt extrem de multe de făcut. În al doilea rând, relevarea metamorfozelor birocrației ardelene şi a eforturilor de adaptare a ei la modelele de funcționare relativ eficiente constituie un fundament real al studiului preistoriei construcției europene în spațiul nostru.

După cum reiese din contribuțiile aduse de prezenta lucrare, elementele inedite promovate în paginile sale conduc înspre posibilitatea elaborării de noi teorii în sfera tematică atât de largă a impactului prereformismului şi reformismului habsburgic asupra Transilvaniei. Cea mai importantă calitate a proiectului ar fi aceea de a interpreta epoca tereziană şi iosefină, precum şi ambientul deceniilor anterioare, pentru prima dată în istoriografia noastră, pe baza unei argumentații bogate şi coerente, ca debut al unui proces real, masiv şi modern de integrare europeană. Acest deziderat se împlineşte prin instrumentarul cercetărilor comparative derulate dinspre cadrul european, prin cel imperial, înspre cel provincial. Comparațiile graduale vizează întâi politicile europene, apoi strategiile experimentate de Curtea de la Viena în provinciile sale, pentru a se cantona, în final, în spațiul Transilvaniei, vizând toate instituțiile, etniile şi confesiunile. Numai in acest fel, paradigmele europene, implementate aici prin prereformism şi reformism, pot fi surprinse în toate nuanțele lor.

Din acest obiectiv general, derivă apoi o serie de noi abordări şi teorii, unele contrazicând, după cum s-a mai menționat, chiar vechi clişee şi construcții istoriografice. Printre altele, e vorba şi de eticheta națiunii iobăgeşti, aplicată de istorici, fără nuanțările necesare, populației româneşti din Transilvania, dar şi de alte şabloane perimate ale literaturii de specialitate.

Intenția pusă în practică de autori prin intermediul acestor capitole a fost aceea de a urmări - prin reorientarea discursului istoric dinspre general, adică dinspre fenomenul de ansamblu al reeuropenizării Transilvaniei de după anul 1700, înspre particular, adică înspre tratarea administrației, învățământului şi bisericii ca senzori sau ca factori de

detaliu ai procesului de modernizare - recompunerea unui tablou socio-politic detaliat, descărcat de mituri, de nostalgii şi de partizanate şi mult mai apropiat de realitățile istorice ale epocii.

Volumul concentrează, ierarhizează şi defineşte numeroase trăsături ambientale de natură socio-politică, economică şi spirituală, precum şi rațiunile care au determinat demararea unei politici intense, planificate şi concentrate de europenizare a Transilvaniei. El constituie, considerăm, suportul încurajator pentru demararea investigațiilor privind modernizarea structurilor transilvane prin reformele habsburgice. Departe de pretențiile absurde de exhaustivitate, cartea aduce o notă de prospețime în evoluția istoriografiei din România, sugerează perspective noi în analiza preistoriei şi istoriei integrării europene, contribuie la adaptarea discursului istoric românesc la normele, principiile şi metodologiile încă actuale ale postmodernismului istoriografic şi se racordează apelului pentru dezbaterile pe marginea miturilor, care s-ar putea dovedi extrem de benefice în viitor.

Remus Câmpeanu

CAPITOLUL I

ÎNVĂȚĂMÂNTUL DIN TRANSILVANIA, PARTIUM ŞI BANAT ÎN EPOCA PREREFORMISTĂ

Inițiativa cercetării de față a pornit de la constatarea că lucrările cu atribute de sinteză sunt extrem de puține în istoriografia învățământului din România. Cele câteva studii de anvergură, care au încercat să contureze un discurs general asupra dezvoltării educației în zonă pe parcursul veacurilor, aparțin unor etape mai vechi ale investigației istorice şi, ca atare, şi-au pierdut actualitatea, atât în plan metodologic, cât şi din perspectiva informațiilor documentare şi arhivistice scoase la lumină. Tabloul mecanismului instituțional al activității formative a fost schițat numai în liniile sale majore, cărora li se cuvin încă adăugate numeroase nuanțe. Aceasta cu atât mai mult cu cât, în ultimele decenii şi mai cu seamă în perioada de după înlăturarea regimului totalitar, scrisul istoric din spațiul românesc a căutat să-şi însuşească o identitate diferită de cea indusă prin comandamente politice şi mult mai vizibil orientată înspre reperele varietății, multiculturalismului, toleranței şi europenismului.

Din punct de vedere conceptual, etapa pe care o traversează cercetarea istorică din România în momentul actual este aproape imposibil de definit. În câmpul larg şi de uriaşă inconstanță valorică al literaturii de specialitate, se regăsesc studii marcate de rutină, inerții şi nostalgii, care conviețuiesc, în mod surprinzător şi oarecum nefiresc, cu analize dintre cele mai moderne, derulate prin tehnicile inter- şi multidisciplinarității şi fructificate deseori printr-un travaliu de echipă. Peste sincopele generate de confruntarea mai mult sau mai puțin ştiințifică dintre tradiționalism şi tendințele tot mai ferme de înnoire, se suprapune dezbaterea asupra miturilor istorice şi istoriografice, un alt subiect delicat, care tulbură sensibilitățile şi generează încă inconfortabile confuzii, animozități şi resentimente. Oricum, în peisajul scrisului nostru istoric - opac în unele părți ale sale, excesiv de

colorat în altele - sondajele cu intenții de racordare la stadiile recente ale cercetărilor europene încep să dobândească valențe de constantă, iar studiile direcționate înspre principiile şi tehnicile postmoderniste de anchetare a trecutului câştigă, treptat, dar sigur, teren.

Cu toate că are de-acum o vârstă apreciabilă, postmodernismul poate fi încă de maximă utilitate pentru specialiştii din România. O atare considerație se argumentează cu prioritate prin faptul că accesul la sugestiile sale ştiințifice a fost blocat vreme îndelungată, tocmai pentru că s-ar fi dovedit periculoase frontului ideologic pe care îl întruchipa istoria în anii comunismului. Acum însă, într-o etapă a necesarelor reevaluări, propunerile postmodernismului şi, cu deosebire, apetența sa pentru detalii şi pentru recuperarea grupurilor sociale minore şi a proceselor de anvergură redusă, absente din discursul istoric general, trebuie cu necesitate validate şi în România. Mai mult decât atât, postmodernismul impune în cercetarea trecutului un alt principiu important şi cu perspective imense de exploatare, respectiv descompunerea metanarațiunii în segmente restrânse, aparent fără semnificații majore, dar care, atent focalizate şi detaliate, au un mare potențial în ceea ce priveşte restaurarea realităților istorice. O astfel de provocare metodologică, relativ inedită în literatura noastră de specialitate, ar stimula efortul de detaşare față de abordările marxiste, e adevărat uneori de bună calitate, dar care au acordat prioritate subiectelor generale (națiune, progres, mari clase şi comunități sociale, luptă de clasă etc.), în dauna celor particulare.

Definirea prezentei investigații de pe poziția tendințelor actuale ale scrisului istoric ar releva, credem, faptul că ea se situează undeva între limitele foarte vag definite, dar de regulă acceptate ale postmodernismului. Considerația de mai sus se explicitează cel puțin prin două rațiuni evidente. Prima este aceea că sondajul urmăreşte să dezmembreze angrenajul instituțional al educației transilvane de până la epoca reformelor tereziene şi iosefine în cele mai mici componente ale sale, spre a-i desluşi în parametri optimi mecanismele de funcționare şi spre a puncta factorii care i-au stânjenit dezvoltarea, împingând întregul sistem înspre o iminentă restructurare. A doua este încercarea de a trece în revistă parcursul învățământului prereformist din Principat mai cu seamă din punctul de vedere al caracteristicilor sale comune, aşa cum s-au reliefat ele mai presus de limitativele criterii etnice, politice, economice, confesionale,

sociale sau de altă natură, care au împiedicat până acum restaurarea unei proiecţii de ansamblu în domeniu. Măsura în care un asemenea demers are sau nu eficienţă istoriografică rămâne să se decanteze din conţinutul acestui capitol.

Regimul habsburgic a preluat, odată cu provincia, povara unui învăţământ slab organizat, bazat pe tradiţiile secolelor anterioare. Priorităţile fiind altele, Curtea nu a reuşit, decenii de-a rândul, să modifice în profunzime domeniul educaţional. Chiar şi instituţiile de învăţământ înfiinţate la începutul secolului, în condiţiile ofensivei catolice, s-au înscris în sistemul de organizare dinainte existent şi au folosit programe gata înrădăcinate şi maturizate în evul mediu[9]. Reluarea prozelitismului catolic prin intermediul ordinelor călugăreşti a întruchipat o componentă dintre cele mai importante între strategiile conservatoare utilizate de Viena pentru consolidarea puterii sale în principat[10].

Cei mai utilizaţi, nu numai în domeniul şcolar, au fost iezuiţii. Alungaţi şi rechemaţi de mai multe ori de către autorităţile transilvănene[11], membrii faimosului ordin întemeiat de Ignaţiu de Loyola cunoşteau în amănunţime zona, reluându-şi activitatea în şcolile pe care înainte fuseseră constrânşi să le părăsească şi punând bazele a numeroase instituţii de învăţământ noi. Cu sprijinul consistent al Vienei, beneficiind de un cadru juridic şi politic convenabil, ei au controlat, la începutul secolului al XVIII-lea, principalele focare de educaţie catolică din Ungaria şi Transilvania: facultăţile de la Târnavia şi Caşovia şi colegiile de la Buda, Cluj şi Györ, deţinând, pe lângă acestea, în 1716, tot în Ungaria şi Ardeal, 28 de gimnazii şi 6 convicte. Extinderea a fost atât de spectaculoasă, încât la câteva decenii după epoca prereformistă, în 1773, în momentul desfiinţării ordinului, iezuiţii erau în posesia a 41 de gimnazii, 7 convicte şi 12 seminare teologice, fără a lua în considerare facultăţile şi academiile[12].

---

[9] Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualităţii române din Transilvania* (lucrare în manuscris), p.1

[10] Despre instrumentalizarea ordinelor călugăreşti de către puterea centrală pe parcursul veacurilor, vezi Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania şi politica religioasă a statului român*, Cluj, 1924, p.198

[11] Şirul de expulzări şi rechemări la care au fost supuşi iezuiţii, la Bándi Vazul, "A csiksomlyói róm. kath. Fögymnasium története", în *A csiksomlyói róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1895/1896*, Csikszereda, 1896, p.1-438

[12] Grünwald Béla, *A régi Magyarország: 1711-1825*, Budapest, 1888, p.336-337

Marele merit al lor a fost acela de a fi asigurat o pregătire uniformă, de tip umanist, în toate şcolile subordonate, indiferent de spațiul geografic în care se situau ele. Programa lor de învățământ, urmată şi de alte ordine călugăreşti, cu mici modificări, era cea mai solidă şi mai bine închegată dintre toate programele catolice de studii. *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*, pe scurt *Ratio Studiorum*, conținând 28 de capitole, redactat în 1586 de către o comisie condusă de Claudiu Aquaviva, reconfirmat şi reeditat în 1591 şi 1599, s-a menținut aproape trei secole, fără a suferi schimbări esențiale[13]. Documentul stabilea categoriile de gimnazii sau de şcoli superioare, tematicile de curs sau de examen, principiile de organizare a activității educaționale şi orarul de învățământ, în forme foarte riguroase şi durabile. De-abia în anul 1735, iezuitul Molindes a restructurat în mică măsură programa, prin actul *Instructio privata seu Typus cursus annui*, în care, fără a se realiza desprinderea de educația umanistă, se prevedea intensificarea studiului istoriei, o materie până atunci neglijată. Aprobând cele câteva transformări minore în acelaşi an, Carol al VI-lea, în patenta sa *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen*, introducea şi clauza ca profesorii din şcolile iezuite să fie cunoscători ai limbii germane[14].

Istoriografia consacrată învățământului de veac XVIII a criticat şi continuă să critice intens metodele iezuite de predare. Ele au ordonat însă un domeniu deseori neglijat şi, chiar dacă deveniseră ineficiente într-o societate a epocii cu o altă dinamică economică, socială, politică şi culturală, şi-au lăsat amprenta până şi asupra reformelor şcolare ce urmau să vină[15]. Iezuiții au investit enorm în educație, au stimulat atât cultura nobiliară cât şi accesul la educație al categoriilor sărace, iar pentru a-şi extinde activitatea formativă în afara strictului program de studiu, au înființat, încă din 1584, cunoscutele congregații ale Sfintei Maria, extinse în toate şcolile, care reuneau membrii ordinului, profesori şi elevi în comuniuni cu valențe moral-educative[16]. Ei şi-au asigurat, astfel, o incontestabilă prioritate în raport cu celelalte ordine.

---

[13] Boros Gábor, *A nagyszebeni állami Fögymnasium története*, Szeben, 1896, passim sau Boga Alajos, *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben*, Kolozsvár, 1940, passim

[14] Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438

[15] Sarmaságh Géza, *A szatmári kir. Kath. Fögymnasium története*, Szatmár, 1896, passim

[16] Hets I. Aurelian, *A jezuiták iskolai Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 1938, p.11-13

O parte consistentă a reţelei şcolare din Transilvania a ajuns, treptat, sub controlul piariştilor. Pe la 1600, Iosif Calasanti pusese bazele unei congregaţii ridicate de papalitate, în 1625, la rang de ordin. Comunitatea călugărilor piarişti fusese apoi retrogradată, devenind congregaţie în 1646, pentru ca, din 1669, papa să-i reacorde statutul de ordin[17]. Activitatea noului instrument al prozelitismului catolic se axa, cu preponderenţă, pe educarea elementelor paupere ale societăţii. Din acest motiv, deşi foloseau ca programă tot *Ratio Studiorum* a iezuiţilor - la care s-au adăugat, din 1757, modificările lui Ioannes Coerver şi, din 1766, *Norma Studiorum* - spre deosebire de cei din urmă, piariştii au întemeiat, alături de gimnazii, numeroase şcoli elementare[18]. În Transilvania, ei şi-au constituit gimnaziile de la Bistriţa, în 1717, Carei, în 1723, şi Sighet, în 1730, pentru o scurtă perioadă activând, din 1741, şi la Mediaş, iar după epoca prereformistă, în Banat au ridicat, în 1751, gimnaziul de la Sântana, mutat la Timişoara în 1788[19]. În Ungaria, unde piariştii pătrunseseră deja din 1642, numărul de şcoli pe care le aveau sub control era sensibil mai mare[20]. Din 1776, la mai puţin de trei ani de la desfiinţarea ordinului iezuit, ei preluau puternica şcoală a Clujului, cu Seminarul, Convictul şi toate bunurile ei.

Franciscanii au profitat mai puţin de pe urma conjuncturii politice de la sfârşitul veacului al XVII-lea, deşi au fost printre puţinele ordine care reuşiseră să reziste în această zonă în perioada secolelor XVI-XVII, dezastruoase pentru catolicism. Ei s-au orientat înspre învăţământul elementar şi mănăstiresc, fiind acuzaţi, deseori, de către iezuiţi că nu asigurau o educaţie corespunzătoare. Cursurile lor, un fel de noviciat pentru teologie, au fost afectate de reglementările Mariei Tereza şi de cele ale lui Iosif al II-lea. Au avut sub control un singur gimnaziu în Transilvania, cel de la Şumuleu-Ciuc, cu un număr relativ mare de elevi, unul în Banat, la Caransebeş, şi unul în Partium, la Arad, mai multe şcoli elementare sau gramaticale şi trei seminare teologice, nu întotdeauna recunoscute de către stat[21].

---

17 Ioan Józsa-Józsa, *Piariştii şi românii până la 1918*, Aiud, 1940, p.5-10

18 György Lajos, *Öreg diák visszanéz*, Kolozsvár, 1926, p.5-17

19 Despre înfiinţarea gimnaziilor piariste, în *Magyar és Erdélyországi ajtatos tanitószerzet Névkönyve*, Budapest, 1846, p.37-38; 1847, p.37-38; 1848, p.37-38 şi Nagy Márton, "A kegyes Tanitó Rendnek statisztikája", în *Statisztikai Közlemények*, Budapest, 3(1862), caiet 1, p.31-43

20 Biró Vencel, "Kolozsvár és a piaristák", în *Kolozsvári Szemle*, Kolozsvár, 2(1943), nr.1, p.27-37

21 Boros Fortunát, *Az erdélyi ferencrendiek*, Kolozsvár, 1927, p.93-240

Pătrunderea viguroasă a ordinelor catolice în rețeaua școlară transilvană a avut ca principal efect facilitarea accesului nivelurilor sociale inferioare la educație. Desigur, și protestanții sprijiniseră anterior, în veacul al XVII-lea, studiile multor tineri săraci, acum însă, intențiile prozelitiste nu mai condiționau acceptul la cursuri de apartenența confesională. În Ungaria, conscripția din 1738-1739 punea în evidență preponderența categoriilor nenobiliare în populația școlară. Doar o treime a elevilor provenea din familii nobiliare, între un sfert și o cincime aparținea straturilor orășenești, iar restul era alimentat de păturile libere sau iobăgești. În general, acestea din urmă, datorită situației lor materiale precare, s-au menținut cu greutate până în clasele mari, deseori nu și-au finalizat pregătirea, dar erau prezente masiv în gimnaziile catolice. Dintre cei 10.000 de tineri care pe la 1740 frecventau școlile catolice din Ungaria (o covârșitoare superioritate numerică în raport cu cei 2500 de elevi din instituțiile de învățământ reformate și cu cei 1000 de elevi de la școlile evanghelice), 28,5% își asigurau întreținerea prin diferite fundații, procentul confirmând eforturile făcute pentru atragerea la studii a palierelor modeste[22]. Situația era asemănătoare și în Transilvania, chiar dacă proporțiile difereau într-o oarecare măsură.

În acest cadru dominat de regrupări sociale și confesionale generate de împrejurările politice, s-a putut sesiza că, în esență, perioada prereformistă a fost avantajoasă pentru români. În prima parte a secolului al XVIII-lea, ei s-au infiltrat în gimnazii prin catolicizare, ca și componenți ai nivelurilor sociale paupere, iar o bună parte a lor a reușit și în timpul reformelor să-și prezerve dreptul de a accede în școlile medii, ca fracțiune a noii nobilimi stimulate de conjunctura politică. Chiar dacă autoritatea centrală nu vehicula încă, în perioada 1700-1740, termenul de "național", ea s-a arătat, într-o oarecare măsură, preocupată de învățământul confesiunii greco-catolice, un învățământ incluzând în proporție covârșitoare elevi români, iar situația școlilor sătești nu a fost neglijată cu desăvârșire.

Ipoteza lansată de unii istorici ai învățământului, potrivit căreia educația a fost acaparată complet în prima jumătate a secolului de către biserică, părea exagerată, pentru că autoritățile laice au intervenit de mai

[22] Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, "Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században", în *Történeti Statisztikai Évkönyv*, Budapest, 1965-1966, p.175-239; Kosáry Domokos, *Les réformes scolaires de l'absolutisme éclairé en Hongrie entre 1765 et 1790* [extras], Budapest, 1980, p.3-27

multe ori în coordonarea activității formative. Între 1716 şi 1740, dietele de la Sibiu şi Mediaş stabiliseră anumite reglementări în materie de învățământ catolic. Dieta din 1723, trăgând un semnal de alarmă asupra nivelului scăzut al programelor de studii şi asupra pregătirii ineficiente a categoriilor nobiliare, propunea, totodată, adoptarea modelelor apusene de organizare şcolară sau înființarea a noi universități şi a unei academii politice[23]. Patentele imperiale din 1715 şi 1723 confirmau dreptul de control al statului asupra rețelei de învățământ, ele fiind urmate de articole de lege întocmite pentru a consolida această prerogativă[24]. Tot în 1723, Curtea încercase să întemeieze Commissio Piarum, prin care să verifice starea fundațiilor şcolare, dar tentativa a fost obstaculată de iezuiți[25]. Modificarea programei iezuite *Ratio Studiorum* prin propunerile lui Molindes din 1735 s-a făcut la inițiativa Vienei, în acelaşi an Carol al VI-lea punând în aplicare, în *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen* şi *Ordo Studiorum* (decretul din urmă privea doar şcolile superioare), noi reglementări[26]. Cuvântul decisiv în domeniul şcolar îl avea, deci, deja din primele decenii ale veacului al XVIII-lea, statul, el acordând bisericii atribuții de coordonare şi de patronaj, în măsura în care acestea nu încălcau interesele centrale.

După cum se poate observa, intervențiile autorităților laice nu au lipsit nici în perioada prereformistă. În special, modul în care iezuiții şi-au administrat fondurile a atras în mai multe rânduri atenția Curții şi a determinat o supraveghere mai atentă a patrimoniului lor şcolar. Efortul autorităților laice de a-şi consolida patronajul asupra activității formative, manifestat deja dinainte de anul 1740, prefigura primele încercări de reformă a educației, inițiate în Tirol (1747), Austria Inferioară (1727 şi 1748), Styria şi Moravia (1751)[27]. Schimbările, în forma lor incipientă, au început

[23] Grünwald Béla, *op. cit.*, p.343

[24] Victor Țîrcovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, Bucureşti, 1978 (se va cita, în continuare, Țîrcovnicu, I) p.23

[25] Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, Budapest, 1899, p.5. Date importante despre politica şcolară a Vienei, la debutul veacului al XVIII-lea, şi la Molnár Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII-ik században*, vol.I, Budapest, 1881, passim

[26] Țîrcovnicu, I, p.24 şi urm.

[27] Ioan Marin Mălinaş, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor şcolare din timpul domniei împărătesei Maria Tereza 1740-1780, a împăraților Iosif al II-lea 1780-1790 şi Leopold al II-lea 1790-1792*, Oradea, 1994, p.18. Considerații importante despre restructurările timpurii în domeniul învățământului şi la V.L. Tapié, *L'Europe de Marie Thérèse. Du Baroc aux Lumières*, Paris, 1973, p.3-150

să se aplice şi să se facă simțite şi în Transilvania primei jumătăți a veacului al XVIII-lea, măcinând treptat tutela confesională asupra învățământului şi dând semnalul deschiderii unei noi epoci.

Colaborarea dintre Curte şi Biserica Catolică, bazată pe obiective comune, susținute cu agresivitate, a provocat reculul puternic al şcolilor protestante, puse într-o postură defensivă. Dacă față de luterani se mai făceau, pe alocuri, mici concesii, reformații şi unitarienii au fost tratați de autoritatea centrală cu maximă severitate. Din anul 1721, ei nu au mai putut pleca în străinătate decât pentru studii teologice, iar din 1725, li s-a introdus obligativitatea solicitării paşaportului vienez[28]. Restricțiile au crescut după anul 1740, când peregrinarea academică a fost refuzată tuturor celor ce nu se pregăteau pentru teologie, chiar şi viitorii preoți văzându-se nevoiți să se orienteze numai înspre țările prietene. Războiul cu Prusia a adus după sine interdicția părăsirii imperiului şi, după încheierea lui, Curtea a continuat să limiteze călătoriile de studii la zonele din interiorul granițelor, aceasta în pofida faptului că planurile de înființare a unei universități protestante în Ardeal eşuaseră. Revoluția franceză a dat ocazia unei noi închideri a accesului înspre universitățile vestice, aşa încât protestanții s-au confruntat, pe tot parcursul secolului, cu mari greutăți în a-şi definitiva ciclul de învățământ în străinătate[29]. Într-un asemenea cadru vitreg, tinerii au încălcat deseori dispozițiile Vienei, asumându-şi astfel mari riscuri.

Şcolile protestante din Transilvania au avut mult de suferit în urma ofensivei catolice. S-au făcut mai multe planuri de preluare de către catolici a bunurilor lor[30], nu li s-au acordat despăgubiri pentru pierderile suferite în timpul războiului curuților, au fost deposedate de clădiri şi de mari părți domeniale, li s-au stabilit impuneri excesive, li s-a interzis adunarea fondurilor pentru refacere, extindere sau studii în străinătate[31], unele nu au primit aprobare de funcționare sau au fost declasate[32], s-au vehiculat

[28] Ioan Chiorean, "Rolul instituțiilor de învățământ superior din Roma în formarea elitei intelectualității din Transilvania în secolul al XVIII-lea", în vol. ****Interferențe istorice şi culturale româno-europene* [coordonator Grigore Ploeşteanu], Târgu Mureş, 1996, p.52

[29] Szabó Nicolae, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, Târgu-Mureş, 1998, p.9-10. Pentru studiile protestanților în străinătate, vezi şi G. Henk van de Gaaf, *A némethalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században: 1690-1795*, Cluj, 1979, passim

[30] Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, Budapest, 1885, p.299-305

[31] Vezi lucrarea lui P. Szathmáry Károly, *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, passim

[32] Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.180 şi urm.

proiecte care le reduceau la nivelul şcolilor gramaticale, din 1731 desfăşurarea cursurilor ce depăşeau gramatica avea nevoie de aprobare imperială, în 1715 şi 1723 li s-au anulat clasele superioare de umană şi filosofie[33], atribuțiile de coordonare ale superintendenților şi curatorilor s-au diminuat[34] etc. Până şi greco-catolicilor li s-a interzis, din 1728, prin hotărâre sinodală emisă, desigur, sub presiunea autorităților imperiale, să mai frecventeze cursurile aşa-zişilor „eretici"[35]. Cu greu, cele câteva mari colegii reformate şi unitariene au reuşit să-şi prezerve prestigiul ştiințific şi cultural câştigat în veacul al XVII-lea.

Cu toate dificultățile pe care le-a avut de întâmpinat, educația protestantă a evoluat în parametri satisfăcători. Programele nu erau atât de rigide ca şi cele catolice; pe față sau pe ascuns, fondurile continuau să se adune; ajutoarele din străinătate încă mai soseau, iar plecările la studii peste hotare nu au încetat. Spre exemplu, la începutul veacului al XVIII-lea, funcționau în spațiul german, fără a include în calcul teritoriile habsburgice, nu mai puțin de 28 de universități mai mari sau mai mici, majoritatea protestante, care au continuat să fie frecventate şi în epoca prereformistă de tineri ardeleni[36]. Unele dintre ele au continuat, chiar şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, să acorde stipendii studenților transilvăneni, la solicitarea personalităților calvine din Principat[37]. Mai bine au rezistat şicanelor puse la cale de autoritățile imperiale, şcolile evanghelice, de dimensiuni reduse, dar cu un puternic patronaj bisericesc sau orăşenesc şi cu o structură civic-burgheză[38].

---

33 Thurzó Ferenc, *A nagybányai ev. ref. Föiskola (Schola Rivulina) története: 1547-1755*, Nagybánya, 1905, p.11; Török István, "Részletek és adatok a kolozsvári ev. ref. Collegium XVIII. száz évi történetéböl", în ****Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztályának kiadványai*, vol.I, Kolozsvár, 1884, p.247-313

34 Marczali Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, p.299-305. Situația învăță-mântului protestant, temeinic conturată de Fináczy Ernö, *A középkori nevelés története*, Budapest, 1914, passim

35 Ovidiu Horea Pop, "Biserica Română Unită şi învățământul în secolul al XVIII-lea", în vol. ****300 de ani de la Unirea Bisericii Româneşti din Transilvania cu Biserica Romei* [coordonatori Gheorghe Gorun şi Ovidiu Horea Pop], Cluj-Napoca, 2000, p.201

36 Tar Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és föiskolákon: 1694-1789*, Budapest, 2004, p.12

37 Szabó Nicolae, "Sisteme de relații şi stipendii instituite de bisericile transilvănene în interesul pregătirii intelectualilor la universitățile din străinătate în secolele XVIII-XIX", în vol. ****Interferențe istorice şi culturale româno-europene*, p.62

38 Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.198

În condițiile ofensivei catolice, sinodul general reformat din 1713 a căutat să impună câteva măsuri pentru dinamizarea învățământului propriu[39]. Acelaşi lucru l-au urmărit şi saşii, în sinodul din 1722, când au constatat starea precară în care ajunseseră şcolile lor[40]. Mai activ s-a dovedit însă a fi Consistoriul Reformat, care preluase de la profesorii din Cluj, Aiud şi Târgu-Mureş mai multe propuneri de restructurare şi uniformizare a programelor de studii. Declanşată în 1718, remodelarea învățământului reformat transilvănean a fost încredințată unei comisii în 1747, dar această problematică depăşeşte în plan cronologic şi tematic limitele studiului de față.

Până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, orientarea românilor ardeleni către şcoli nu devenise încă un fenomen social. Învățământul lor se rezuma la puținele şcoli săteşti sau mănăstireşti pe care le aveau la dispoziție[41], iar accesul în gimnaziile şi colegiile protestante, fără a fi întotdeauna limitat, s-a concretizat în proporții nesemnificative. În cazul lor, fenomenul peregrinării academice era aproape inexistent. Între anii 1521-1700, din cei 2.854 de tineri ardeleni care au studiat la universitățile străine, doar 5-6 pot fi considerați cu certitudine de origine română[42].

---

[39] P. Szathmáry Károly, *op. cit.*, passim

[40] ****Istoria învățământului din România*, vol.I, Bucureşti, 1983, subcapitolul despre învățământul german. Despre constantele eforturi ale bisericii evanghelice de a prezerva autonomia propriilor şcoli în fața presiunilor Curții şi de a ameliora permanent calitatea învățământului, la Friederich Teutsch, *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, ediția a II-a, Hermannstadt, 1923, passim

[41] Rețeaua şcolilor româneşti, săteşti sau mănăstireşti, din evul mediu până în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, a fost pusă în lumină, printre alții, de Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944 (se va cita, în continuare, Albu, *Istoria*, I); P. Radu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800*, Bucureşti, 1957; Țîrcovnicu, I; Idem, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat 1780-1918*, Bucureşti, 1970 (se va cita, în continuare, Țîrcovnicu, II); Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, "Învățământul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea", în vol. ****Din istoria pedagogiei româneşti*, vol.II, Bucureşti, 1966; ****Istoria învățământului din România*, vol.I. Mai importante par a fi fost cele de la Alba-Iulia, Făgăraş, Hațeg, Şcheii Braşovului, Cuhea, Moisei, Hunedoara, Orăştie, Prislop, Răşinari, Poiana Sibiului, Vinga, Caransebeş, Vad, Budeşti, Peri, Măgina, Sălişte, Sighet, Mehadia, Comana de Sus, Viştea de Sus, Viştea de Jos, Iaz, Lipova, Deta, Ciacova, Covăsinți, Sân Andrei, Timişoara etc. Cu excepția şcolii gramaticale de la Caransebeş, mai aproape de cerințele învățământului mediu, ele nu depăşeau nivelul elementar. Despre gimnaziile frecventate de români până la epoca reformistă, tot în lucrările enumerate mai sus.

[42] Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității româneşti din Transilvania şi Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 2000, p.13; Szabó Nicolae, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521-1700*, Szeged, 1992, passim

Catolicizarea le-a deschis însă "toleraţilor" alte perspective. Într-o primă fază, ea nu s-a resimţit spectaculos în dezvoltarea reţelei şcolare româneşti din interiorul provinciei, dar a dat naştere unor oportunităţi legate de frecventarea puternicelor şcoli confesionale susţinute de către stat şi ordinele călugăreşti. Deja din primul deceniu al veacului al XVIII-lea, prin stăruinţele lui Gabriel Hevenessi, cei ce urmau a constitui viitorul cler superior greco-catolic erau îndemnaţi spre Colegiul iezuit al Clujului, spre gimnaziile catolice din Braşov şi Sibiu sau spre şcolile de la Roma, Viena, Târnavia şi Agria. Sinodul Bisericii Unite din 8 ianuarie 1702 desemna primii cinci tineri care plecau spre marile centre de educaţie catolică[43]. Pentru susţinerea materială a acestora, episcopul unit Atanasie Anghel se baza pe actul de întemeiere al fundaţiei Kollonich, parafat la Viena, în 8 septembrie 1700. Primul student român cunoscut care a beneficiat de această oportunitate, instruindu-se în capitala imperiului şi la Roma, a fost fiul de nobil şi viitorul vlădică unit Ioan Giurgiu[44].

Cel mai atractiv focar de învăţământ catolic era la Târnavia, unde Leopold I suplimentase suma de 18.000 de florini, lăsată de episcopul Francisc Jányi, cu încă 2000 de florini, constituind aşa-numita fundaţie ianiană pentru sârbii, rutenii şi românii reuniţi în Colegiul Iliric Unit. Din cauza războiului curuţilor, fondul nu a putut fi utilizat decât din 1714, timp în care, datorită dobânzilor, el s-a ridicat la 26.000 de florini, alocaţi pentru susţinerea anuală a 12 tineri[45].

La Roma, posibilităţile de studiu erau multiple. Alături de Universitatea gregoriană, aici funcţiona, din 1577-1579, Collegium Germanicum et Hungaricum, deschis şi tinerilor greco-catolici, dar, la insistenţele lui Kollonich, se făceau înscrieri şi la Collegium Graecorum et Ruthenorum, de dimensiuni mai reduse[46]. Din cele cunoscute până acum, a reieşit că, până în anul 1700, un număr de 37 de tineri transilvăneni (între care, desigur, puţini români) şi-au făcut studiile universitare la Roma,

---

43 Ioan Marin Mălinaş, *op. cit.*, p.24-25

44 Ioan Chiorean, "Rolul Vienei în formarea intelectualităţii româneşti din Transilvania în secolul al XVIII-lea", în vol. ****De la Umanism la Luminism* [redactor Ioan Chiorean], Târgu Mureş, 1994, p.96

45 I. Tóth-Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus elsö százada: 1697-1792*, Budapest, 1946 (se va cita, în continuare, I. Tóth-Zoltán, I), p.57 ; Iudita Căluşer, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea. Contribuţii monografice*, Oradea, 2000, p.120-121

46 I. Tóth-Zoltán, I, p.57 şi urm.

majoritatea înscrişi la Collegium Germanicum et Hungaricum[47]. Accesul românilor era, de asemenea, permis în Collegium Urbanum de Propaganda Fide, înfiinţat de papa Urban al VIII-lea (1623-1644), unde de-altfel au fost prezenţi la studii, în epoca prereformistă, Petru Pavel Aron, Silvestru Caliani şi Grigore Maior[48], în Collegium Nazarenum al piariştilor sau în Collegium Romanum al paulinilor.

La Viena, funcţiona Collegium Pazmaneum, ridicat în 1623 pentru preoţii catolici ardeleni de Petru Pázmány, iar dincolo de perioada analizată aici, în 1775, a luat fiinţă Collegium Graeco-Catholicorum Sancta Barbara, mutat în 1784 la Agria, iar apoi la Lemberg, pregătit să preia 50 de viitori preoţi uniţi. Collegium Germanicum et Hungaricum şi Collegium Urbanum de Propaganda Fide din Roma asigurau cicluri complete de studiu, având, pe lângă teologie, clase de gimnaziu şi de filosofie. Mai rar, românii puteau ajunge la Seminarul vienez (Seminarium Generale) sau la cel de la Olmütz, pe filiera fundaţiei întemeiate de papa Paul al V-lea (1605-1671) pentru câte doi tineri catolici ardeleni, anual.

Cu totul aleatoriu, greco-catolicii din Transilvania puteau ajunge şi în alte centre de învăţământ. Astfel, în 1725, un oarecare Ioan Martin Pop obţinea titlul de doctor în ştiinţe juridice la Universitatea din Salzburg, pe baza acestei diplome solicitând autorităţilor imperiale, în 1732, încadrarea pe un post de agent aulic, bine retribuit în ierarhia funcţionarilor de stat[49].

O împrejurare favorabilă a constituit-o aceea a redobândirii de către Episcopia Romano-Catolică ardeleană, până la jumătatea secolului al XVIII-lea, a tuturor bunurilor deţinute în veacurile anterioare. La finele epocii prereformiste, decizia Dietei din 1751 de a orienta o parte consistentă a veniturilor acestei biserici înspre pregătirea preoţilor şi învăţătorilor a sporit plecările la studii ale tinerilor romano-catolici peste graniţele provinciei, acest avânt stimulându-i implicit şi pe greco-catolici[50].

Episcopia Unită a Ardealului, sesizând marile avantaje oferite de proliferarea reţelei catolice de învăţământ, a încercat să se înscrie în politica şcolară promovată de imperiu. Devansând intenţiile Curţii, încă din 1728,

[47] Ioan Chiorean, "Rolul instituţiilor de învăţământ superior din Roma în formarea elitei intelectualităţii din Transilvania în secolul al XVIII-lea", p.49

[48] *Ibidem*, p.55

[49] Idem, "Rolul Vienei în formarea intelectualităţii româneşti din Transilvania în secolul al XVIII-lea", p.97

[50] Szabó Nicolae, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, p.12-13

sinodul desfăşurat la Cluj-Mănăştur, la care s-a mai făcut anterior referire, a hotărât ca greco-catolicii să aibă dreptul să-şi înscrie copiii numai la şcolile catolice[51]. În consecinţă, în gimnaziile religiei sprijinite de către stat din Transilvania şi din împrejurimile ei, aparţinând diverselor ordine (cum ar fi cele de la Alba-Iulia, Odorhei, Târgu-Mureş, Canta, Şumuleu Ciuc, Dumbrăveni, Sibiu, Mediaş, Bistriţa, Cluj, Oradea, Timişoara, Sântana, Arad, Caransebeş, Baia-Mare, Satu-Mare, Carei etc.), prezenţa românilor a fost în permanentă creştere. În schimb, în şcolile medii luterane, reformate şi unitariene de la Sibiu, Braşov, Sighişoara, Mediaş, Bistriţa, Cincul Mare, Biertan, Aiud, Cluj, Târgu-Mureş, Odorhei, Turda, Rimetea, Dej, Baia-Mare, Orăştie, Salonta, Zalău, Satu-Mare, Diosig ş.a., frecvenţa românească s-a menţinut relativ sporadică, asemeni veacurilor anterioare[52].

Posibilităţi de pregătire oferea şi spaţiul maghiar, unde, pe lângă Târnavia, tineri catolici din întreg imperiul erau primiţi la cursurile de filosofie şi teologie ale academiilor de la Buda şi Györ sau la Universitatea de la Caşovia, aparţinând iezuiţilor, la colegiile piariste de la Vác, Pesta, Tata sau Kalocsa, la Colegiul Economic de la Szempcz, tot al acestui ordin, la institutele teologice ale paulinilor de la Târnavia şi Újhely, la colegiile pauline de la Papa şi Pesta, la Colegiul benedictin de la Pannonhalma, la Colegiul premontrerian de la Jász şi la cel cistercian de la Zircz, înscrierile nefiind condiţionate de apartenenţa la vreun ordin, iar cei cu o situaţie materială bună puteau frecventa studiile de drept de la Târnavia, Agria şi Pesta şi, mai târziu, de la Oradea.

Ciclul de învăţământ se mai putea definitiva în seminarele de la Târnavia, Buda, Caşovia, Agria, Pozsony, Nyitra, Györ, Kalocsa, Oradea, Veszprém, Pécs sau Vác. La Târnavia, existau nu mai puţin de cinci seminare şi convicte nobiliare sau nenobiliare (Marianum, Adalbertum, Convictul regesc, Seminarul Sfântul Ioan şi Seminarul General), care s-au restructurat de mai multe ori, dar convicte se mai găseau şi la Buda, Caşovia, Löcse, Trencin, Györ, Vác, Oradea, Nyitra şi în alte părţi, majoritatea iezuite sau piariste. Ele reprezentau vârfurile unui învăţământ catolic care era alcătuit, în spaţiul ungar - la două decenii şi jumătate după

[51] Ioan Marin Mălinaş, *op. cit.*, p.24-25

[52] Despre principalele gimnazii transilvane în secolul al XVIII-lea, Lucia Protopopescu, *Contribuţii la istoria învăţământului din Transilvania: 1774-1805*, Bucureşti, 1966, capitolul "Învăţământ mediu. Gimnazii".

perioada prereformistă, respectiv în 1766 -, din 31 de instituții de educație iezuite, 26 de şcoli medii şi colegii piariste, două gimnazii, două colegii şi două institute teologice pauline, câte un colegiu şi un gimnaziu benedictin şi premontrerian, un gimnaziu dominican, şase gimnazii franciscane şi un colegiu cistercian, peste care se suprapuneau numeroasele seminare centrale, convicte şi seminare diecezane, în parte amintite. Un învățământ apropiat de nivelul claselor medii se practica în singurul orfelinat catolic existent în zonă în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, cel de la Köszeg (înființat în anul 1742), care a servit ca model pentru întemeierea orfelinatului vienez în 1745[53].

În perioada 1700-1740, rețeaua învățământului greco-catolic mediu a rămas încă extrem de firavă. Situația precară a şcolilor unite s-a menținut chiar şi după demararea reformelor şcolare, dascălii claselor din parohiile greco-catolice având o poziție socială atât de şubredă, încât erau identificați, până dincolo de jumătatea veacului al XVIII-lea, cu auxiliarii bisericeşti sau cu cantorii[54]. Nu e deci de mirare că, referindu-se la cunoştințele preoților români de la început de secol XVIII, iezuitul Andreas Freyberger aprecia că acestea se reduceau la scris şi citit, în rest fiind cu totul ignoranți[55]. În aceste condiții, doar o mică parte a clerului local şi mai cu seamă protopopii puteau suplini oarecum, prin activitatea lor, lipsa acută a şcolilor[56]. Cu excepția gimnaziului şi a Seminarului de la Blaj, deschise la 1754 şi îmbogățite de Petru Pavel Aaron cu încă un seminar ce a rezistat până la epoca reformelor lui Iosif al II-lea, tinerii uniți beneficiau de şcoli medii de rit propriu numai la Ungvár, în dieceza Muncaciului, unde doar la peste două decenii de la finele epocii prereformiste, pe la 1767, se ridicase un gimnaziu inferior, completat peste circa patru ani cu un seminar. În Muncaci însă, episcopul Olsavszky ridicase, încă din 1744, mai

---

[53] Situația învățământului catolic din spațiul Ungariei de atunci, la Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.48 şi urm.

[54] Greta-Monica Miron, "Sate şi dascăli în dieceza unită de Făgăraş în secolul al XVIII-lea", în vol. ****Şcolile greco-catolice ale Blajului - 250 de ani de credință şi cultură* [coordonatori Aldea Delia, William Alexandru Bleiziffer, Marcela Ciortea], Blaj, 2004, p.193

[55] Idem, "*…porunceşte, scoale-te, du-te, propovedueşte…" Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi*, Cluj-Napoca, 2004, p.211

[56] Idem, "Formația preoțimii parohiale greco-catolice în secolul al XVIII-lea", în vol. ****300 de ani de la Unirea Bisericii Româneşti din Transilvania cu Biserica Romei*, p.136

mult pe spezele sale, o şcoală teologică firavă[57], în care e posibil să fi pătruns şi câţiva candidaţi la preoţie români. Maria Tereza plănuise înfiinţarea a încă unui gimnaziu greco-catolic la Sighet, dar proiectul a eşuat datorită opoziţiei episcopilor uniţi din zona ruteană[58]. De-abia în 1792, s-a constituit Seminarul Unit de la Oradea, preluând o parte din tinerii români care erau nevoiţi să frecventeze seminarele romano-catolice din Ungaria şi Ardeal[59]. Această realizare ţinea însă de epoca marilor reforme din ultimele trei decenii ale veacului al XVIII-lea, soldate cu constituirea unor noi catedre de drept, inclusiv la Cluj şi Oradea, şi cu alte schimbări structurale ce vor fi analizate aparte, într-un alt volum.

Ortodocşii aveau la dispoziţie numai gimnaziul de la Novi Sad, întemeiat la 1730, transformat, dincolo de perioada analizată în prezenta investigaţie, adică în anul 1770, în şcoală elementară şi reclasificat apoi ca şcoală medie. Tot într-o perioadă care depăşeşte limitele epocii prereformiste, mai exact în anul 1769, aici a funcţionat, mai mult sau mai puţin oficial, o şcoală clericală cu rang de seminar inferior[60]. Proiectele pentru înfiinţarea unui seminar la Timişoara s-au tărăgănat până după 1800, deşi în cetate se ţineau de multă vreme cursuri teologice[61], în schimb la Carloviţ, se puseseră bazele învăţământului gimnazial, iar mult mai târziu, se constituise un seminar puternic, continuând tradiţiile unei şcoli clericale mai vechi, care îşi avea originile în epoca dinaintea reformelor de substanţă[62]. De asemenea, tinerii ortodocşi se puteau îndrepta înspre Vîrşeţ, unde funcţiona o mică şcoală gramaticală, dar ale cărei cursuri pentru

57 Ovidiu Ghitta, "La începuturile învăţământului teologic greco-catolic din Monarhia Habsburgică: Şcoala de la Muncaci (1744)", în vol. ****Şcolile greco-catolice ale Blajului - 250 de ani de credinţă şi cultură*, p.86

58 Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.48 şi urm.

59 Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, *Fond manuscrise latine*, mss. 288/1 şi 288/2 - "Protocollum Annuarum Tabellarium Informationum perhibens progressum in litteris et moribus Saecularis Juventutis Seminarii G.R.C. M. Varadinensis inchoando ab anno 1792/1793", passim. În legătură cu tinerii greco-catolici la universităţile, colegiile sau seminarele din imperiu, semnalări şi la Iacob Mârza, *Şcoală şi naţiune. Şcolile de la Blaj în epoca renaşterii naţionale*, Cluj-Napoca, 1987, lucrare în care sunt prezentate informaţii privind frecvenţa românească la Roma, Târnavia, Trencin, Pozsony, Viena, Agria, Lvov şi Buda, sau la Ioan Marin Mălinaş, *op. cit.*, autorul reluând problema prezenţei românilor la Roma şi Viena.

60 Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.48 şi urm.

61 I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timişoara, 1977, p.118-119

62 Silviu Anuichi, "Relaţii bisericeşti româno-sârbe din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea", în *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 97(1979), nr.7-8, p.1008

preoți au fost consolidate numai în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea[63]. Şcoala clericală de la Arad, întemeiată de Sinesie Jivanovici, era departe de pretențiile unui seminar real[64]. Datorită lipsei instituțiilor ortodoxe de învățământ, după instituirea directoratelor şcolare din Transilvania, Banat şi Partium, directorii şcolari ortodocşi de la Timişoara şi Sibiu sau inspectorii care răspundeau de şcolile ortodoxe din Arad şi Bihor au fost nevoiți să transforme, în parte, cursurile pentru perfecționarea învățătorilor în mici seminare pentru preoți. Această problematică depăşeşte însă, în plan cronologic, interesul cercetării de față.

Dacă în şcolile protestante din Transilvania românii erau încă prezenți, în cazuri izolate, la studii, pe teritoriul Ungariei, colegiile de la Debrețin, Sárospatak, Eperjes, gimnaziile superioare de la Pozsony, Sopron şi Löcse sau cele normale de la Kézsmárk, Pápa, Komárom, Losoncz, Miskolc, Selmecz, Besztercebánya, Modor, Rozsnya, Gömör, Mezöberény, Nyiregyháza ş.a., deşi reuşiseră să-şi prezerve un oarecare prestigiu, nu mai păreau atractive pentru cei de altă confesiune. Cele 42 de şcoli medii augustane, majoritatea cantonate în Ungaria Superioară, şi cele 42 de gimnazii reformate, multe la un pas de a fi închise, s-au izolat şi au încearcat să evite atenția autorităților[65]. Spre deosebire de ele, instituțiile catolice de învățământ deveniseră tot mai puternice şi atrăgeau o populație şcolară tot mai diversă în plan social, confesional şi etnic, pregătind, astfel, transformarea educației într-o problemă politică.

În imperiul habsburgic, cu precădere în partea sa estică, războaiele cu turcii, prin pierderile provocate, au făcut necesară instituirea unei politici sistematice de reconstrucție, pentru care era nevoie de o rețea administrativă corespunzătoare. Această cerință a determinat, de timpuriu, ca statul să-şi manifeste dorința de a orienta învățământul înspre util[66]. Din primele decenii ale secolului al XVIII-lea, Curtea a acceptat ideea că deținătorii funcțiilor publice aveau nevoie de şcolarizare, pentru a da un bun randament, dar, deocamdată, prioritățile erau altele.

---

[63] Andrei Ghidiu, "Din vremurile trecute. Acte privitoare la alumneul din Vîrşeț", în *Foaia Diecezană*, Caransebeş, 17(1902), nr.24, p.1-3

[64] Silviu Anuichi, *op. cit.*, p.1002

[65] Grünwald Béla, *op. cit.*, p.361

[66] Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.177 şi urm.

În Transilvania şi Ungaria, se vehiculau aceleaşi teorii critice la adresa instruirii tradiţionale. În 1706, Francisc Rákóczy al II-lea, într-o scrisoare, releva carenţele activităţii formative desfăşurate de iezuiţi şi lipsa lor de interes faţă de ştiinţe sau istorie[67], iar Dieta din 1723 recunoştea slabul nivel al clasei politice, datorat lipsurilor existente în pregătirea nobilimii[68].

Prin patentele lui Carol al VI-lea şi prin măsurile sale luate pentru modernizarea învăţământului iezuit, statul demonstrase că tutela bisericii asupra şcolilor apărea ca efemeră din perspectiva autorităţilor laice. În Austria Inferioară, încă din 1727, după cum s-a mai precizat, Curtea a manifestat tendinţa de a-şi asuma înlăturarea unor tradiţii împovărătoare în materie de educaţie. Autoritatea centrală urmărea, în fond, pe căi încă insuficient trasate, o profesionalizare a activităţii formative, după modelul timpuriu aplicat de pietişti în spaţiul german şi deja cunoscut, desigur, chiar dacă nu în totalitate agreat, de funcţionarii vienezi[69]. Aceste antecedente pregăteau, în fapt, o altă politică şcolară, mult mai fermă, demarată în timpul Mariei Tereza şi continuată, în parametri radicali, de Iosif al II-lea.

Deocamdată însă, până în anul 1740, dată care marchează debutul formal al epocii reformiste, şabloanele educaţiei din Principat şi din teritoriile învecinate erau cele croite în evul mediu. În ce măsură se impunea o regândire a structurilor formative, reiese din imaginea generală a reţelei didactice, aşa cum se conturase şi funcţionase ea, mai mult sau mai puţin programatic, în perioada prereformistă. Desigur, investigaţia derulată aici a avut în vedere, cu prioritate, focalizarea palierelor medii şi superioare ale învăţământului din zonă, capabile să reflecte în detalii mai nuanţate caracteristicile semnificative ale procesului de instruire. Dacă până şi la acest nivel, scolastica, prejudecăţile, tradiţionalismul şi rutina s-au definit, după cum se va putea sesiza, ca factori care au dominat cu autoritate studiile, era clar că ciclul elementar, evident cu o capacitate redusă de a asimila noul, s-a poziţionat şi mai accentuat sub povara istoriei medievale.

---

[67] Fináczy Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, p.5

[68] Grünwald Béla, *op. cit.*, p.343

[69] Despre modelul pietist de regândire a educaţiei, vezi Paul Brusanowski, *Învăţământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918*, Cluj-Napoca, 2005, p.22

O trecere în revistă a şcolilor medii şi superioare ale Transilvaniei, cu istoricul şi activitatea lor de până la anul 1740, se cuvine, fără îndoială, să demareze cu una dintre şcolile de sporită eficienţă, şi anume reputatul Colegiu Reformat, înfiinţat în 1622, la Alba Iulia, de către principele calvin Gabriel Bethlen, şi stabilit ulterior la Aiud. Instituţia a avut, pe parcursul funcţionării sale, profesori de mare competenţă, unii aduşi chiar de la universităţile germane. Dintre studenţi, cei mai mulţi au devenit rectori ai şcolilor particule şi ai altor şcoli protestante din provincie sau parohi, dar nu au fost rare nici cazurile în care o parte a lor s-a orientat înspre administraţie, înspre profesiuni libere şi înspre cariere universitare în străinătate.

De la început, instituţia de învăţământ a beneficiat de donaţii generoase şi a exploatat unele domenii bogate (cu precădere în zona Aiudului), iar regulamentele şcolare s-au alcătuit după cele ale Universităţii din Wittenberg. În 1658, în urma devastatoarei campanii iniţiate de imperiul otoman, oraşul a fost pustiit, profesorii şi elevii refugiindu-se la Cluj. În scurtă vreme, prin reorganizarea activităţii didactice din 1662, Colegiul şi-a redeschis porţile la Aiud, regenerându-se rapid cu ajutorul contribuţiilor nobilimii reformate şi cu sprijinul oraşelor. După alte întreruperi în timpul războiului curuţilor, pigmentate cu retrageri ale personalului la Rimetea, Baia-Mare sau Satu-Mare, din 1709 procesul de învăţământ a reintrat pe un făgaş ascendent, oprit fiind o singură dată, în 1719-1720, datorită epidemiei de ciumă. În pofida restricţiilor iniţiate de Leopold I şi extinse de Curte pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, pe baza regulamentelor mereu actualizate, Colegiul a rămas un puternic focar de cultură şi ştiinţă, prezervându-şi autonomia pedagogică şi contribuind substanţial la elaborarea programelor şcolare unitare, specifice confesiunii reformate[70].

În general, în şcoală, în veacul analizat, între 20 şi 50 de elevi intrau, anual, în categoria togaţilor, foarte mulţi alegându-şi, după absolvire, cariere laice, deşi, până la decretul de toleranţă, ei întâmpinau mari

---

[70] Cf. Johann Michael Ballmann, *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*, Hermannstadt, 1801 p.108; Szathmáry Károly, *op. cit.*, passim; ****A Bethlen-Kollégium legújabb története*, Nagyenyed, 1896, passim; Jakó Zsigmond-Juhász István, *Nagyenyedi diákok: 1662-1848*, Bukarest, 1979, passim; Györfi Dénes, *Nagyenyed és a Kollégium*, Kolozsvár, 1997, passim

dificultăţi în a-şi găsi posturi pe măsura pregătirii lor. Încă din 1736, Colegiul şi-a depăşit capacitatea firească de absorbţie a tineretului studios, media de frecvenţă pentru secolul al XVIII-lea fiind de 600-700 de elevi anual. După Unirea religioasă a românilor şi după ce saşii şi-au conturat o altă orientare şcolară, ponderea reprezentanţilor acestor etnii la cursurile de la Aiud a scăzut, mai ales că Viena interzisese protestanţilor să-i mai educe pe ortodocşi sau greco-catolici, dispoziţie nu întotdeauna respectată. Procesul educativ nu era unul dogmatic, până şi între maghiarii de aici existând destule cazuri de absolvenţi care, pe parcursul carierelor lor, au preferat să treacă la catolicism, dintr-un motiv sau altul[71].

În istoriografia învăţământului, s-a vehiculat cifra de 222 de elevi români care ar fi studiat la Aiud. Afirmaţia, lipsită de bază documentară, argumentată prin criteriul numelor studioşilor, a reprezentat doar o apreciere nefondată, pentru că lista elevilor înscrişi la Colegiu nu a confirmat ipoteza lansată[72]. În acest sens, felul în care au fost întocmite matricolele liceului, fără prea multe date despre naţionalitatea celor înscrişi, nu a permis o analiză clară a frecvenţei tinerilor români[73]. Conform unor versiuni istoriografice, însuşi primul episcop unit, Atanasie Anghel, era posibil să fi frecventat, pentru scurt timp, clasele inferioare de la Aiud, deşi el nu a apărut în registrele de evidenţă a elevilor. Pe baza unei tradiţii constituite în veacul anterior, mulţi preoţi ortodocşi sfinţiţi în Muntenia au continuat şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea să se orienteze spre şcolile reformate şi, implicit, înspre Aiud, ei neavând posibilitatea de a se pregăti în instituţii seminariale proprii şi refuzând varianta şcolilor catolice[74].

Colegiul a pregătit, în special, categorii sociale de mijloc, contribuind mai puţin la reorientarea profesională a nivelurilor nobiliare înalte.

Gimnaziul Catolic de la Alba Iulia a fost întemeiat de iezuiţii aduşi în zonă de Cristofor Báthory, care l-a înscris şi pe fiul său, Sigismund, la cursuri. Iniţial, şcoala a beneficiat de bunurile fostei mănăstiri dominicane din localitate, pentru ca, pe parcurs, ea să fie înzestrată şi cu alte proprietăţi. Activitatea pedagogică s-a desfăşurat sporadic în timpul

---

[71] Jakó Zsigmond - Juhász István, *op. cit.*, passim
[72] Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualităţii române din Transilvania*, p.66
[73] Jakó Zsigmond - Juhász István, *op. cit.*, passim
[74] I. Tóth-Zoltán, I, p.275

regimului politic calvin şi s-a întrerupt prin hotărârea de alungare a membrilor ordinului, luată de Dieta de la Mediaş, din 1588. Dieta de la Alba, la presiunile lui Sigismund, a acceptat revenirea iezuiților în Cluj, Alba şi Mănăştur, în 1595 cei aşezați la Alba primind pentru şcoală o nouă mănăstire, o moară în cetate, un ajutor princiar anual de 500 de florini, o sumă de 1000 de florini pentru întemeierea Convictului şi o parte consistentă din veniturile asigurate de vama podului de peste Mureş şi de vama târgului. Peste un an, fondul anual alocat lor a crescut la 1000 de florini, ei au mai primit 400 de florini pentru înființarea claselor superioare şi li s-a acordat un mic domeniu - alcătuit din patru sate româneşti - şi o cotă din exploatarea ocnelor de la Sibiu.

Între 1598-1606, ordinul a fost alungat şi rechemat succesiv de mai multe ori, iar în 1607 s-a văzut nevoit să părăsească provincia, până la instaurarea regimului habsburgic. Totuşi, se pare că şcoala a funcționat, intermitent, şi în perioada interdicției, sub ocrotirea puținelor familii nobiliare catolice din comitat, chiar dacă nu a avut un statut oficial. Nu s-a cunoscut precis anul în care au fost reluate constant cursurile la sfârşitul secolului al XVII-lea, s-a ştiut doar că actul restaurativ, emis de Leopold I, data din 1694. Informații concrete au apărut din anul 1716, conform lor, procesul didactic fiind desfăşurat în cinci clase medii, pe baza prevederilor din *Norma Studiorum*[75].

Gimnaziul avea chiar şi o populație şcolară românească, atrasă din zonele învecinate, care, ca procent în cadrul numărului tinerilor aflați aici la studii anual, a rămas la o cotă relativ constantă de-a lungul veacului al XVIII-lea. De altfel, în cetate, susținerea unui învățământ parțial în limba română avea o oarecare tradiție. Potrivit mărturisirilor cancelarului reformat Nicolae Bethlen[76], încă de pe vremea când aici funcționase colegiul calvin, mutat ulterior la Aiud, profesorul Keresztúri Pál propusese introducerea, pe rând, a noi limbi de studiu (română, sârbă, polonă, turcă, germană şi franceză), începând cu limba română[77]. Se pare că experimentul

---

[75] Cf. ***"Gyulafehérvári Fögymnasium története", în *A károlyfehérvári róm. kath. nylv. Fögymnasium Tudósitványa*, Gyulafehérvár, 1857, passim; Csiky Miklós, *A gyulafehérvári róm. kath. Fögymnasium története: 1579-1896*, Gyulafehérvár, 1896, p.6-23; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.151-154

[76] Din cunoscuta sa lucrare *Moribunda Transylvaniae*.

[77] Szabó T. Attila, "A román nyelv tanitása a gyulafehérvári Kollégiumban a XVII. század közepén", în *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, Serie nouă, 2(1931), nr.1-12, p.90

său a dat rezultate strălucite, Bethlen recunoscând că a învăţat, într-o singură zi, nu mai puţin de 600 de cuvinte româneşti. Având în vedere ponderea mare a populaţiei româneşti în comitat, e posibil ca şi iezuiţii să fi preluat, în clasele inferioare, obiceiul reformaţilor şi să fi tolerat utilizarea limbii române, ca limbă suplimentară de predare.

Cu toată relativitatea şi sărăcia datelor arhivistice legate de această instituţie de învăţământ, se poate afirma cu certitudine că originea socială a elevilor români prezenţi aici releva, deja din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, un proces de închegare, în comitatul Alba şi zonele învecinate, a unei vizibile pături a nobilimii rurale, a unei categorii libere şi chiar a unei orăşenimi româneşti[78].

Aproape în întreg secolul al XVIII-lea, cu excepţia a câţiva ani în care Iosif al II-lea a desfiinţat fundaţiile religioase, convictele şi seminarele diecezane, pe lângă gimnaziul de cinci, iar mai apoi de şase ani, a funcţionat Seminarul Episcopal Romano-Catolic. El a intrat în atenţia Episcopiei Unite de la bun început, Atanasie Anghel cerând, încă din 1703, ca în cetate să se întemeieze o şcoală pentru greco-catolici, cu acces la cursurile teologice ţinute de cei de rit latin. Pentru că planul a eşuat, sinodul Bisericii Unite din 1728 a revenit cu noua propunere ca, alături de Seminarul Romano-Catolic din Alba-Iulia, să se deschidă şi unul greco-catolic[79]. Nici această idee nu a fost acceptată, dar accesul românilor la studii nu s-a interzis. După unele mărturii, în 1718 erau mulţi tineri uniţi în oraş, la pregătire teologică, realitate susţinută şi de afirmaţiile părintelui iezuit Régai, în 1733[80].

Apariţia şi dezvoltarea Gimnaziului Catolic de la Arad se înscriu în perioada de după pacea de la Karlovitz, când graniţa s-a stabilit în zona Mureş-Tisa. În scurtă vreme, aşezarea a devenit oraş cameral, având şi un sediu al ordinului minorit, care controla parohia catolică locală. În 1707, în mănăstirea minorită, s-a deschis o şcoală elementară şi, în 1745, s-a adus acolo un profesor de latină, susţinut din veniturile adunate de călugării cerşetori, punându-se, astfel, bazele unui gimnaziu inferior. De-abia în a

[78] Remus Câmpeanu, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 1999, p.83
[79] I. Tóth-Zoltán, I, p.56
[80] *Ibidem*, nota 5

doua jumătate a veacului al XVIII-lea, s-au inaugurat clasele de poetică şi retorică, organizate după modelul programei iezuite *Ratio Studiorum*[81].

Deşi minoriţii aveau un ciclu elementar de învăţământ, în oraş mai funcţiona o şcoală primară, unde, din anul 1741, a fost numit şi un director sârb.

În pofida precarităţii informaţiilor de secol XVIII, fluctuaţia şcolară înregistrată în instituţia arădeană de învăţământ pune în lumină, într-o oarecare măsură, rolul şcolii de la Arad în formarea elitelor româneşti, chiar şi înainte de anul 1740[82].

Istoria Gimnaziului Catolic de la Baia-Mare debuta în 1674, prin organizarea cursurilor elementare, la un an după ce iezuiţii pătrunseseră în cetate şi după ce Magistratul a fost nevoit să concesioneze ordinului mai multe proprietăţi şi bunuri pentru o perioadă de un secol. Predarea la nivel mediu s-a inaugurat în 1696, când Magistratul a fost constrâns să contribuie la bunul mers al activităţii didactice şi la asigurarea plăţii profesorilor.

În anul 1706, iezuiţii au părăsit localitatea, datorită războiului curuţilor, dar au revenit în anul 1711. În anul 1712, ei au reuşit să obţină alungarea personalului şcolii reformate în afara zidurilor oraşului, iar în 1713, au început reconstrucţia noului local al şcolii, beneficiind de un ajutor uriaş de 55.000 de florini, bani ai fundaţiei întemeiate de episcopul Mátyásovszki, cu scopul iniţial de a dezvolta complexul şcolar de la Szeged, transferaţi însă la Baia-Mare. Deşi clădirea nouă a fost terminată doar pe la 1750, învăţământul mediu a reînceput deja din 1719, structurat în cinci clase, cu tematicile fixate în *Ratio Studiorum*[83].

---

[81] Cf. Lakatos Ottó, *Az aradi Gymnasium keletkezete 's ugyan ebben az 1850-1851 tanévben elöadott tantárgyak rövid vázlata*, Arad, 1851, passim; Némethi Károly, *Arad város tanügyi története, Arad megye tárgyaló függelékkel*, vol.I, Arad, 1890, passim; Györgyössy Rudolf, *Arad sz. kir. város községi iskoláinak története*, Arad, 1896, passim; Himpfner Béla, *Az aradi királyi Fögymnasium története*, Arad, 1896, p.9-52; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.189-191; ****Monografia Liceului "Ioan Slavici" fost "Moise Nicoară" din Arad: 1745-1919-1971*, Arad, 1971, passim

[82] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.86

[83] Cf. Berényi Gedö, "Nagybányai róm. kath. Gymnasium rövid története", în *A nagybányai róm. Kath. Fögymnasium Értesitöje*, Nagybánya, 1878, passim; Morvay Gyözö, *A középoktatás története Nagybányán*, Nagybánya, 1896, passim; Székely Árpád, *A nagybányai róm. kath., ev. ref. és ág. ev. ellemi iskolák története*, Nagybánya, 1907, passim; Bodnár György, "Közoktatásügy", în vol. ****Szatmár Vármegye*, Budapest, f.a., p.348-349; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.171-174; ****Monografia municipiului Baia-Mare*, vol.I, Baia-Mare, 1972, p.461-479; ****Îndrumător în Arhivele Statului. Judeţul*

Cu toate modificările impuse şcolii de istoria zbuciumată a zonei pe parcursul veacului al XVIII-lea, instituţia de învăţământ şi-a păstrat spiritul catolic riguros, impus de iezuiţi. Ea a fost frecventată de elevi de naţionalitate maghiară, română, germană, slovacă, armeană şi ruteană, având, ca multe alte centre educaţionale din epocă, un caracter local. Aici se reuneau la studii, desigur printre alţii, şi numeroşi tineri români din părţile nordice. În general, originea lor socială era una nobiliară, dar destul de mulţi proveneau şi din rândurile categoriilor libere, rurale şi orăşeneşti[84].

În 1731, conform tradiţiei ordinului iezuit, profesorii au pus în scenă un spectacol teatral, jucat de 35 de elevi, printre care se aflau şi patru români: Ladislau Saul, Martin Glonţ, Ignaţiu Pop şi Simion Chifor[85]. Peste un deceniu, la finele epocii prereformiste, instituţia de învăţământ băimăreană avea doar 20 de elevi, ceea ce constituia destul de puţin în raport cu Oradea, Clujul, Odorheiul sau Alba, unde şcolile catolice încorporau între 72 şi 400 de elevi, şi în condiţiile în care în Ungaria, Ardeal, Partium şi Banat existau 8.600 de studioşi numai în şcolile iezuite[86].

Gimnaziul Reformat de la Baia-Mare, o şcoală de mare tradiţie, aşa-numita *Schola rivulina*, fusese înfiinţat în 1547, dezvoltându-şi, treptat, un gimnaziu cu şase clase şi un Seminar propriu, unde se ţineau cursuri teologice la un nivel academic. În acest complex didactic, erau pregătiţi, de asemenea, rectorii şi învăţătorii şcolilor-particule sau ai micilor şcoli săteşti cu caracter confesional. Atât gimnaziul şi cursurile elementare, cât şi Seminarul beneficiau de sprijinul generos al oraşului şi de substanţiale ajutoare din străinătate.

Perioada de bunăstare a fost întreruptă de iezuiţi, care, din 1674, de când au deschis instituţia de învăţământ catolic, au început să manifeste o agresivitate sporită vizavi de reformaţi. Primele proprietăţi aparţinând şcolii reformate au fost confiscate în 1676, în 1687 reformaţilor li s-a răpit Seminarul, apoi le-a fost preluată biserica, pentru ca, din 1688, ordinul să

Maramureş, Baia-Mare, 1974, p.236; Blaga Mihoc, "Unele aspecte privind prezenţa elevilor români şi studiul limbii române în gimnaziul din Baia-Mare: 1798-1891", în *Crisia*, Oradea, 8(1978), p.555-556; Kosáry Domokos, *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980, p.478

84 Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.88

85 I. Tóth-Zoltán, I, p.59

86 Hets I. Aurelian, *op. cit.*, p.17-20

transfere în proprietatea sa şi edificiul unde se țineau cursurile, preotul, învățătorul, seniorii, contrascribul, 15 studenți şi un număr mare de elevi refugiindu-se în afara zidurilor cetății.

În 1706, Francisc Rákóczy al II-lea a reparat nedreptățile îndurate de ei, dar, după înfrângerea sa, ofensiva catolică a reînceput. Din 1712, un nou val de confiscări şi restricții le-a afectat activitatea didactică, în 1715 Carol al VI-lea le-a redus clasele de umană şi filosofie, în 1749 li s-a interzis tinerilor catolici să mai frecventeze şcolile reformate, iar lovitura decisivă a venit din partea Consiliului locumtenențial, for care, după deceniile prereformiste, a hotărât suspendarea cursurilor de la *Schola rivulina*, menținând doar nivelul elementar. În acest fel, 5 profesori şi 160 de elevi au fost nevoiți să se orienteze înspre alte şcoli medii protestante din provincie, din imperiu sau din străinătate, deşi clădirea şcolii încă se mai păstrează până în zilele noastre[87].

După cum se poate constata şi din datele legate de frecvența studioşilor, învățământul reformat din localitate nu a reuşit să-şi revină în urma puternicelor presiuni la care a fost supus de către iezuiți. În fapt, după anul 1712, *Schola rivulina* şi-a desfăşurat activitatea în afara zidurilor oraşului, nefiind inclusă în rețeaua şcolară oficială. Din acest motiv, majoritatea elevilor au frecventat aici numai clasele primare, orientându-se apoi, chiar protestanți fiind, înspre gimnazii mai puțin vitregite[88]. În consecință, între 1700 şi 1740, clasele superioare, care funcționau mai mult sau mai puțin legal, aveau un auditoriu foarte scăzut, elevii ce depuneau jurământul privind respectarea regulamentului intern rareori fiind mai mulți de zece (1703 - 11, 1707 - 11, 1716 - 19, 1721 - 15). Deseori (în 1711, 1719, 1725, 1734, 1737, 1738 şi 1740), registrele care au ținut evidența acestei proceduri nu au consemnat nici măcar un singur elev în anii superiori de studii[89].

Şcoala a asigurat, pe tot parcursul funcționării ei din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, doar cinci stipendii, iar la studii în străinătate nu au reuşit să plece de aici decât 22 de tineri, în bună parte pe speze proprii[90].

---

[87] Cf. Bodnár György, *op.cit.*, loc. cit.; Thurzó Ferenc, *op. cit.*, p.1-11; ****Monografia municipiului Baia-Mare*, vol.I, p.480

[88] Bodnár György, *op. cit.*, loc. cit.

[89] Thurzó Ferenc, *op. cit.*, p.88-89

[90] *Ibidem*, passim

Modul în care au fost întocmite listele de evidenţă a studioşilor nu a permis conturarea structurii etnice a populaţiei şcolare, dar, în mod cert, numărul românilor formaţi aici a fost cu mult mai mic decât cel al elevilor de aceeaşi etnie înscrişi la instituţia catolică de învăţământ din localitate.

Începuturile Gimnaziului Catolic de la Bistriţa s-au conturat în anul 1717, când generalul Steinville a cumpărat proprietăţile care aparţinuseră anterior dominicanilor, aducându-i pe piarişti în cetate. În anul următor, aceştia au deschis deja şcoala catolică, având atât ciclu elementar, cât şi clase de învăţământ mediu. Iniţial, instituţia piaristă nu a fost la fel de frecventată ca şi alte şcoli de pe teritoriul provinciei, dar, treptat, populaţia şcolară a crescut. În cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea, programa de studiu folosită a fost *Ratio Studiorum* iezuită, iar ciclul formativ a cuprins trei clase primare (prima clasă, clasa de *legentes* sau *declinistae* şi clasa de *comparatistae* sau *conjugistae*), trei clase gramaticale (*principistae*, *grammatistae* şi *syntaxistae*) şi două clase umane (*poetae* şi *rhetores*)[91]. Rezultate mai bune în procesul educaţional şi în domeniul organizatoric au apărut doar după declanşarea reformismului imperial.

Şcoala era cu atât mai importantă pentru români, cu cât era situată într-o zonă cu o consistentă populaţie de această etnie, lipsită de instituţii de învăţământ mediu proprii. Majoritatea tinerilor aflaţi la studii aici proveneau din districtul Bistriţa şi din comitatele Cluj, Solnocul Interior şi Maramureş, deci gimnaziul avea un caracter local. Desigur, existau şi români veniţi mai de departe, din Abrud, Făgăraş sau din alte părţi ale provinciei, şi chiar un craiovean, Ioannes Feti, ajuns aici pe la 1740[92], dar, cu precădere, ei veneau din ţinuturi învecinate, de pe Valea Someşului sau din zone nordice, de la Baia Mare, Baia Sprie, Onceşti, Săcel, Tăuţii Măgheruş, Larga, Lăpuş, Băseşti etc[93].

Erau prezenţi la studii aici tineri din familii relativ prospere, greco-catolici sau ortodocşi, iar reprezentarea românească în populaţia şcolară avea, uneori, o oarecare consistenţă, aşa cum ne relevă registrele păstrate

---

91 Cf. Virgil Şotropa, "Români la gimnaziul latino-catolic din Bistriţa: 1729-1779", în *Transilvania*, Sibiu, 32(1901), nr.1, p.3-17; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.16-20; I. Tóth-Zoltán, I, p. 168-169

92 Nicolae Albu, *Istoria şcolilor româneşti din Transilvania între 1800-1867*, Bucureşti, 1971 (se va cita, în continuare, Albu, *Istoria*, II), p.195

93 ****Monografia municipiului Baia-Mare*, vol.I, p.461

pe perioada 1729-1779[94]. Până în anul 1740, numărul anual al elevilor români consemnați în evidențe a oscilat în felul următor: 1728/1729 - 1; 1729/1730 - 1; 1730/1731 - 7; 1731/1732 - 6; 1732/1733 - 2; 1733/1734 - 3; 1734/1735 - 1; 1735/1736 - 2; 1736/1737 - 8; 1737/1738 - 3; 1738/1739 - 9 şi 1739/1740 - 11[95]. Exista, deci, şi în această zonă, deja din perioada prereformistă, o pătură înstărită românească, cu aspirații superioare generațiilor precedente, iar şcoala catolică din Bistrița, în pofida situației sale modeste, a jucat un rol important în consolidarea ei[96].

Gimnaziul Evanghelic de la Bistrița s-a întemeiat pe bazele şcolii orăşeneşti existente în cetate încă de la începutul secolului al XV-lea. Se pare că nivelul studiilor medii a fost inaugurat pe la 1538, informațiile despre primul rector provenind din 1551-1552. Conform datelor cunoscute, ciclul de pregătire cuprindea câte două clase, atât pentru şcoala elementară, cât şi pentru palierul mediu, inferior sau superior. După parcurgerea stadiilor formative, tinerii puteau urma cursurile teologice organizate aici după model academic occidental.

În 1683, gimnaziului inferior i s-a mai adaugat o clasă, iar în gimnaziul superior, a apărut un al treilea profesor, alături de rector şi conrector. Odată cu instaurarea regimului habsburgic, presiunile Curții au ştirbit prestigiul şcolii, nevoită să funcționeze cu unu-doi profesori. Temporar, în primele patru decenii ale veacului al XVIII-lea, situația instituției de învățământ s-a mai îmbunătățit puțin, dar, din etapa reformistă, autoritățile au aplicat noi reduceri[97]. Dacă, în Baia Mare, iezuiții s-au dovedit agresivi, determinând distrugerea gimnaziului reformat, în Bistrița, piariştii au arătat mai multă înțelegere față de gimnaziul evanghelic.

Din păcate, matricolele acestei şcoli, neoferind informații despre etnia sau confesiunea elevilor, nu au putut fi utilizate pentru a se contura frecvența pe naționalități. La o trecere în revistă a unor repere statistice, s-ar

---

[94] Virgil Şotropa, "Români la gimnaziul latino-catolic din Bistrița: 1729-1779", loc. cit. Manuscrisul din care autorul a publicat datele poartă titlul "Liber Studiosorum Scholas Pias Bistriciensis ab anno 1729 frequentantium sed primo anno -1774 quemadmodum exquiri poterant inscriptorum die 10 Noembris Praefecto Scholarum pro hoc anno P. Emerico a So. Bapt."

[95] *Ibidem*

[96] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.94

[97] Vezi Heinrich Wittstock, "Kurzer Abriss der Geschichte des bistritzer Gymnasiums", în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Bistritz: 1851/1852*, Bistritz, 1852, p.1-31

impune, totuşi, câteva informaţii cu oarecare semnificaţie. În 1648, clasa superioară cuprindea 30-40 de elevi[98], dar, odată cu schimbarea regimului politic din provincie şi stimularea prozelitismului catolic, numărul studioşilor a scăzut, între 1695-1709, la 16, iar în 1700, chiar la 11. După o scurtă revigorare, involuţia de după războiul curuţilor a devenit vizibilă, de la 38 de elevi în 1711, ajungându-se la 29 de elevi în anul următor. Apoi situaţia s-a îmbunătăţit din nou în 1729, în clasa a patra elementară fiind nu mai puţin de 122 de copii.

În general, media anuală a frecvenţei în clasa superioară a fost, în perioada 1640-1700, de 25 de elevi, cei mai mulţi în 1640 (41 elevi), iar cei mai puţini în 1700 (11 elevi). Între 1701-1754, ea a scăzut la 22 de elevi, situându-se dedesubt în anii 1701-1707, 1713, 1723, 1731-1738, 1742-1748 şi 1750-1751, iar peste, în anii 1710-1712, 1717-1722, 1724-1729, 1738-1741 şi 1752-1754, anii 1730 şi 1749 fiind egali cu media. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în clasa superioară, prezenţa maximă a fost înregistrată în 1711 (38 studioşi), iar cea minimă în 1744 (2 studioşi). Clasa a patra elementară a avut, între 1717-1723, o medie anuală a frecvenţei de 118 elevi, ridicându-se, la jumătatea veacului, la 150 de elevi, iar celelalte clase elementare înglobau în jur de 200 de elevi.

Şcoala evanghelică era, deci, mult mai căutată decât cea catolică şi în ea trebuie să fi pătruns, cu certitudine, şi tinerii români. Precaritatea informaţiilor despre cei înscrişi împiedică însă analiza statistică. Ceea ce s-a ştiut este că, la relativ scurtă vreme după epoca prereformistă, în 1759, conducătorul clasei a IV-a se numea Daniel Şoltuţiu, un român, iar ca el e posibil să fi fost şi alţii[99].

În legătură cu şcolile Blajului, Nicolae Albu sublinia că nu a existat o istorie completă a lor, ci nenumărate schiţe, fragmente, articole şi studii care au tratat acest subiect. La scurtă vreme după semnalul de alarmă tras de eminentul specialist al istoriei învăţământului românesc, a apărut însă lucrarea lui Iacob Mârza, *Şcoală şi naţiune. Şcolile de la Blaj în epoca renaşterii naţionale*, care poate fi considerată, până în momentul de faţă, una dintre

---

98 *Ibidem*

99 Georg Fischer, "Geschichte des bistritzer ev. Gymnasiums A.B. bis zu Jahre 1762", în *Programm des evangelischen Obergymnasiums A.B. und der damit verbundenen Knabenelementareschule dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bistritz: 1895-1896*, Bistritz, 1896, p.7-103

cele mai utile monografii dedicate complexului educațional din preajma Episcopiei Unite.

Soluția mutării noului scaun episcopal românesc de la Alba-Iulia la Făgăraş, adoptată în 1717 şi confirmată de papă în 1721, nu se dovedise viabilă, pentru că, în sudul Transilvaniei, puternicele mişcări anticatolice perturbau activitatea administrației Bisericii Unite. Prin strădaniile lui Inochentie Micu şi ale tezaurarului Petru Dobra, s-au cedat domeniile de la Gherla şi Sâmbăta, obținându-se în schimb, în urma contractului încheiat la Camera Aulică, domeniul fiscal al Blajului. Cu ocazia parafării transferului de proprietate, s-a introdus şi clauza asigurării veniturilor pentru 11 călugări ai mănăstirii bazilitane, care era planificată a se construi pe lângă Episcopie, pentru 20 de candidați la preoție ai viitorului Seminar Regesc şi pentru trei alumni români la Colegiul De Propaganda Fide. La susținerea lor, precum şi la ridicarea şcolilor blăjene, Biserica Unită s-a obligat să contribuie în parte, prevederea fiind înscrisă într-un act sinodal semnat în 1738 de vicarii Pop şi Timandi.

În acelaşi an, s-a perfectat şi înțelegerea cu arhitectul imperial Martinelli privind construcția mănăstirii şi Seminarului, edificii finalizate peste zece ani. Tot în 1738, odată cu reaşezarea reşedinței episcopale, s-a deschis şcoala elementară unită, cu un statut incert până în 1754, când, la 12-18 octombrie, s-a inaugurat complexul ce includea şcoala de obşte, gimnaziul şi Seminarul Regesc Sfânta Treime. Ele funcționau pe baza unor regulamente riguroase, inspirate, ca în mai toate şcolile catolice, din *Ratio Studiorum* iezuită[100].

---

[100] Ca repere generale pentru o succintă vizualizare a trecutului şcolilor blăjene, vezi: I. Antonelli, *Breviariu istoricu al şcoalelor din Blaj*, Blaj, 1877; Nicolae Brânzeu, *Şcoalele din Blaj*, Sibiu, 1898; I. Rațiu, *Blajul*, Braşov, 1911; Zenovie Pâclişanu, "Documente privitoare la istoria şcoalelor din Blaj", în *Revista Arhivelor*, Bucureşti, 2(1926), nr.4; Idem, *Documente privitoare la istoria şcoalelor din Blaj*, Bucureşti, 1930; Al. Lupeanu-Melin, *Sufletul Blajului*, Blaj, 1931; Idem, *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1937; G. Bogdan-Duică, "Şcoalele din Blaj", în *Revista Fundațiilor Regale*, Bucureşti, 1934; N. Comşa, *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940; Idem, *Manuscrisele româneşti din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944; Coriolan Suciu, *Arhiereii Blajului, ctitori de şcoli naționale*, Blaj, 1944; Gh. Biriş, *Aspecte din viața Blajului*, Blaj, 1942; Albu, *Istoria*, I, p.117-197; Idem, *Istoria*, II, p.20-28; I. Tóth-Zoltán, *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom 1790-1848*, Budapest, 1959 (se va cita, în continuare, I. Tóth-Zoltán, II), p.40; Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.79,231-236; Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.152-164; Ioan M. Bota, "Contribuții la istoria învățământului românesc în nord-vestul Transilvaniei", în *Marmația*, Sighet, 4(1978), p.92-106; Kosáry Domokos, *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*, p.478-479;

Întocmirea evidenţelor şcolare se făcea, de asemenea, după procedurile promovate de ordinul iezuit, dar nici analiza acestor aspecte şi nici investigarea statistică a populaţiei şcolare nu s-au înscris în cadrul temporal al prezentei treceri în revistă, respectivele problematici ţinând deja de epoca reformelor tereziene şi iosefine.

Gimnaziul Luteran de la Braşov a debutat ca şcoală orăşenească, preluând învăţământul din mâinile călugărilor, fenomen petrecut în multe alte cetăţi importante din Europa centrală a secolului al XV-lea. Rectorul şcolii şi primii învăţători erau deja atestaţi în protocoalele oraşului de la începutul veacului al XVI-lea, documentele relevând faptul că, pe lângă sediul central (*scholae civitatis*, *scholae nostrae*, *scholae parochialis*), funcţionau şi câteva filiale, situate în cartiere sau suburbii.

Impactul Reformei a determinat reorganizarea activităţii didactice în 1544, cu ajutorul substanţial al lui Johannes Honterus, autorul regulamentului *Constitutio Scholae Coronensis*. După planurile sale, s-a constituit primul gimnaziu în clădirea cea mare - terminată în 1547 - clasele elementare rămânând în edificiul mai mic, ridicat anterior. Elevii claselor medii inferioare (*adolescentes*) şi cei din cursurile superioare (*studiosi*) şi-au susţinut programul de pregătire pe baza principiilor pedagogice ale lui Melanchton, populaţia şcolară crescând constant, cu o singură perioadă de regres, între anii 1633-1637, determinată de o devastatoare epidemie de ciumă. Situaţia s-a refăcut rapid, în 1655 fiind deja înscrişi în registre 25 de *adolescentes* şi 90 de *studiosi*. În 1656, rectorul Martin Albricht a îmbunătăţit regulamentul şcolar al lui Honterus, dar fără a-i aduce modificări esenţiale. Procesul didactic s-a perfecţionat într-o asemenea măsură, încât, din 1694,

*****Istoria învăţământului din România*, vol.I, p.284-285,292-293,361; Ladislau Gyémánt, *Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între anii 1790 şi 1848*, Bucureşti, 1986, p.353-356; Iacob Mârza, *Şcoală şi naţiune*, passim. Informaţii preţioase despre populaţia şcolară a Blajului şi la I. Hossu, *Date statistice referitoare la Gimnaziul Gr.-Cat. din Blaj*, Blaj, 1882; Jancsó Benedek, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, vol.I, Budapest, 1896, p.701-738; Huszár Antal, *A magyarországi románok*, (pentru uz confidenţial), vol.I, Budapest, 1907, p.297; Virgil Şotropa, Nicolae Drăganu, *Istoria şcoalelor năsăudene*, Năsăud, 1913, p.1-3; Zenovie Pâclişanu, "De unde se recrutau cei dintâi elevi ai şcolilor din Blaj", în *Cultura Creştină*, Blaj, 9(1920); Francisc Páll, "Ştiri noi despre primii studenţi trimişi de la Blaj la Roma", în *Apulum*, Alba Iulia, 17(1979), p.469-476; Iacob Mârza, *Şcolile superioare de la Blaj şi rolul lor în procesul de formare al intelectualităţii româneşti din Transilvania de la momentul Supplexului până în ajunul revoluţiei de la 1848*, Teză de doctorat (în manuscris), Cluj-Napoca, 1985, passim; Ioan Marin Mălinaş, *op. cit.*, p.57-65

au fost numiți ca dascăli, nu numai la clasele superioare, ci şi la cele inferioare, absolvenți ai nivelului academic de pregătire.

Strategia Curții în probleme de învățământ nu a reuşit să perturbe buna funcționare a şcolii luterane. Chiar de la debutul veacului al XVIII-lea, rectorul Marcus Fronius a suplimentat corpul didactic, alcătuit, de la data instituirii măsurilor sale, din *rector*, *conrector*, 3 *lectores*, 5 *collegae* şi 4 *adjuncti*, ajutați de un număr variabil de preceptori, selectați din rândul elevilor claselor superioare[101].

Având în vedere că în oraş negustorii români aveau un statut social mai bun decât în alte părți ale provinciei, cu certitudine familiile prospere şi-au trimis copiii în clasele medii ale protestanților. Desigur că autoritățile provinciale şi cele centrale au impus restricții privind frecventarea cursurilor, dar ele au fost evitate şi în alte cetăți şi, cu atât mai mult nu se puteau respecta în Braşov, cu cât aici românii nu aveau o şcoală medie proprie şi nici măcar o şcoală catolică bună la care s-ar fi putut înscrie. La argumentele enumerate se adaugă acelea că gimnaziul şi-a prezervat autonomia, el nu a preluat, decât într-o măsură formală, părți nesemnificative din programele învățământului de stat, şi-a păstrat structura specifică a claselor şi s-a dezvoltat constant[102].

Deşi Consistoriul a acceptat măsurile impuse în legătură cu limitarea frecvenței, instituția de învățământ braşoveană, angajată în competiție cu şcolile catolice din provincie, sprijinite fățiş, nu avea interesul de a respecta dispozițiile oficiale dezavantajoase. Oricum, date relative despre componența etnică a populației şcolare a gimnaziului nu s-au prezervat decât pentru ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, o perioadă care depăşeşte cu mult intervalul de timp focalizat în prezentul studiu.

În cetate a funcționat, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul veacului următor, şi o şcoală iezuită, atrăgând fiii negustorilor veniți din Armenia, Grecia, Tracia, Bulgaria sau Muntenia. După unele mărturii, iezuiții au reuşit să câştige încrederea multor ortodocşi, care nu s-au dat în lături să le frecventeze capelele. Alături de greci şi de români, erau primiți la pregătire evrei, turci şi chiar maghiari unitarieni. Inițial, reşedința ordinului din Braşov s-a bucurat de simpatia lui Brâncoveanu, domnitorul

[101] Cf. Joseph Dück, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*, Kronstadt, 1845, p.1-119
[102] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.102

dăruind călugărilor, într-o anume ocazie, 16 butoaie cu vin, însă după momentul Unirii religioase, fiii boierilor munteni s-au reorientat înspre şcoala luterană[103]. În mijlocul unei populaţii ostile catolicismului, instituţia de învăţământ iezuită nu a reuşit să se ridice, în secolul al XVIII-lea, la nivel de şcoală medie, aşa încât un adevărat gimnaziu catolic a luat fiinţă la Braşov de-abia în prima jumătate a veacului al XIX-lea.

În ceea ce priveşte ciclul elementar, exista în localitate o şcoală principală orăşenească, de asemenea frecventată de români. În concluzie, se poate afirma că, în pofida statutului lor social dezavantajos, românii braşoveni au pătruns în toate centrele de educaţie din zonă, conturându-şi o intelectualitate proprie, ridicată din rândurile negustorilor, orăşenilor şi meşteşugarilor, cu alte aspiraţii decât cele ale generaţiilor anterioare.

Prima etapă din trecutul focarului educaţional de la Caransebeş a coborât până în secolul al XV-lea, când călugării catolici au înfiinţat aici o şcoală mănăstirească, iar despre locul în care a fost ea ridicată s-au prezervat informaţii din anul 1566[104]. Gimnaziul inferior, tutelat de franciscani, s-a deschis în anul 1742, cu 3 clase gramaticale, dar şi cu ciclu elementar. În reşedinţa de aici a ordinului s-au aflat între 6 şi 12 călugări, nu toţi angrenaţi în activitatea pedagogică. Programa de studiu pe baza căreia s-a desfăşurat procesul didactic a fost, bineînţeles, *Ratio Studiorum* a iezuiţilor. Şcoala nu a reuşit să devină comparabilă cu celelalte instituţii de învăţământ şi, în cele din urmă, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, în consecinţa reformelor şcolare vizând redistribuirea cheltuielilor, ea a fost dizolvată.

Din nefericire, nu s-au păstrat date despre dimensiunile şi structura etnică a populaţiei şcolare, dar, în epocă, ea a fost denumită frecvent "şcoală latină" şi, mai rar, gimnaziu inferior, argument ce sugerează înscrierea unui număr mic de elevi la cursuri[105].

În legătură cu întemeierea Gimnaziului Catolic de la Carei, e de observat că, înainte de pacea de la Satu-Mare, nu a existat în localitate nici o şcoală medie, tinerii fiind nevoiţi să frecventeze cursurile instituţiilor de învăţământ de la Debreţin sau Satu-Mare. Pentru a compensa acest neajuns, contele Károlyi Sándor, proprietar al unor întinse domenii în

[103] I. Tóth-Zoltán, I, p.55-56
[104] Vezi I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.73
[105] P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, p.91; ****Sächsisch-schwäbische Chronik*, Bukarest, 1976, p.90

Sătmar şi în comitatele învecinate, a adresat superiorului ordinului piarist din Transilvania şi Ungaria invitația de a deschide o reşedință la Carei. Magnatul s-a orientat înspre piarişti, pentru că la 1725, anul înaintării propunerii, ei tutelau deja nouă instituții de învățământ în Ungaria şi îşi făuriseră o bună reputație ca pedagogi. Inițial, contele le-a constituit o fundație de 10.000 de florini, necesară susținerii a şase călugări, şi le-a dăruit încă 10.000 de florini în vederea construirii unui edificiu şcolar corespunzător, apoi, având în vedere faptul că predarea în ciclul elementar era asigurată tot de membrii ordinului, numărul piariştilor a crescut la 12.

Şcoala, aflată pe domeniul din Carei al lui Károlyi, şi-a deschis porțile în 1727, cu aprobare imperială, având două clase de gramatică, doi profesori, un prefect şi 69 de elevi maghiari, români, ruteni şi şvabi, deşi planul de funcționare includea atât clase elementare, cât şi un ciclu mediu complet, adică inclusiv clasa de retorică. În anul 1729, a luat ființă a treia clasă gramaticală. Procesul didactic s-a perfecționat mereu şi dotările au devenit din ce în ce mai bune, iar în 1738 s-a întocmit un proiect, neconcretizat, legat de ridicarea unui convict nobiliar[106].

Registrele matricole, cu evidențe prezervate doar din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, nu au permis întocmirea unor statistici pe etnii şi confesiuni, care să releve structura populației şcolare pentru perioada 1700-1740[107]. Centrul educațional avea un caracter local, concentrând copii din zonă, iar majoritatea elevilor din clasele inferioare proveneau din familii de țărani de pe domeniile contelui Károlyi sau din familii orăşeneşti. Tinerii români erau, în bună parte, din comitatele Sătmar, Maramureş şi Bihor, în timp ce maghiarii veneau şi din Szabolcs, Bereg şi Ugocsa, iar rutenii chiar din Ung sau Zemplén[108].

---

[106] Cf. Koczányi Ferenc, ”A nagy-károlyi kath. Algymnasium történeti vázlata”, în *A kegyes tanitórendi Fögimnázium Értesitöje: 1854/1855*, Nagy-Károly, 1855, passim; Magyarász Imre, “Nagy-károlyi r. kath. Gymnasium rövid története”, în *A kegyes tanitórendi Fögimnázium Értesitöje: 1876/1877*, Nagy-Károly, 1877, passim; Hám József, “A nagykárolyi róm. kath. Fögimnázium története: 1727-1895”, în *A kegyes tanitórendi Fögimnázium Értesitöje: 1895/1896*, Nagy-Károly, 1896, passim; Czirbusz Géza, *A kegyes-tanitórendiek vezetése alatt álló nagy-károlyi róm. kath. Fögimnázium története: 1727-1895*, Nagy-Károly, 1896, passim; Bodnár György, op. cit., p.344-345; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.178-182; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.21-27

[107] După informațiile oferite de Hám József, *op. cit.*, passim

[108] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.107

De altfel, învăţământul primar din localitate, iniţiat tot de piarişti, era mai bine organizat decât cel din alte zone. Pe lângă clasele primare ataşate gimnaziului, în Carei funcţionau, în paralel, o şcoală primară reformată, una ruteană, una română şi una israelită[109].

Colegiul Catolic de la Cluj a luat naştere la iniţiativa lui Ştefan Báthory, care l-a capacitat pe fratele său, Cristofor Báthory, să-i invite pe iezuiţi la Cluj, în 1579, şi să-i aşeze într-o fostă abaţie benedictină de pe domeniul Mănăşturului, acţiune aprobată de Dieta de la Turda. În 1581, cei zece membri ai ordinului, sosiţi din Polonia sub conducerea lui Ioan Lelessi, au fost mutaţi în fosta mănăstire franciscană din cetate, pentru a deschide un gimnaziu cu cinci, uneori cu şase clase (parva, principia, gramatica, sintaxa, poetica şi retorica), şi un Colegiu, iniţial cu două facultăţi (filosofia şi teologia), la care s-au adăugat, mult mai târziu, încă două (dreptul şi medicina).

În 1583, erau deja inaugurate Convictul nobiliar şi Seminarul Sfântul Iosif, care se adăugau Congregaţiei Sfânta Maria, organizată chiar în primul an de activitate didactică. Cursurile superioare au debutat cu 30 de studenţi, iar şcoala avea, bineînţeles, ca regulament de funcţionare cunoscutul program *Ratio Studiorum*. Studiile de filosofie se desfăşurau pe parcursul a doi ani, iar cele teologice aveau un ciclu de patru ani. În opinia unor istorici, însuşi nepotul episcopului ortodox al Transilvaniei s-a înscris în Seminarul iezuit.

La sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul veacului următor, ordinul cădea victimă unor expulzări succesive: în 1588, Dieta de la Mediaş hotăra alungarea lui; în 1695, Dieta de la Alba revenea asupra deciziei; în 1603, în timpul asediului lui Moise Secuiul, iezuiţii părăseau, din nou, cetatea Clujului; ei erau rechemaţi, în acelaşi an, de generalul Basta; în 1605, bunurile lor au fost confiscate; în 1607, plecau încă odată; în 1615, li s-a permis să rămână în Mănăştur; în 1653, Gheorghe Rákóczy al II-lea stabilea alte interdicţii etc.

Până în 1693, când şi-au recâştigat toate proprietăţile, călugării au fost constrânşi să desfăşoare o activitate didactică limitată şi chiar să funcţioneze ca preoţi, pentru a-şi putea asigura existenţa. Din acest an însă, ei au beneficiat de sprijinul deplin al Curţii şi al Episcopiei Romano-Catolice, care s-a refăcut, de asemenea, repede. Odată cu gimnaziul şi cu

[109] Cseplö Péter, *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium története*, Nagyvárad, 1894, p.108

Colegiul, s-au reconstituit atât Congregația Sfânta Maria, cât şi Seminarul Sfântul Iosif (Aporian sau Báthoryian) şi Convictul nobiliar, cunoscut, mai târziu, sub numele de Convictul Terezian. Cu ajutorul donațiilor generoase (tezaurarul Apor fiind unul dintre cei care au contribuit substanțial la bunăstarea materială a şcolii), procesul didactic a evoluat într-o asemenea măsură, încât şcoala a primit rangul de universitate în anul 1712, iar odată cu demararea politicii reformiste, Maria Tereza a inclus Clujul printre variantele proiectului eşuat de înființare a unei instituții superioare de învățământ interconfesional, catolic şi protestant, în imperiu[110].

---

[110] Informații utile pentru reconstituirea procesului evolutiv al şcolii catolice clujene, nu numai în epoca prereformistă, în următoarele lucrări: ***"Kimutatása a bölcsészeti és gymnasiumi tanári karnak 1777-töl 1850-ig", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár, 1852; ***"A kolozsvári kegyes tanitórendiek vezérlete alatt növekedett ifjúság száma: 1777-1850", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár, 1852; ***"A tanintézet történetei", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár, 1852; Vass József, "Az erdélyi róm. katholikusok Fö-Tanintézete kolozsváratt", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1856/1857*, Kolozsvár, 6(1857), p.3-23; Salzbauer János, "A kolozsvári kegyes-tanitórendi Társház és róm. kath. Föiskola évszázados történeti vázlata", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1876/1877*, Kolozsvár, 1877, p.1-28; Jakab Elek, *Kolozsvár története*, vol.III, Budapest, 1888; Márki Sándor, "A kolozsvári magyar királyi Ferenc-József-Tudomány-Egyetem története és statisztikája", în *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae: 1895/1896*, Kolozsvár, 1896, fasc.2, p.17-22; Idem, *A m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem története: 1872-1922*, Szeged, 1922, p.23-27; Erdélyi Károly, *A kolozsvári r. kath. Fögymnasium története: 1579-1898*, Kolozsvárt, 1898, p.85-95; ****A kolozsvári róm. kath. Fögymnázium Pázmány önképzökörének legutóbbi huszonöt éve: 1888-1913*, Kolozsvár, 1913, passim; Ioan Lupaş, "Câteva informațiuni privitoare la Vasile Moga şi Gheorghe Lazăr ca studenți în Cluj", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 2(1923); G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, Bucureşti, 1924; Valeriu Bologa, "Ioan Molnar-Piuariu, primul medic titrat român ca autor medical", în *Clujul Medical*, Cluj, 1924, nr.5-6; Idem, "Date nouă pentru biografia lui Ioan Molnar-Piuariu", în *Clujul Medical*, Cluj, 1925, nr.3-4; György Lajos, *Öreg diák visszanéz*, p.18-38; Andrei Veress, "Ceva despre viața şi activitatea doctorului Ioan Molnar-Piuariu şi a fiului său", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 3(1924-1926); Bitay Árpád, "A kolozsvári róm. kath. Fögymnázium szerepe a román szellemi élet múltjában", în *Jóbarát*, Kolozsvár, 1926, nr.15; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.154-156; Idem, *Universitatea Daciei Superioare*, Bucureşti, 1929, p.5; Idem, *Universitatea Daciei Superioare şi problema Statului Romano-Catolic ardelean*, Cluj, 1931, p.4; Idem, *La a douăzecea aniversare a Universității Daciei Superioare*, Cluj, 1939, p.13-16; Ioan Muşlea, "Viața şi activitatea doctorului Vasile Popp: 1789-1842", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 5(1928-1930); Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.38-45; ****Erdélyi Magyar Egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története*, Kolozsvár, 1941, p.92-127; Albu, *Istoria*, I, p.248; Biró Vencel, "A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és épitkezései a XVIII. században", în *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, 1945, nr.1-2, p.4-10;

Din păcate, matricola întocmită de iezuiţi a pierit[111], dar - pe baza cercetărilor efectuate de specialişti - s-a evidenţiat că rolul pe care l-a jucat această şcoală în formarea elitelor româneşti, în secolul al XVIII-lea, s-a dovedit, neîndoielnic, fundamental. Pentru secolul al XVIII-lea, informaţiile au fost foarte lacunare, deoarece matricolele s-au păstrat doar pentru 5 ani din ultimul deceniu. Totuşi, au existat unele date şi pentru perioada anterioară, în şcoală primul elev român cunoscut apărând în 1719, dar se pare că deja sub mandatul lui Andrei Horváth, rector la Cluj din 1691, s-a mărit spectaculos numărul elevilor de această etnie, instituţia de învăţământ înscriindu-se, astfel, în strategia politică de pregătire a momentului Unirii religioase.

Tot pentru perioada pentru care nu avem date în registrele matricole, s-au putut folosi informaţiile cuprinse într-un registru al tinerilor candidaţi la examenele de bacalaureat şi doctorat ale Colegiului[112]. Desigur, documentul a oferit argumente privind prezenţa românească doar la nivelul superior al studiilor şi a scos în evidenţă numai categoria celor care s-au pregătit pentru o carieră deosebită, potenţiali susţinători ai mişcării naţionale în curs de cristalizare. Potrivit acestui registru, între 1725 şi 1740, s-au consemnat 6 bacalaureaţi şi 6 doctoranzi români. Ei au închegat un

***Universitatea "V. Babeş" Cluj - Studiu monografic* [editori C. Daicoviciu, Al. Roşca şi A. Roth], Cluj, 1957, p.8; Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.245-253; Ştefan Pascu, *Universitatea "Babeş-Bolyai" din Cluj*, Cluj, 1972, p.9; ****Universitatea "Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, 1979, passim; ****Istoria învăţământului din România*, vol.I, p.359-361; ****75 de ani de la înfiinţarea Universităţii Daciei Superioare*, Cluj-Napoca, 1994, passim; ****University and society: A history of Cluj higher education in the 20th century* [editor Vasile Puşcaş], Cluj-Napoca, 1999, passim; Varga Iulia, *A kolozsvári királyi liceum hallgatósága: 1784-1848*, Budapest, 2000, passim; Vasile Rus, "Pro Scientiarum Academia. Consideraţii pe marginea inscripţiei de pe frontispiciul Bisericii Calvaria din Cluj", în vol. ****Transilvania (sec. XIII-XVII). Studii istorice* [coordonator Susana Andea], Bucureşti, 2005, p.248-314; Marton József, "Formaţia clerului greco-catolic în şcolile catolice (sec. XVIII)", în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, Alba Iulia, 10(2006), nr.2, p.143-147

111 În fapt, evidenţele pentru cea mai mare parte a veacului al XVIII-lea erau cumulate în două registre, unul cu numele rectorilor, cancelarilor, profesorilor şi elevilor existenţi în şcoală în perioada 1703-1772 şi altul cu numele tinerilor din Convictul nobiliar, intitulat "Liber continens nomina et historias Convictorum Claudiopoli - anno 1703". Ele au ajuns în fondul familial Thóroczkay şi apoi în arhivele budapestane, fiind distruse, odată cu clădirea care le adăpostea, în timpul revoluţiei ungare din anul 1956. Parţial, ele au fost valorificate de câţiva istorici maghiari, dar informaţiile extrase din lucrările lor nu au permis reconstituirea structurii etnice şi religioase a populaţiei şcolare. Vezi Biró Vencel, "A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és épitkezései a XVIII. században", p.5

112 Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, *Fond manuscrise catolice*, registrul nr. 49/a-b, passim

oarecare fundament pentru incipienta evoluție socială românească, vizibilă deja din epoca prereformistă.

Istoricul I. Tóth-Zoltán, care apucase să parcurgă matricolele studioşilor înainte de distrugerea lor în 1956, semnala prezența la cursurile şcolii catolice clujene, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, a următoarelor personalități româneşti sau de origine română: Ioan Patachi (viitor episcop unit), Petru Dobra (ajuns în funcția de director fiscal al provinciei), Andrei Boer de Coveşd (registrator şi exactor al Cancelariei ardelene, candidat la poziția de comite al Hunedoarei), Iosif Boer (exactor fiscal, membru al Dietei), Martin Pop (funcționar al Cancelariei, agent vienez, candidat la postul de consilier gubernial), Inochentie Micu (episcop unit), Francisc Boer (membru al Dietei), Petru Sebessi, Ştefan Boer (secretar gubernial), Gabriel Simon, Petru Pavel Aaron (episcop unit) şi mulți alții[113]. Considerăm că, având în vedere carierele ulterioare ale celor care au studiat la Cluj în veacul al XVIII-lea, ar fi inutil orice comentariu suplimentar despre rolul jucat de această instituție de învățământ în consolidarea elitelor româneşti. Chiar şi printre membrii ordinului iezuit de la Cluj existau călugări de origine română care vădeau preocupări pentru istoria şi cultura propriei etnii[114].

Această instituție a fost frecventată de către tineri români sosiți, în primul rând, din comitatele Cluj, Dăbâca, Alba de Jos şi Solnocul Interior, dar, cu toate că şcoala avea o frecvență românească cu un caracter local, aria sa de recrutare era destul de largă.

Specialiştii care au reuşit să parcurgă matricolele, până la dispariția lor, au efectuat calcule de mare diversitate privind numărul elevilor şi studenților aflați la studii aici. Din păcate, ele nu au fost întocmite după exigențele statisticii contemporane, oferind prea puține date despre etnia sau religia studioşilor. Din noianul de informații conținute în monografiile şcolare şi în sintezele de istorie a învățământului, s-au decantat unele totuşi relevante pentru conturarea frecvenței la cursuri, care au evidențiat că, deja din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, populația şcolară s-a aflat în continuă creştere.

---

[113] Vezi I. Tóth-Zoltán, I, passim; Idem, II, passim

[114] Cf. Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.65-75; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.154-156; Ioan Marin Mălinaş, *op. cit.*, p.162-164

În 1703, se înscriseseră în gimnaziu şi Colegiu 50 de tineri, dintre care 43 erau cazaţi în Convict şi în Seminar (Seminarul asigura adăpost nu numai candidaţilor la preoţie, ci şi elevilor laici); în 1705/1706, erau cuprinşi în evidenţe 90 de tineri; în 1710, 104 tineri externi şi 26 găzduiţi în Convict şi Seminar; în 1711, 86 de tineri, dintre care 48 în Convict şi Seminar şi 18 la cursurile superioare de filosofie; în 1712, 28 de tineri doar în clasele superioare, 229 în total şi 60 de tineri în Convict şi Seminar; în 1726, 44 de tineri în nivelul superior şi 58 de tineri în Convict şi Seminar; în 1733, 52-56 de tineri în Convict şi Seminar, dar beneficiau de hrană 144 de tineri; în 1738, 61 de tineri în clasele de filosofie şi 52 în Convict şi Seminar, iar în 1741, un total de 400 de tineri în ciclul mediu şi superior, dintre care 70 la filosofie, sub îndrumarea a 3 profesori, şi 72 în Convict şi Seminar. Tot în 1741, se acordaseră deja 10 doctorate în filosofie. În Convict şi Seminar, în perioada 1703-1750, au fost primiţi între 23 şi 85 studioşi anual[115]. Chiar din primii ani, printre elevii interni se aflau români, în 1703 figurând în liste nume ca Duma, Pui, Boer, Maxai, Mihocea sau Carmaşin[116].

Prin activitatea pedagogică intensă, evidenţiată de datele de mai sus, prin calitatea procesului educaţional şi prin deschiderea manifestată faţă de români, Colegiul Catolic al Clujului a avut un rol inegalabil în formarea elitelor româneşti, deja din epoca prereformistă. Absolvenţii români de aici au contribuit la remodelarea mentalităţii şi a spiritului şi la dinamizarea unor categorii sociale ce păreau imuabile, pregătind, astfel, o altă lume, una a ambiţiei, competenţei şi dorinţei de promovare în nume naţional[117]. Reputata şcoală a suferit numeroase metamorfoze în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea şi în secolul următor, dar ele vor fi analizate cu altă ocazie.

Colegiul Reformat din Cluj s-a constituit pe bazele şcolii săseşti existente în cetate încă de dinainte de anul 1545. Din 1526, se folosea şi limba maghiară ca limbă de predare, iar după extinderea Reformei religioase, clădirea a fost preluată, treptat, de unitarieni. În 1557, protestanţii şi-au deschis propriile clase medii în edificiul fostei mănăstiri

---

115 Date extrase din lucrările lui Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.41-43; Hets I. Aurelian, *op. cit.*, p.17-20,35,39-43; Biró Vencel, "A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században", p.5; ****Istoria învăţământului din România*, vol.I, p.359

116 Erdélyi Károly, *op. cit.*, p.43-44

117 Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.120

dominicane şi, din 1640, reformații s-au mutat în incinta complexului şcolar care aparținuse iezuiților, după ce, în prealabil, a fost preluată şi biserica lor. În secolul al XVII-lea, activitatea pedagogică s-a dezvoltat continuu pe baza unor donații generoase (cu precădere din partea principilor Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákóczy I), astfel încât aici şi-au desfăşurat activitatea profesori de mare valoare, de talia lui Apáczai Csere János, vreme îndelungată director al Colegiului.

În condițiile prozelitismului catolic, corpul didactic s-a străduit să-şi mențină autonomia în raport cu instituțiile statului, elaborând, din 1718, mai multe proiecte de refacere a programelor de studiu, supuse aprobării Consistoriului. În 1747, a luat ființă o comisie, spre a îndeplini obiectivele restructurării procesului educațional, solicitate de comandamentele reformismului, iar în 1761, competenții profesori ai claselor superioare au fost consultați de către Curte, pentru a formula propuneri legate de constituirea unei universități protestante în imperiu. Cu toate că plângerile dascălilor şi studioşilor împotriva interdicției de a se frecventa universitățile străine nu s-au bucurat de înțelegere, şcoala a rămas încă puternică la jumătatea veacului al XVIII-lea[118].

Pentru veacul al XVIII-lea, evidența elevilor a fost cuprinsă într-un registru deschis în anul 1737, din ordinul lui Mihai Lator, rectorul şcolii, de către Ştefan Páldi, viitor tipograf, în acel moment student la Cluj. În document erau copiate şi matricole mai vechi, dispărute pe parcurs, având în vedere faptul că el conține numele studioşilor din perioada 1668-1817. Informații despre populația şcolară s-au mai putut obține dintr-un registru suplimentar, intitulat *Recensio studentium*, dar care nu a fost completat anual, dintr-un manuscris cuprinzând 163 de nume, adunate de un student în jurul anului 1723, şi din actul *Liber expeditionis alumnorum*, început în deceniul al doilea al secolului al XVIII-lea[119].

[118] Cf. Fekete Mihály, "Kolozsvári ref. Fötanoda története 1545-töl a XIX. sz. I-sö feléig", în *A kolozsvári ev. ref. Collegium Értesitöje: 1874/1875*, Kolozsvár, 1875; Idem, *A kolozsvári ev. ref. Tanoda régibb és legújabb története*, Kolozsvár, 1876, passim; Szabó Samuel, "A kolozsvári ev. ref, Fötanoda régibb és legújabb története", în *A kolozsvári ev. ref. Collegium Értesitöje: 1875/1876*, Kolozsvár, 1876; Török István, "Részletek és adatok a kolozsvári ev. ref. Collegium XVIII. száz évi történetéböl", loc. cit.; Idem, *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*, vol.I-III, Kolozsvár, 1905, passim

[119] Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, vol.III, Budapest-Szeged, 1971, p.334-349

De cea mai mare importanță pentru conturarea frecvenței a rămas însă registrul din 1737, care a avut şi o variantă parțială, întreruptă pe parcurs[120]. El cuprindea două liste: prima, sub denumirea de *Leges Collegii reformatorum Claudiopolitani-Renovatae Seniore M. Lator-Anno MDCCXXXVII-Mense Septembri-per Stephanum Páldi*, conținea regulamentele de funcționare a şcolii, iar a doua, intitulată *Nomina Studiosorum Collegii Claudiaci ab anno Domini MDCLXVIII*, înregistra numele elevilor care au depus jurământul privind respectarea lor[121]. Desigur, nici măcar în această evidență, mai amplă totuşi decât celelalte, nu se înscriseseră toți tinerii, pentru că adolescenții din cele şase clase gimnaziale nu au fost obligați să-şi asume prin semnătură angajamentul de a se conforma regulamentelor. Doar cei ce doreau să-şi continue studiile în clasele superioare, după susținerea examenelor, îndeplineau această procedură, trecând, astfel, în rândul purtătorilor denumirii generice de *studiosus* (student). Dintre ei, numai alumnii se aflau sub incidența regulamentelor din registru, studenților cazați în oraş, pentru care se mai folosea termenul de *publicus*, neaplicându-li-se normele de conviețuire prestabilite de conducerea şcolii[122]. În atari condiții, majoritatea elevilor, practic, nu figura în evidențele instituției de învățământ. La impedimentele enumerate, care au obstaculat cercetarea frecvenței şcolare, s-a adăugat încă unul, şi anume faptul că, până în 1686, a lipsit orice criteriu de departajare a numelor pe ani de studiu sau alfabetic.

În pofida acestor neajunsuri, indicii despre prezența românilor la cursuri au apărut deseori. Ei nu au putut fi depistați decât nominal, pentru că informații privind religia sau etnia studioşilor s-au înregistrat doar cu totul întâmplător. Oricum, după investigarea perioadei 1668-1786, a rezultat că au depus jurământul 2731 de tineri, dintre care circa 150 păreau a fi, după nume, români sau de origine română, adică un procent de 6,3%[123]. Erau argumente clare, care dovedeau faptul că unele familii înstărite de această etnie, mai mult sau mai puțin maghiarizate, nu au evitat a frecventa şcoala, orientată, mai mult decât altele, înspre un învățământ util şi practic. De altfel, o bună parte a absolvenților de aici şi-au ales cariere laice (funcționari, provizori domeniali, profesiuni libere etc.).

---

[120] *Ibidem*

[121] Török István, "A kolozsvári Collegium tanulóinak névsora", în *A kolozsvári ev. ref. Collegium Értesitöje: 1905/1906*, Kolozsvár, 1906, p.1-94

[122] Herepei János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, loc. cit.

[123] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.122

Deşi defavorizat de autorităţi, Colegiul nu avea un număr mai mic de elevi decât cel catolic. În 1731 spre exemplu, în clasele superioare de teologie şi filosofie se aflau 130 de studenţi, iar în clasele medii, 500 de elevi[124]. În schimb, pentru că în şcoală funcţiona sistemul preceptoratului, studenţii pricepuţi, aşa-numiţii *praeses*, predând în clasele inferioare, profesorii erau mai puţini decât în Colegiul Catolic. În acelaşi an 1731, erau nominalizaţi doar trei profesori pentru cursurile superioare de teologie şi filosofie[125].

Colegiul Unitarian de la Cluj şi-a început istoria odată cu reîntoarcerea lui Heltai Gáspár de la Wittenberg, în 1544, când a sosit în localitate şi colegul său Vizaknai. Acesta din urmă a fost numit rector al şcolii orăşeneşti, care, treptat, s-a transformat din instituţie de învăţământ catolică în una luterană. Aici şi-a început studiile cunoscutul reformator Dávid Ferenc, plecat apoi în străinătate pentru a-şi desăvârşi pregătirea. În 1557, şcoala a fost ridicată la rang de gimnaziu prin hotărâre dietală, continuând să se afle, încă, în mâinile luteranilor. Din 1563-1564, prin desemnarea lui Heltai ca rector, calvinii şi-au impus controlul asupra claselor, situaţie care nu a durat multă vreme, pentru că profesorii de aici s-au angajat în disputele de natură dogmatică ce bântuiau cetatea, intrând, astfel, în conflict cu Dávid Ferenc, ajuns, nu cu mult timp înainte, episcop protestant al Ardealului. El i-a înlăturat pe ultimii rectori calvini ai şcolii în 1566-1568, introducând instituţia sub propria tutelă, iar, în eforturile sale de a promova religia unitariană, a beneficiat de ajutorul lui Heltai, care a renunţat, din 1569, la calvinism.

Cu o singură sincopă, determinată de persecuţiile generalului Basta, învăţământul unitarian s-a dezvoltat constant până în timpul lui Gabriel Bethlen, cel care a despărţit clasele unitariene de clasele calvine, acordând reformaţilor un alt edificiu şi avantajându-i în permanenţă. Fără a fi oprimaţi, unitarienilor nu li s-a acordat, totuşi, atenţia cuvenită, situaţie care s-a păstrat şi sub domniile principilor Rákóczy, când ei au pierdut teren în faţa reformaţilor. Comunitatea unitariană s-a consolidat în 1658, prin aşezarea în preajma Clujului a câtorva zeci de familii refugiate din Polonia, ca urmare a presiunilor catolice.

---

124 Török István, *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*, vol.I-III, passim
125 *Ibidem*

Adevăratul dezastru s-a prefigurat, însă, odată cu instaurarea regimului habsburgic. După 1691, unitarienii au pierdut vechea şcoală din cetate şi mai multe domenii, despăgubite global de către Curte cu derizoria sumă de 5000 de florini, iar, la scurtă vreme după ce şi-au organizat o nouă instituție de învățământ, ca urmare a participării lor la războiul curuților, imperiul i-a pedepsit din nou, supunându-i interdicțiilor şi confiscărilor. În 1718, li s-a răpit şi modesta clădire şcolară care le mai rămăsese şi, tot în acea perioadă, cărțile antitrinitariene au fost arse pe rug. Ca atare, cursurile s-au reluat greu, în 1720, în câteva edificii dăruite de biserică. Dacă în 1703, la studii se mai înregistraseră 80 de elevi, acum, în 1720, clasele superioare nu mai aveau decât 9 studenți la filosofie şi 6 elevi la retorică, numărul total de studioşi fiind de 45.

Cu toate restricțiile ulterioare fixate de autorități, s-a reintrat, treptat, pe un făgaş evolutiv. Mai târziu, în epoca reformistă, profesorii unitarieni s-au implicat şi ei în acțiunile protestatare - inițiate, în mare parte, de reformați - împotriva instaurării controlului de stat în învățământ şi împotriva programelor de studiu impuse de comisiile şcolare ale Curții sau ale provinciei. Ei nu au avut însă abilitatea de a-şi restructura şcolile şi cursurile la nivelul la care au făcut-o reformații, ceea ce nu înseamnă că nu şi-au prezervat o autonomie destul de largă.

Colegiul unitarian cuprindea, în veacul al XVIII-lea, trei cicluri de învățământ: cel trivial (cu clasele elementare de *syllabisantes* şi *legentes*), cel clasic sau gimnazial (cu clasele de declinişti sau comparatişti, conjugişti, sintaxişti, etimologişti, poeți şi retori) şi cel public sau academic (cu două clase de filosofie, novicii şi veteranii). Nici în deceniile prereformiste nu au fost rare cazurile în care, la catedrele de aici, au fost invitați profesori din spațiul german. Deşi, după cum s-a văzut, a traversat perioade fructuoase, în care s-a impus asupra şcolilor catolice sau calvine din cetate, până în secolul al XVIII-lea, acest colegiu a devenit cel mai modest dintre cele trei existente în Cluj. În perioada 1718-1731, el a funcționat cu un singur profesor, ajutat de 2 preoți şi de 3 studenți, între 1731-1734, cu 2 profesori, iar între 1734-1740, din nou cu un profesor[126].

---

[126] Cf. Kozma Ferenc, *A kolozsvári unitárius Collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének múltja*, Kolozsvár, 1867, passim; Benczédi Gergely, "A kolozsvári unitárius Collegium vázlatos története", în *A kolozsvári unitárius Collegium Értesitője: 1900/1901*, Kolozsvár, 1901, p.3-76; Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius Kollégium története*, vol.II, Kolozsvár, 1935, p.3-508;

În ceea ce priveşte frecvenţa, ea s-a situat, în general, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, la cifre variind între 150-230 de studioşi anual, dar această medie includea şi populaţia şcolară din clasele elementare[127]. Pentru ciclul gimnazial şi superior, se cunoşteau următoarele informaţii: în 1640 - 40 de tineri; în 1662 - 9 tineri la filosofie, dintre care 7 maghiari şi 2 saşi; în 1677 - 46; în 1685 - 47; în 1691 - 42; în 1692 - 37; în 1695 - 30; în 1696 - 50; în 1699 - 84; în 1700 - 78; în 1701 - 94; în 1703 - 80; în 1713 - 37; în 1714 - 33; în 1715 - 36; în 1717 - 56; în 1720 - 45, iar în 1736 – 43 de tineri[128]. Pare prea puţin pentru a se putea deduce componenta românească aflată aici la studii, dar, având în vedere datele enumerate mai sus, e de crezut că ea era mai puţin semnificativă ca pondere socială.

Gimnaziul Unitarian de la Cristur nu funcţiona încă în perioada 1700-1740, deşi ideea înfiinţării lui apăruse deja în 1712, în corespondenţa dintre Consistoriu şi conducerea Colegiului Unitarian din Cluj. În anul amintit, profesorii clujeni au propus extinderea reţelei unitariene de învăţământ, prin ridicarea unor şcoli medii la Cristur, în scaunul Mureş şi pe Târnave. Dificultăţile materiale ale Bisericii Unitariene, accentuate de politica restricţionistă a Vienei, nu au permis împlinirea proiectului, aşa încât această instituţie de învăţământ nu s-a putut constitui până înspre finele veacului al XVIII-lea[129].

Constituirea Gimnaziului Reformat de la Dej a fost strâns legată de învăţământul parohial şi mănăstiresc existent în aşezare încă din secolele XIII-XIV, pe a cărui bază s-a constituit şi şcoala orăşenească de sub autoritatea Magistratului. Primul dascăl a fost atestat în 1489, iar, între 1492-1517, printre alţii, zece localnici plecaseră deja la studii la Cracovia şi doi la Viena. Treptat, instituţia de învăţământ de aici a devenit unitariană,

---

Szabó Nicolae, "Colegiul Unitarian din Cluj - centru cultural iluminist şi de răspândire a ideilor revoluţiei franceze din 1789", în vol. ****De la Umanism la Luminism*, p.131-136; ****Fasciculus rerum scholasticarum. Collegii Claudiopolitani Unitariorum: 1626-1696*, vol.I, Szeged, 1997, passim

127 Benczédi Gergely, "A kolozsvári unitárius Collegium vázlatos története", p.33-76

128 Gál Kelemen, *op. cit.*, vol.II, p.122

129 Cf. Kovács István, *A székely keresztúri unitárius Iskola története*, Székelyudvarhely, 1872, passim; Nagyajtai Kovács István, *A székely keresztúri unitárius Iskola története*, Székelyudvarhely, 1872, passim; Sándor János, *A székely-keresztúri unitárius Gimnázium története*, Székelykeresztur, 1896, p.2-43; Gálfalvi Samu, *Száz negyven év. Vissza pillantás a székely keresztúri unitárius Gimnázium 140 éves múltjára, tekintettel Fögimnáziummá történt fejlesztésére*, Odorheiu, 1934, p.1-72

cu rectori absolvenţi de colegiu repartizaţi de la Cluj, care beneficiau de o consistentă susţinere din partea nobilimii din zonă. Devastată de trupele generalului Basta, ea s-a refăcut prin donaţiile principelui Gabriel Bethlen, dar a fost trecută sub controlul parohiei reformate, transformându-se în şcoală-particulă a Colegiului Reformat din Cluj, care i-a desemnat, de la acea dată, rectorii. Activitatea didactică era de bună calitate, printre coordonatorii şcolii numărându-se, în 1638, chiar şi un absolvent al cursurilor Universităţii de la Leyda.

În condiţiile crizei traversate de instituţiile de învăţământ protestante după instaurarea regimului habsburgic, Magistratul a fost nevoit să-şi sporească eforturile pentru a putea menţine clasele înfiinţate anterior. În pofida dificultăţilor întâmpinate, numărul de fundaţii a crescut, fundaţia constituită de Gabriel Bethlen s-a consolidat şi s-a reuşit asigurarea veniturilor necesare pentru întreţinerea profesorilor şi elevilor. Pentru că numărul de elevi era redus, ei se organizaseră în grupe, nu în clase (iniţiensii, decliniştii, comparatiştii, conjugiştii, gramatiştii, sintaxiştii, etimologiştii şi cei de la poetică). Ca în toate şcolile protestante, tinerii din clasele mari îndrumau pregătirea claselor inferioare. În clasele mici, predarea se făcea în limba maghiară, iar în cele mari, în limba latină. Autonomia relativă a instituţiei s-a păstrat chiar şi în epoca tutelei politice austriece, atât în perioada prereformistă, cât şi în anii schimbărilor de substanţă. Programele de studiu au fost cele elaborate de Colegiul Reformat clujean, iar calitatea învăţământului s-a controlat periodic, printr-un inspector trimis de Consistoriu[130].

Registrul matricol, deschis în 1668, era, în fapt, o simplă listă de nume, fără informaţii despre etnia sau religia tinerilor înscrişi la studii. Ea s-a completat printr-o evidenţă a alumnilor începută în 1718, săracă în date personale referitoare la elevii interni şi fără a oferi relaţii despre cei externi, deseori, omiţând chiar şi a înregistra amănunte despre carierele ulterioare ale absolvenţilor, cu toate că acest obicei se păstra în mai toate şcolile protestante[131].

130 Vezi Debreczeni István, *Adatok a dési év. ref. Fiúiskola történetéhez*, Dées, 1901, p.1-46; Körösy György - Lukinich Imre, "A középfokú oktatás múltja és jelene Désen", în *A dési m. kir. állami Fögymnasium Értesitöje: 1906/1907*, Dées, 10(1907), p.3-42; Herepei János, "A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanitói", în *Erdélyi Tudományos Füzetek*, Kolozsvár, 1941, nr.130, p.4-22

131 Matricola, intitulată "Nomina Studiosorum", a fost publicată ca anexă la anuarul *A dési m. kir. állami Fögymnasium Értesitöje: 1904/1905*, Dées, 8(1905).

În ceea ce priveşte componenta românească a populației şcolare, ea nu s-a putut evalua, dar ceea ce se ştie este că aici a studiat, o scurtă vreme, viitorul episcop unit Ioan Patachi, înainte de a se îndrepta înspre Colegiul iezuit clujean[132]. Chiar şi printre întemeietorii noilor fundații menite a susține clasele, unii negustori şi orăşeni dejeni, donatori ai unor sume consistente, e posibil să fi fost români sau de origine română[133].

Gimnaziul Catolic de la Dumbrăveni nu fusese încă înființat în perioada 1700-1740. Deşi armenii au apărut ca taxalişti ai domeniului fiscal Dumbrăveni pe la 1685, dobândind, treptat, privilegii cetățeneşti, ei nu reuşiseră încă, în epoca prereformistă, să-şi întemeieze o instituție medie de învățământ. În timpul lui Carol al VI-lea, aşezarea a primit denumirea de Elisabethopol, având o oarecare autonomie şi calitatea de târg, iar din 1733, s-au interzis colonizările altor etnii în zonă. Prima biserică parohială fusese întemeiată în anii 1723-1725 şi, în jurul anului 1731, s-a constituit o şcoală călugărească, trecută apoi sub controlul parohiei. De altfel, pe lângă această şcoală, a mai funcționat în localitate, pe parcursul veacului al XVIII-lea, o instituție orăşenească de învățământ, având doar ciclu primar.

În şcoala călugărească se preda, sporadic, latină şi religie, dar nu pe baza unor programe riguros întocmite şi recunoscute oficial. Mai mult decât atât, ea nu avea nici măcar evidențe coerente legate de cei care au frecventat-o. De la jumătatea secolului, în clasele orăşeneşti începuseră să activeze şi învățători maghiari. Pe parcurs, călugării şi-au restrâns activitatea didactică şi s-au retras în mănăstire, continuând să predea numai limba latină şi religia, iar în şcoala orăşenească s-a înființat o clasă germană. Inițiativa de ridicare a unui gimnaziu a apărut şi s-a concretizat de-abia la începutul veacului al XIX-lea, dincolo de limita cronologică asumată în studiul de față[134].

Românii din zonă, cu toate că se aflau deja aici din perioada anterioară colonizărilor armeneşti, au beneficiat de o şcoală elementară bună, inclusă în rețeaua învățământului de stat, doar din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea[135].

---

132 Herepei János, "A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanitói", p.22
133 Körösy György-Lukinich Imre, *op. cit.*, loc. cit.
134 Cf. László Dávid, "Az erzsébetvárosi róm. kath. Raphaeli Gymnasium rövid története", în *Az erzsébetvárosi m. kir. állami Gymnasium Értesitöje: 1891/1892*, Kolozsvár, 1892, p.3-14; Mayer György, "Az erzsébetvárosi állami Gymnasium története", în *Az erzsébetvárosi m. kir. állami Gymnasium Értesitöje: 1894/1895*, Kolozsvár, 1895, p.3-54; Albu, *Istoria*, II, p.202-203
135 Albu, *Istoria*, II, p.203

Nici Gimnaziul Catolic de la Gheorgheni nu funcţiona în perioada trecută în revistă. Exista aici o rudimentară şcoală elementară, a cărei activitate s-a îmbunătăţit prin ataşarea la graniţa militară, în 1764, dar de-abia de la jumătatea secolului al XIX-lea s-a constituit în localitate un gimnaziu inferior cu trei clase[136].

O situaţie asemănătoare s-a consemnat şi în cazul Gimnaziului Catolic din Lugoj, unde cursurile medii au demarat doar cu două decenii şi ceva înainte de revoluţia paşoptistă şi cu ajutorul numeroaselor donaţii venite dinspre românii şi sârbii din regiune[137].

Cu privire la Gimnaziul Luteran de la Mediaş, este interesant faptul că rectorul din localitate apărea menţionat în materialele de arhivă în anul 1414, cu mult înainte de prima atestare documentară a şcolii în sine, prezentă în protocoalele Magistratului de-abia la finele secolului al XVI-lea. Chiar dacă nu există dovezi certe, se poate presupune că gimnaziul s-a deschis cândva după Reforma religioasă. Din secolul al XVII-lea, informaţiile au devenit mai clare şi au făcut referiri inclusiv la materiile predate, structura programelor reflectând un învăţământ axat pe studiul limbii latine, ca în toate şcolile medii şi superioare ale epocii. Personalul didactic, alcătuit din rector, lector şi colaboratori de mai multe grade, se afla sub controlul parohului local, iar clasele erau conduse de prefecţi şi secretari desemnaţi dintre elevii cu rezultate bune la învăţătură. Populaţia şcolară era alcătuită din aşa-numiţii *studioşi*, mai târziu *togaţi* (termeni folosiţi pentru cei ce proveneau de la ţară şi se pregăteau în vederea carierelor de preoţi sau învăţători), şi din *adolescentes* (cei din mediul urban, cu dorinţa de a-şi continua studiile la nivel academic şi universitar).

Deşi salariile cadrelor didactice, asigurate de biserică şi compensate, deseori, de comunitate, erau mici, în 1713 s-au făcut investiţii pentru mărirea edificiului şcolar şi pentru suplimentarea claselor. Treptat, s-a ajuns la o structură alcătuită din rector, prorector, doi lectori şi cinci colaboratori. Mai târziu, în epoca reformelor, s-au introdus noile regulamente, care se refereau nu numai la programa de învăţământ şi la

---

136 Vezi Kuncz Kornél, "A gyergyószentmiklósi polgári iskola története", în *A gyergyószentmiklósi államilag segélyezett községi polgári fiú-iskola Értesitője: 1894/1895*, Kolozsvár, 1895, p.1-2

137 Cf. Billmann Márton, "A lugosi kath. Fögymnasium történeti vázlata", în *A lugosi kath. Fögymnasium Értesitője: 1876/1877*, Lugos, 1877, p.3-6; Rettegi Károly, "A lugosi állami Fögymnasium története", în *A lugosi állami Fögymnasium Értesitője: 1894/1895*, Lugos, 1895, p.3-4

normele de comportament, ci şi la modalitățile de desemnare a profesorilor, la salarizarea, la drepturile şi la obligațiile lor. Periodic, un inspector luteran avea sarcina de a controla calitatea procesului educațional. Problemele disciplinare erau tratate cu severitate maximă, din acest punct de vedere gimnaziul numărându-se printre cele mai riguroase şcoli din rețeaua de învățământ luterană[138].

În pofida faptului că era una dintre şcolile vechi ale provinciei, această instituție de învățământ nu a avut un număr mare de elevi, în schimb activitatea didactică desfăşurată aici era de bună calitate. Cel mai timpuriu registru matricol data din anul 1628, cuprinzând numele studioşilor din clasele superioare. El nu a oferit informații despre etnia sau religia elevilor, dar a conturat o imagine despre numărul tinerilor din clasele de poetică, retorică şi logică, număr care oscila între 15 şi 57, în funcție de calitatea cursurilor rectorilor.

Din alte documente decât listele de evidență rezulta că în clase erau prezenți şi elevi maghiari, români sau slavi, ceea ce însemna că restricțiile fixate de Curte în legătură cu frecventarea instituțiilor protestante de învățământ nu se respectau nici aici. Erau admişi în urma examenelor, ca elevi externi sau ca alumni, numeroşi tineri sosiți din alte părți, ei având obligația de a plăti o taxă de studiu de doi florini, spre deosebire de localnicii scutiți de această contribuție. Cu toată deschiderea manifestată, chiar şi în epoca reformistă numărul de studioşi s-a situat cu mult sub media frecvenței de la alte gimnazii[139].

Exista şi un ciclu elementar, cu două, apoi cu trei clase, ciclul mediu cuprindea aşa-numita clasă teutonică, cea minoră, clasa "rudimenta", cea de gramatică şi cea de sintaxă, iar ciclul superior includea clasele de poetică, retorică şi logică, o structură diferită față de şcolile catolice sau chiar față de multe alte şcoli protestante.

Matricolele nu au fost publicate, iar printre numele rectorilor nu a figurat nici unul care ar putea fi de origine română. Afirmația lui Nicolae Albu, cum că gimnaziul a fost unul slab[140], părea valabilă doar în măsura în care istoricul s-a referit la frecvență, nu la calitatea învățământului.

---

138 Vezi Gustaw Fr. Schuller, *Geschichte der evangelischen Gymnasiums A.B. in Mediasch*, Hermannstadt, 1896, p.5-35

139 *Ibidem*, p.29

140 Albu, *Istoria*, II, p.197

În cazul Gimnaziului Catolic de la Mediaş, istoria sa a ţinut mai mult de perioada de după anul 1740 decât de deceniile prereformiste. În 1736, ordinul piarist a reuşit să achiziţioneze o clădire în localitate, cu intenţia de a deschide o şcoală de nivel mediu. Datorită ostilităţii populaţiei oraşului, călugării nu s-au instalat în reşedinţa renovată decât în 1741, inaugurând imediat clasele gimnaziale. Deşi, cu timpul, reticenţa orăşenilor faţă de ei a dispărut, în 1747 Magistratul a refuzat să le permită cumpărarea unor terenuri suplimentare pe teritoriul jurisdicţiei sale. Fără a avea sprijin, piariştii s-au întors în reşedinţa lor iniţială de la Bistriţa, reunindu-se cu membrii de acolo ai ordinului, care rămăseseră în cetate pentru a administra gimnaziul latin de acolo.

În localitate, învăţământul catolic s-a reluat, pentru scurtă vreme, numai spre sfârşitul epocii reformiste, dar, după ce Curtea a evaluat din nou variantele funcţionării unui unic gimnaziu latin la Bistriţa sau la Mediaş, o dispoziţie a lui Iosif al II-lea a optat pentru soluţia Bistriţei, transferând în această aşezare şi clasele piariste de la Mediaş. În ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea, ordinul a vândut mănăstirea din Mediaş, neintenţionând să mai reia cursurile întrerupte în urmă cu cinci ani[141].

În ceea ce priveşte populaţia şcolară, e de menţionat că, din cauza mediului anticatolic, în anul în care piariştii au început cursurile, după cinci ani de tentative nereuşite, ei înscriseseră doar 49 de elevi, dintre care 35 externi şi 14 interni, iar populaţia şcolară a sporit lent, din cauza permanentelor şicane ale Magistratului orăşenesc[142]. Chiar dacă matricolele s-au pierdut şi structura etnică a comunităţii elevilor care au frecventat şcoala nu s-a mai putut reconstitui, este de presupus că s-a dat dovadă de aceeaşi deschidere ca şi în cazul gimnaziului de la Bistriţa, unde situaţia a fost mai bine cunoscută. Aceasta cu atât mai mult cu cât cele două şcoli erau aproximativ egale ca mărime şi au funcţionat în condiţii asemănătoare până la unificarea lor[143].

Şcoala de la Năsăud, deşi maturizată în epoca reformelor, a beneficiat de câteva avantaje conturate încă din deceniile prereformiste. În districtul Năsăudului, deja dinainte de militarizare, în pofida şicanelor permanente ale Magistratului bistriţean, învăţământul românesc avea un statut mai bun

141 Vezi Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.35-38
142 *Ibidem*
143 Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.128

decât în alte părți ale provinciei, desigur el situându-se departe de parametrii normali de organizare. La scurtă vreme după perioada prereformistă, respectiv în 1750, cele 23 de sate ale protopopiatului năsăudean aveau toate învățători, 15 dintre ei fiind călugări sau fii de preoți. Numărul dascălilor a crescut apoi constant, odată cu aplicarea strategiilor şcolare reformiste în principat, cu încorporarea localității în regimentul de graniță şi cu constituirea şcolii grănicereşti[144].

Gimnaziul Reformat de la Odorhei l-a avut ca întemeietor al claselor sale, ataşate mai vechii şcoli elementare din localitate, pe contele Ioan Bethlen, nepotul principelui Gabriel Bethlen, el donând, în 1670, 1000 de galbeni pentru construcția unor incinte de studiu suplimentare. Se concretiza, astfel, parțial şi destul de târziu, proiectul lui Gheorghe Rákóczy I din 1637 de a ridica gimnazii reformate la Târgu Secuiesc, Sfântu Gheorghe, Odorhei şi Hațeg. În 1671, Mihai Apafi I confirma inițiativa lui Ioan Bethlen, alocând, totodată, sume consistente, necesare finalizării obiectivului şcolar. În acelaşi an, erau deja elaborate regulamentele instituției de învățământ, cu titlul *Canones scholae udvarhelyianae*, perfecționate, treptat, după modelul regulamentelor de la Aiud. Grabnica deschidere a cursurilor s-a datorat şi superintendentului reformat Kovásznai, care a susținut pe deplin aplicarea planului lui Bethlen.

Inițial, ciclul mediu avea doar patru clase (etimologia, sintaxa, poetica şi retorica), aflate sub conducerea câte unui preceptor, subordonat, la rândul lui, rectorului. Peste un deceniu, s-au mai organizat două clase inferioare (parva şi rudimenta), iar apoi cele şase clase s-au restructurat (elementarii, conjugiştii, gramatiştii, sintaxiştii, poeții şi retorii). Deşi epoca reformelor nu constituie obiectul prezentei analize, e de menționat pe scurt că, în jurul anului 1780, s-au inaugurat clasele de logică şi limba greacă, iar în timpul lui Iosif al II-lea, a mai funcționat o clasă de limbă germană, desființată, însă, în epoca restaurației.

În pofida faptului că sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor a reprezentat o perioadă tulbure în plan politic, şcoala s-a

---

[144] Cf. Virgil Şotropa, Nicolae Drăganu, *Istoria şcoalelor năsăudene*, passim; Virgil Şotropa, “Contribuții la istoria şcoalelor năsăudene”, în *Arhiva Someşană*, Năsăud, 11(1929), p.1-22; Albu, *Istoria*, I, p.221; Tonk Sándor, *Cadrul formativ al intelectualității române din Transilvania*, p.41-42; Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Statului, *Fond Liceul Romano-Catolic Cluj*, dosar nr.5

dezvoltat constant până după 1721, în activitatea didactică şi administrativă au apărut funcţii noi (seniorul, contrascribul, asesorii, corepetitorii, preceptorii publici şi privaţi, bibliotecarul, economul, vigilii etc), incinta s-a lărgit, salariile s-au mărit, s-a mai adus un lector, s-a construit brutăria, s-au cumpărat terenuri şi s-a ajuns la o structură de şase clase gimnaziale şi patru clase superioare. Cu puţin după anul 1740, şcoala a ieşit de sub tutela parohiei locale, curatorii ei laici şi clerici aflându-se direct sub controlul Consistoriului suprem. În secolul al XVIII-lea, au fost ridicate încă două clădiri noi pentru cazarea elevilor interni şi pentru extinderea spaţiului de desfăşurare a cursurilor, iar fundaţiile au crescut relativ constant. Şcoala a avut, în deceniile prereformiste, o singură catedră, mai târziu două, şi apoi o a treia catedră, aşa încât tinerii au putut opta, treptat, pentru studii teologice, filosofice sau de literatură[145].

Colegiul făcea parte dintre puţinele instituţii de învăţământ mediu şi superior ale reformaţilor şi, din acest motiv, el nu a resimţit concurenţa altor şcoli de tradiţie, având, cu scurte perioade de excepţie, o frecvenţă foarte bună. Cea mai veche matricolă a fost deschisă în 1670, chiar la întemeierea gimnaziului, şi cuprindea 1014 elevi care au depus jurământul privind respectarea regulamentelor până în anul 1708[146]. Documentele nu au relevat o imagine prea clară a grupurilor de tineri care au frecventat cursurile până în anul 1740. Dacă în 1677 şcoala avea doar doi alumni, de la începutul veacului al XVIII-lea, numărul lor a crescut la 12. Pentru deceniile prereformiste şi cele din debutul epocii reformiste, media anuală a elevilor din clasele superioare a fost de 40-50, iar în cele şase clase gimnaziale, de 150-180[147]. S-a calculat, de asemenea, că între 1708/1709 şi 1871/1872, au subscris regulamentele 3384 de tineri, fără a se stabili cu exactitate câţi au făcut-o înainte de anul 1740[148].

Chiar dacă matricolele nu au fost publicate nominal, ceea ce a făcut imposibilă aprecierea structurii etnice a populaţiei şcolare, având în vedere

---

[145] Vezi Kis Ferencz, *A székely-udvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*, Székely-Udvarhelytt, 1873, p.5-63; Gönczi Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene. Történeti vázlat*, Székely-Udvarhely, 1895, p.7-204

[146] Gönczi Lajos, *op. cit.*, p.144 şi urm.

[147] Kis Ferencz, *op. cit.*, p.5-40

[148] Gönczi Lajos, *op. cit.*, p.176

frecvența ridicată de aici, probabil că în clasele medii sau superioare s-au aflat şi români[149].

Gimnaziul Catolic de la Odorhei a avut origini oarecum confuze. Se pare că membrii ordinului iezuit ajunseseră în Odorhei încă din 1571, dar nu se ştie precis când au deschis şcoala. Cursurile, suspendate în timpul principatului calvin de către Gabriel Bethlen, au fost reluate pe la 1689, cu trei profesori aflați sub coordonarea parohului catolic din localitate, tot un iezuit. Elevii, sosiți din Ciuc, Gheorgheni, Trei Scaune şi chiar din Făgăraş, Braşov, Sibiu sau Târnave, erau grupați în clasele de parvişti, declinişti, principişti, gramatişti şi sintaxişti pe baza programei *Ratio Studiorum*. Pentru că reşedința ordinului s-a populat repede (între 1689-1700 au trecut pe aici nu mai puțin de 17 iezuiți), fiecare clasă a ajuns să îşi aibă propriul profesor, iar din 1736 s-au deschis clasele de poetică şi retorică, precum şi Congregația Sfânta Maria.

Cu un mic recul determinat de mişcarea lui Emeric Thököly, ciclurile de învățământ s-au aflat în continuă dezvoltare, încorporând tineri din familiile nobiliare catolice, din secuime sau din comitate, şi din mari familii săseşti. La scurtă vreme după anul 1740, datorită epidemiei de ciumă, clasele Colegiului Catolic clujean s-au transferat temporar aici, sporind spectaculos populația şcolară. Convictul, întemeiat în 1705, a fost lărgit în 1735, investițiile extinzându-se ulterior, în urma unor donații generoase ale suveranilor, ale nobililor catolici, ale funcționarilor guberniali şi ale mai multor canonici de la Oradea şi Agria[150].

Iezuiții au făcut mari eforturi pentru a atrage populația şcolară dinspre Colegiul Reformat înspre clasele lor, mai ales în condițiile instaurării regimului habsburgic. Primul registru matricol s-a deschis în 1689 şi el a reflectat fidel tulburările politice de la finele secolului al XVII-lea. Până în 1700, numărul anual de elevi a variat între 81 şi 126, cu excepția anilor 1691 (58 de elevi) şi 1692 (47 de elevi), scăderea datorându-se mişcării lui Emeric

---

149 Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.132

150 Cf. Cziriel Antal, "A Gymnasium története", în *A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1857/1858*, Kolozsvár-Székelyudvarhely, 1858, p.13-22; Daróczi János, "A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium története", în *A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1895/1896*, Kolozsvár-Székelyudvarhely, 1896, p.10-64; Biró Lajos, *Visszapillantás a székelyudvarhelyi Baróti Szabó Dávid róm. kath. Gimnázium három és fél századOS múltjára*, Székelyudvarhely, 1943, p.3-64; Albert Dávid, *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*, Székelyudvarhely, 1993, p.30-80

Thököly. Spre deosebire de alte instituţii de învăţământ, la această şcoală evidenţele s-au prezervat mai bine, potrivit lor, în secolul al XVIII-lea, frecvenţa anuală situându-se cel puţin la cifra de 37 de elevi (înregistrată în 1708, în timpul războiului curuţilor).

Puţini erau anii în care numărul celor ce frecventau şcoala scădea sub 100, media anuală pe întregul secol apropiindu-se de 150. Dimensiunea maximă a comunităţii elevilor s-a înregistrat cu puţin după anul 1740 (228 de tineri), dar era o situaţie de excepţie, 36 de studenţi clujeni de la filosofie transferându-se la Odorhei din cauza epidemiei de ciumă. În Convict s-au aflat între 20 şi 80 de studioşi anual, iar numărul de profesori a sporit de la 3, în 1689, la 4, în 1736, şi la 5, în 1740[151].

A existat o apreciabilă frecvenţă românească şi în cazul acestei şcoli. Primul român atestat în matricole a fost Nicolae Ciocan din comitatul Alba, în anul şcolar 1695/1696; în anul 1708, era din nou înregistrat un român la studii, pentru ca în 1730, să fie deja 7 români la gimnaziu, majoritatea greco-catolici din ţinutul Făgăraşului. De-altfel, numărul lor a crescut în permanenţă şi mai târziu, în epoca reformistă. Pe perioade mai ample, componenta românească în populaţia şcolară, în continuă evoluţie, a fost următoarea: între anii 1689-1764, dintr-un total de 4407 elevi, 51 au fost de origine română, adică un procent de 1,15%, iar între anii 1689-1848, dintr-un total de 17.004 elevi, 158 au fost de origine română, adică un procent de 2,47%[152]. După cum au relevat datele enumerate, capacitatea Gimnaziului Catolic a fost mult mai redusă decât cea a Colegiului Reformat din localitate. Era o şcoală modestă, dar la nivelul ei sau chiar sub această cotă se situau şi alte şcoli medii catolice din apropiere.

Nici în cazul unui gimnaziu învecinat, cel de la Miercurea-Ciuc - cu matricole existente doar din 1770, dar nepublicate încă - nu s-a reuşit, până la data actuală, configurarea structurii etnice a populaţiei şcolare[153]. Datorită informaţiilor sărace păstrate în legătură cu activitatea acestei şcoli, dar şi din cauza faptului că respectiva instituţie formativă şi-a deschis, probabil, porţile numai la multe decenii după epoca prereformistă, ea nu s-a analizat aparte în prezentul studiu.

---

151 Cziriel Antal, *op. cit.*, p.28-34,43-44,64; Daróczi János, *op. cit.*, p.13-22
152 Albert Dávid, *op. cit.*, p.44
153 *****Monografia Liceului din Miercurea-Ciuc 1668-1968*, Miercurea-Ciuc, 1968, passim

Cetatea Oradiei se remarcase încă în veacul al XVII-lea prin calitatea deosebită a şcolilor reformate din incinta ei. Aici studiase însuşi principele Mihai Apafi, însă complexul educațional a intrat în penumbră odată cu instaurarea stăpânirii otomane.

În mod firesc, după schimbarea regimului politic, iezuiții au încercat să reînvie tradiția instituțiilor de învățământ orădene pe noi baze catolice. Debutul Gimnaziului Catolic de aici s-a legat de anul 1699, când episcopul Benkovici a întemeiat o fundație de 6000 de florini renani în vederea organizării claselor, concretizarea proiectului fiind lăsată pe seama ordinului iezuit. Odată cu alocarea acestei sume consistente, au fost trimişi şi primii doi bursieri la Roma.

Distrugerile provocate în cetate de asediile care au avut loc în timpul războiului curuților nu le-au permis iezuiților să deschidă şcoala decât în 1718, iar clasele medii au fost inaugurate în 1722, când s-a finalizat şi reşedința ordinului. Fondurile avute la dispoziție, sporite prin noi donații imperiale, s-au utilizat cu eficiență, pe lângă sălile de curs, situate într-un edificiu etajat, fiind ridicate o sală festivă şi o capelă. Inițial, gimnaziul a funcționat cu trei clase, făcând parte din categoria celor mici, dar în 1723/1724, s-a constituit deja a patra clasă.

Din 1735, programa *Ratio Studiorum* a fost îmbunătățită şi republicată cu titlul *Nova Methodus docendi et discendi*, pe baza ei desfăşurându-se cursurile, până la apariția regulamentului şcolar unitar *Ratio Educationis*. Ca la mai toate şcolile iezuite, şi la Oradea, Congregația Sfânta Maria a avut un rol important în îmbunătățirea activității formative. Tot în 1735, prin contribuția materială şi financiară a episcopului Okolicsányi de 3000 de florini renani, s-au organizat clasele de poetică şi retorică, instituția intrând în rândul gimnaziilor superioare. Funcția de prefect şcolar era deținută, bineînțeles, de conducătorul reşedinței iezuite, ajutat de un director numit dintre profesori. După anul 1740 şi până la desființarea ordinului, în noiembrie 1773, când bunurile iezuiților orădeni s-au constituit ca parte a Fondului de studii, aportul acestei instituțiii de învățământ în modernizarea rețelei latine de educație a devenit din ce în ce mai substanțial[154].

[154] Cf. Kovács Márk, "A nagyváradi tanintézetek története és statisztikája", în *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1850/1851*, Nagyvárad, 1851, passim; Krausz László, "A nagyváradi tanintézetekre, különösen a kath. Fögymnasiumra vonatkozó történelmi és

Rigurozitatea iezuită s-a reflectat şi în modalitatea de întocmire a evidenţelor şcolare, documente care au acoperit aproape întreaga perioadă a secolului al XVIII-lea. Primele informaţii despre elevi datau din anul 1718, dar note despre misionarii iezuiţi orădeni şi despre profesori existau deja din 1716. Prin organizarea celei de a patra clase gramaticale, în 1723/1724, cu 49 de elevi , numărul studioşilor a crescut, ajungând, în 1724/1725, la 180. În general, până la *Ratio Educationis*, au fost, în medie, 30-40 de tineri anual în clasele de umană, cam tot pe atât la gramatică şi la sintaxă şi în jur de 100 de adolescenţi în celelalte două clase. În intervalul de timp în care şcoala s-a aflat sub tutela iezuiţilor, populaţia şcolară a fluctuat între 70 şi peste 300 de studioşi anual. Cei mai puţini elevi s-au înregistrat în 1738/1739 -100; 1739/1740 - tot 100 (datorită epidemiei de holeră) şi 1742/1743 - 70 (din cauza epidemiei de ciumă), iar cifre record, de peste 300 de înscrişi anual, s-au consemnat mai târziu, în deceniile reformismului. Au mai existat, însă, destui alţi ani şcolari în care au frecventat clasele aproximativ 250-300 de elevi[155].

În puternicul complex şcolar catolic, prezenţa românilor era, în mod firesc, mai mare decât în alte centre educaţionale, dar date concrete despre frecvenţa lor la cursuri şi despre activitatea lor în cadrul ordinului iezuit din localitate s-au păstrat numai pentru perioada de după 1740, anul limită al etapei prereformiste.

În cetate nu funcţionau încă, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, alte focare educaţionale importante pentru români. E vorba mai cu seamă de Seminarul Greco-Catolic, întemeiat în 1792[156], şi de Preparandie, a cărei

---

statisztikai adatok", în *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium Értesitöje*, Nagyvárad, 1864, 1865, 1866, 1867; Cseplö Péter, *op. cit.*, p.3-133; Bozóky Alajos, *A nagyváradi kir. Jogakadémiának vázlatos történelme alapittásától az 1870/1871 tanév végéig*, Nagyvárad, 1872, p.3-80; Idem, *A nagyváradi kir. Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, Budapest, 1889, p.6-175; Sipos Orbán, "Bihar Vármegye közoktatás ügye", în vol. *Bihar Vármegye és Nagyvárad*, Budapest, f.a., p.396-409

155 Vezi Cseplö Péter, *op. cit.*, p.58-89,100-130; Bozóky Alajos, *A nagyváradi kir. Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, p.175 şi urm.,251-254

156 Cf. Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, *Fond manuscrise latine*, mss. 288/1 şi 288/2 - "Protocollum annuarum tabellarium informationum perhibens progressum in litteris et moribus Saecularis Juventutis Seminarii G.R.C. M. Varadinensis inchoando ab anno 1792/1793", passim; Sipos Orbán, *op. cit.*, p.396-409; Petru Tămâian, "Seminarul din Oradea în istoria culturală a neamului românesc", în *Vestitorul*, Oradea, 3(1927), nr.12, p.13-18; Idem, *Istoria Seminarului şi a educaţiei clerului diecezei româno-unite de Oradea*, Oradea, 1930, passim

istorie debuta în 1784[157], dar nu demarase nici măcar activitatea Seminarului Romano-Catolic, instituție întemeiată, în pofida posibilităților materiale satisfăcătoare ale Episcopiei latine, doar în anul 1760[158]. Se ştie în schimb că, din 1733, în şcoala orăşenească din cetate, cu clase elementare aflate sub conducerea prefecților şcolari Szilvási, Beregi sau Gergelyfi, românii au pătruns, sporadic, cu intenția de a se pregăti pentru cariere de învățători[159].

Şi clasele medii ale Gimnaziul de la Oravița s-au format cândva dincolo de limitele cronologice impuse acestui studiu, pe bazele şcolii elementare atestate aici încă din 1733. În 1737, parohia romano-catolică a localității a fost ridicată la rang de arhidiaconat principal şi, cu această ocazie, preotul catolic al aşezării înainta guvernatorului Mercy un raport intitulat *Status den Kirchen und Schullen zu Oravitz; Dognatschka und Bogschan*, din care reieşea că şcoala era frecventată şi de copii români. În 1738 însă, jafurile otomane provocau distrugerea edificiului de învățământ, a matricolelor şi a registrelor parohiale, cursurile reluându-se peste doi ani, în 1740.

Românii şi macedo-românii au continuat să se orienteze înspre această şcoală şi în epoca reformistă, până când, prin finalizarea bisericii parohiei ortodoxe, ei au inițiat un învățământ propriu, constituindu-şi chiar un fond de studiu substanțial. Oricum, modesta şcoală romano-catolică a aşezării, cu un învățător, s-a transformat în gimnaziu inferior (şcoală latină) mult mai târziu, numai la începutul veacului al XIX-lea[160]. De-altfel, matricolele acestei instituții de învățământ nu s-au publicat şi nu avem cunoştință despre păstrarea lor.

Gimnaziul Reformat de la Orăştie s-a dezvoltat pe bazele şcolii ortodoxe, constituită la o dată pierdută în adâncul timpurilor. Clasele medii au luat naştere la scurtă vreme după pătrunderea ideilor Reformei

---

157 Cf. Cornel Sabo, "Şcoala normală diecezană", în *Vestitorul*, Oradea, 3(1927), nr. 12, p.23-24; Vasile Bolca, *Şcoala normală română unită din Oradea: 1784-1934*, Oradea, 1934, p.9-60; Ioan M. Bota, "Contribuții la istoria învățământului românesc în nord-vestul Transilvaniei", p.92-106

158 Cseplö Péter, *op. cit.*, p.58 şi urm.

159 Cf. Cornel Sabo, *op. cit.*, loc. cit.; Vasile Bolca, *op. cit.*, loc. cit.; Ioan M. Bota, "Contribuții la istoria învățământului românesc în nord-vestul Transilvaniei", p.92-106

160 Vezi Jaeger Imre, "Az oraviczabányai középfokú oktatás múltja", în *Az oraviczabányai községi Fögimnázium Értesitöje: 1913/1914*, Oraviczabánya, 1(1914), p.3-21; ****Sächsisch-schwäbische Chronik*, p.90

religioase în Transilvania, cândva între 1550-1570. Inițial, ele au funcționat sub tutela parohiei reformate, îndrumate fiind de un consiliu alcătuit din preoții aşezării, rector, curator şi două-trei personalități laice de vază ale comunității. Treptat, localitatea a devenit unitate administrativă a comitatului Hunedoara, deşi ea nu se înscria în limitele geografice de atunci ale jurisdicției, şi acest fapt a contribuit la creşterea frecvenței în instituția de învățământ din fosta mănăstire franciscană.

Cu ajutorul principelui Gheorghe Rákóczy I, care a întemeiat o fundație pentru 24 de alumni, s-a cumpărat un nou teren şi s-a construit o altă clădire, fixându-i-se şcolii un statut de particulă a Colegiului de la Alba-Iulia (ulterior Aiud). După parcurgerea claselor medii (*conjunctica*, *grammatica*, *syntactica*, *poetica* şi *rhetorica*), tinerii dădeau examen (*rigurosum*) şi semnau regulamentele şcolii pentru a deveni togați, adică auditori ai ciclului superior. Studiile erau îndrumate de rectori, seniori şi contrascribi, iar togații aveau dreptul de a preda la clasele mici, activitate retribuită prin aşa-numitul *honorarium*.

În timpul lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, în unele şcoli reformate, numărul claselor s-a ridicat la opt, după modelul german aplicat şi la Orăştie. Rectorii şi profesorii se alegeau anual dintre absolvenții Colegiului de la Aiud, apoi la trei, patru şi cinci ani, pentru ca, ulterior, să fie desemnați pe viață. Treptat, a apărut şi funcția de vicerector, iar spre finele secolului al XVIII-lea, şcoala a fost trecută sub tutela Consistoriului reformat clujean, care a preluat, între alte atribuții, şi sarcina numirii cadrelor didactice.

Pe parcursul activității derulate aici, au apărut unele probleme generate de permanentele dispute dintre luterani şi calvini privind coordonarea activității pedagogice. Datorită acestor tensiuni, până şi biblioteca, înființată pe la 1730, s-a găsit în imposibilitatea de a-şi mai spori colecțiile, dar mult mai târziu, la debutul veacului al XIX-lea, s-a reintrat pe un făgaş ascendent, prin noi donații[161]. Deşi făcea parte din categoria instituțiilor de învățământ cu o redusă capacitate de absorbție a populației şcolare, acest gimnaziu avea programe de învățământ apreciate, îmbunătățite deseori pe parcursul îndelungatei sale istorii.

---

[161] Cf. Dáné István, "A szászvárosi ev. ref. Középtanoda története", în *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Évkönyve*, Kolozsvár, 1863, passim; Dósa Dénes, *A szászvárosi ev. ref. Kún-Kollégium története*, Szászváros, 1897, p.3-66

După cum s-a mai precizat, înainte de a ajunge sub patronajul reformaților, şcoala a fost ortodoxă, spre ea orientându-se nu numai românii localnici, ci şi cei refugiați din Banat datorită dominației otomane. Matricola mai timpurie data din 1669, ea conținând numele rectorilor, regulamentele de funcționare şi numele tinerilor care le-au semnat între anii 1669-1740. La dispoziția rectorului Herepei István, evidențele au fost recopiate, iar după acest an, până în 1848, aproape fiecare conducător al şcolii şi-a pus semnătura pe listele anuale ale togaților. Dintre numele numeroşilor rectori, lipsea cel al lui Mihail Halici, cu toate că s-a ştiut faptul că el a îndeplinit această atribuțiune probabil cândva înaintea deschiderii registrelor, cedând, ulterior, jumătate din avere pentru bunul mers al procesului educațional.

În ceea ce priveşte prezența românească în şcoală în epoca prereformistă, ar fi de menționat că, printre cei 38 de rectori ai perioadei 1669-1799, unul, şi anume Simerinean (în funcție în anul 1701), ar fi putut face parte din rândul românilor calvinizați încă din veacul al XVII-lea sau anterior[162].

Informațiile din matricole nu se refereau de regulă la etnia sau religia elevilor. Foarte rar, în dreptul câte unui tânăr român, apărea precizat: *valachus, unitus*, *disunitus* sau categoria socială din care făcea parte. Numele româneşti sau germane erau relativ izolate, iar după locul de origine al studioşilor, s-a putut deduce că, în majoritate, ei proveneau din ținuturile secuieşti[163]. Multe donații pentru susținerea şcolii şi a alumnilor ei s-au făcut din comitatul Hunedoara şi, printre binefăcători, s-au numărat atât familii nobiliare de origine română, maghiarizate (Naláczy, Kendeffi, Józsika, Zeyk, Makrai sau Kun), cât şi nobili posibil români (Buda de Galați, Fogaraşi, Mara, Gargocea, Bacoşnița, Boer de Berivoi etc.). Uneori, reieşeau din registre chiar şi anii în care diverşi români au alocat şcolii sume mai mult sau mai puțin consistente. Spre exemplu, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, făcuseră donații Buda de Galați, în 1725, şi un anume Criscău, în 1728[164].

162 Dósa Dénes, *op. cit.*, p.3-15
163 *Ibidem*, p.16-17
164 *Ibidem*, p.18-37

În pofida sprijinului acordat de nobilimea calvină, frecvenţa a rămas scăzută şi înainte, dar şi după demararea reformismului şcolar[165]. Până în 1740, românii din Orăştie nu beneficiau de condiţii satisfăcătoare nici în învăţământul elementar, ci doar de aportul sporadic al câte unui diac ce activa pe lângă biserica ortodoxă[166].

Gimnaziul Reformat de la Rimetea a continuat activitatea şcolii care luase fiinţă odată cu parohia Rimetea, funcţionând cu secţii diferite de băieţi şi de fete şi cu învăţători aparte pentru ele. Clasele pentru băieţi au fost, treptat, dezvoltate de Consistoriul suprem, care le-a schiţat programe de învăţământ echivalente ciclului mediu. Ele au fost reactualizate de mai multe ori pe parcursul secolului al XVIII-lea, atât în deceniile prereformiste, cât şi după perioada focalizată în analiza de faţă. Rectorii se repartizau pe un interval de trei ani de către Colegiul Unitarian din Cluj, fiind desemnaţi dintre absolvenţii de aici. Ca în oricare alt gimnaziu inferior, clasele de poetică şi de retorică lipseau, pentru cursurile de umană tinerii orientându-se înspre şcoala de la Cluj. Cu timpul, a luat fiinţă şi grupa de sintaxă, astfel încât s-a ajuns la următoarea structură a ciclului de învăţământ: trei grupe elementare, urmate de grupele de declinişti, comparatişti, conjugişti, etimologişti şi sintaxişti. Lipseau retorica şi cursurile de filosofie şi teologie, handicap ce nu a fost recuperat nici mult mai târziu, în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

În ierarhia instituţiilor de învăţământ unitariene, această şcoală a oscilat, deci, între un statut de şcoală primară principală şi unul de şcoală medie[167]. Cert este însă faptul că ea s-a ridicat peste nivelul unui simplu lăcaş educaţional sătesc, fiind considerată particulă a Colegiului Unitarian din Cluj.

Populaţia şcolară se situa la o medie anuală modestă, dar se puteau primi între 16-18 alumni, cu precădere secui. Nu avem amănunte despre structura etnică a comunităţii studioşilor, dar printre rectorii şcolii, unii, ca Daniel Simerineanu sau Gheorghe Chilian (în secolul al XVII-lea) şi Mihai Vida sau Gheorghe Mărcuş (în veacul următor), e posibil să fi fost de origine română[168].

---

165 *Ibidem*, p.65-66
166 Albu, *Istoria*, I, p.201
167 Cf. Benczédi Gergely, "A toroczkói iskola és tanitói", în *Keresztény Magvetö*, Kolozsvár, 27(1892), fasc. 4, p.199-209
168 *Ibidem*, p.201-209

O şcoală asemănătoare funcționa şi la Colțeşti, având între 6 şi 12 alumni anual. Ea a fost distrusă în timpul revoluției de la 1848 şi nu s-a mai refăcut ulterior[169].

Gimnaziul Reformat de la Salonta s-a dezvoltat din şcoala şi parohia care s-au constituit după aşezarea dărăbanților (aşa-numiții *hajdú*) în zonă. Într-o primă fază, în localitate exista o singură clasă, îndrumată de parohul local, dar, treptat, s-au organizat 2-3 clase, conduse de învățători aduşi de la Oradea. Cu excepția anului 1658, când edificiul a fost distrus în urma campaniilor militare, şi a perioadei războiului curuților, activitatea pedagogică s-a dezvoltat constant. Cândva după pacea de la Satu-Mare, în consecința separării învățământului pentru băieți de cel pentru fete, clasele de băieți au fost extinse cu un ciclu mediu de studii. În 1714, era atestat primul rector, absolvent de teologie, cu salar asigurat din fondurile comitatului.

Învățământul gimnazial nu a debutat sub auspicii bune, pentru că în 1715, s-a adoptat deja un articol de lege care acorda statului drept de imixtiune şi control în problemele şcolare, această măsură oficializând, în fapt, strategia prozelitismului catolic. În pofida obstacolelor politice, calitatea educației reformate nu a scăzut şi la Salonta au continuat să fie desemnați rectori cu pregătire (majoritatea absolvenți ai colegiilor de la Debrețin şi Sárospatak). După stagiul didactic efectuat aici, ei îşi puteau continua studiile la universități străine sau aveau libertatea de a opta pentru cariera clericală.

În anul şcolar 1732/1733, s-a elaborat regulamentul de funcționare al gimnaziului, asigurându-se instituției un statut de şcoală-particulă a Colegiului din Debrețin, iar în 1726, s-au completat şi locurile pentru poetică şi retorică, ajungându-se, astfel, la un ciclu mediu complet, cu şase clase. Corpul profesoral era mic, alcătuit din rector şi, câteodată, un corrector, dar, ca peste tot în şcolile reformate, asistenții şi preceptorii suplineau cu îndemânare predarea în clasele inferioare. Pentru că aşezarea era modestă ca dimensiune, se întâmpla ca în anumiți ani şcolari o clasă sau alta să fie lipsită de elevi, în acest caz, activitatea organizându-se pe grupe de tineri. Oricum, cei ce îşi finalizaseră studiile aici şi doreau să se perfecționeze erau acceptați ca togați în toate colegiile reformate din Transilvania şi Ungaria.

---

169 *Ibidem*, p.201

Şi în perioada de după anul 1740, instituţia de învăţământ a rămas tot sub tutela parohiei locale şi a Consistoriului, ambele foruri străduindu-se să evite comandamentele laicizării, induse prin reformism de autorităţile centrale. Se poate deci afirma că şcoala făcea parte tot din categoria gimnaziilor mici, câştigându-şi statutul de instituţie medie de învăţământ după primul deceniu al secolului al XVIII-lea. Ea s-a dezvoltat, evident, în sfera influenţei pedagogice a prestigiosului Colegiu Reformat de la Debreţin, urmând îndeaproape modelul programelor de studiu şi al regulamentelor acestuia[170].

Matricolele s-au deschis în anul 1711, dar nu conţineau informaţii despre etnia sau religia elevilor, iar după rezonanţa numelor, puţini păreau a fi de origine română. Şi mai mic era numărul lor în rândul preceptorilor, pentru că majoritatea celor care au activat în această calitate era constituită din tineri veniţi de la Oradea sau Debreţin[171]. După câteva calcule sumare, s-a dedus că procentul studioşilor români în totalul populaţiei şcolare de aici a fost de sub 1%, în veacul al XVIII-lea[172]. Oricum, mica instituţie de învăţământ nu impusese criterii discriminatorii de acceptare la studii, dar a rămas un centru educaţional modest pe tot parcursul existenţei ei[173].

Gimnaziul Reformat de la Satu-Mare a beneficiat, în etapa întemeierii sale, de o conjunctură istorică favorabilă. Reforma religioasă, în forma ei luterană, câştigase adepţi în zona Sătmarului încă de pe la 1535, prin activitatea predicatorului din Ardud, Dévai Biró Gáspár, fost student la Wittenberg. Între 1554-1567, după o acerbă dispută între luterani şi calvini, cei din urmă au reuşit să-şi impună punctul de vedere, preluând biserica şi şcoala cetăţii. În 1608, parohul reformat Nylas, fost student la Debreţin şi Heidelberg şi viitor episcop, obţinea de la Magistrat un teren mai mare, pentru construirea edificiului şcolar nou, unde urma să fie adus un profesor cu studii la Wittenberg şi cu salariu asigurat de către oraş. În

---

170 Vezi ***"A Tanintézet vázlatos története", în *A nagy-szalontai Gimnázium Értesitöje: 1876/1877*, Arad, 1877, p.3-50; Katona Mihály, "Töredék adatok a Tanintézet régibb történetéhez", în *A nagy-szalontai Gimnázium Értesitöje: 1878/1879*, Arad, 1879, p.3-16; Gere Ferencz, Katona Mihály, *A nagy-szalontai Gymnasium története 200 éves múltjáról*, Nagy-Szalonta, 1896, p.1-117; Sipos Orbán, *op.cit.*, p.404; Tatár Balázs, "Közoktatás ügy", în *A nagy-szalontai polgári iskolával összekötött négy osztályú Gymnasium Értesitöje: 1905/1906*, Kecskemét, 1906, p.118-142

171 Tatár Balázs, *op. cit.*, loc. cit.

172 Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.147

173 Katona Mihály, *op. cit.*, loc. cit.

consecință, în 1610, s-au deschis clasele medii, cu unu, apoi cu doi profesori şi cu mai mulți preceptori. Destul de repede, în 1616, salariile cadrelor şi fundațiile pentru elevi au fost majorate, atingându-se o relativă prosperitate, prin generozitatea nobililor locali şi prin cea a principilor calvini (spre exemplu, biblioteca s-a întemeiat cu ajutorul consistent al lui Gabriel Bethlen).

În 1622, în cetate s-a mai constituit o şcoală elementară reformată, iar în 1642, s-a ridicat una pentru locuitorii suburbiilor. Prima a fost ocupată de iezuiți în 1672, iar a doua s-a ruinat în confruntările militare din jurul anului 1680.

Pe baza regulamentelor elaborate deja din 1610, activitatea pedagogică s-a desfăşurat fără incidente deosebite, până la războiul curuților şi până când regimul politic nou instaurat a început să dea curs pretențiilor iezuite. După 1711, puternicul ordin catolic a preluat domeniile şcolii şi parohia centrală, dând naştere unor conflicte soluționate, provizoriu, de o comisie de anchetă sosită în 1721 de la Buda. Cu toate acestea, presiunile catolice şi cele ale Curții, vizând desființarea acestei instituții de învățământ ori integrarea ei în rețeaua şcolilor de stat, s-au menținut şi după anul 1740, periclitând în permanență bunul mers al procesului educațional. Era deci evident că, prin istoria lui zbuciumată, acest focar educațional s-a înscris în sfera centrelor formative de tradiție din Transilvania şi din Partium[174].

Principalele documente pe baza cărora s-au putut reconstitui câteva caracteristici legate de modificarea structurii populației şcolare de aici, până în anul 1740, au fost următoarele: un registru matricol datând chiar din primul an de funcționare al gimnaziului, scăpat ca prin minune de un devastator incendiu, ce a distrus, în 1703, întregul complex educațional; un registru început în 1674, înscriind numele celor ce au făcut donații pentru

---

[174] Cf. Bartók Gábor, "A szatmári és némethi ref. egyházak és iskolák története", în *Sárospataki Füzetek*, Sárospatak, 4(1860), p.205-239,302-337,416-425; Sarkadi Nagy Mihály, *Szatmár-németi szabad királyi város egyházi és polgári története*, Szatmárt, 1860, p.154-185; Kovács István, Bihari Péter, "A szatmár-németi h.h. Gymnasium múltja és jelene", în *A szatmári ref. Gymnasium Értesitöje: 1868/1869*, Szatmárt, 1869, passim; ***"A szatmári helv. Gymnasium történetének rövid vázlata", în *A szatmári ref. Gymnasium Értesitöje: 1874/1875*, Szatmárt, 1875, passim; ***"A kiegészités alatt álló szatmári helv. Gymnasium vázlatos története", în *A szatmári ref. Gymnasium Értesitöje: 1877/1878*, Szatmárt, 1878, passim; Kovács István, *A szatmári ref. iskola története*, Debrecen, 1880, passim; Bakcsy Gergely, *A szatmár-németi ev. ref. Fögimnázium története*, Szatmárt, 1896, passim; Bura László, *Szatmári diákok 1610-1852*, Szeged, 1994, p.3-154

bibliotecă; un registru al scaunului scolastic, cu evidenţa preceptorilor, seniorilor, contrascribilor şi togaţilor pentru perioada 1719-1735; un catalog al absolvenţilor (*Catalogus defungentium*) dintre anii 1614-1664; un catalog al susţinătorilor şcolii din 1618/1619, întocmit de profesorul Ioan Putnoki (*Album amicorum*) şi un raport înaintat către Consiliul locumtenenţial în 1738, cu situaţia elevilor din clasele superioare (*Series togatorum*)[175].

Aparent, aceste documente, amintite de diverşi istorici, ar fi putut asigura o bogată sursă de informaţii despre tinerii care au frecventat clasele reformate sătmărene. În realitate, au existat însă câteva elemente care au obstaculat cercetarea structurii etnice a grupului de elevi de secol XVIII. În primul rând, nu toate actele enumerate s-au păstrat până în epoca actuală, aşa încât nu a fost posibilă reparcurgerea lor, spre a se verifica datele menţionate în multiplele monografii, iar în al doilea rând, listele prezervate nu conţineau precizări despre etnia sau confesiunea studioşilor. Din aceste motive, situaţii statistice de ansamblu au fost imposibil de conturat, dar s-au extras totuşi câteva aprecieri importante.

Deşi varianta preferată de majoritatea specialiştilor a fost aceea potrivit căreia clasele medii s-au inaugurat în 1610, an din care data cel mai vechi registru matricol, păstrat şi astăzi, se pare că s-au ţinut cursuri medii la Satu-Mare cu mult înainte, pentru că, tot în 1610, se specifica faptul că şcoala a avut şi în perioada anterioară mai mulţi rectori şi în jur de 10 togaţi anual[176]. Oricum, în 1610, se aflau în clasele superioare 34 de elevi, numărul lor crescând permanent. Pentru secolul al XVII-lea, cursul superior a avut între 40 şi 100 de togaţi anual, între 1610-1662, au fost înscrişi în acest ciclu 1278 de elevi, iar în 1724, şcoala avea 90 de togaţi[177], majoritatea provenind, în mod firesc, din comitatele Sătmar, Maramureş, Ugocsa, Bereg, Ung şi Szabolcs[178].

Matricola de bază, cea începută în 1610, s-a dovedit inconstantă în legătură cu amănuntele înscrise. În anumiţi ani, erau înregistraţi doar cei care au depus jurământul, iar în alţii, toţi studioşii prezenţi în clase. Astfel, între 1698-1753, s-a putut estima că au semnat pentru respectarea

---

175 Bartók Gábor, *op. cit.*, p.205-239,302-337,416-425; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.166; Bakcsy Gergely, *op. cit.*, passim; Bura László, *op. cit.*, passim

176 Bakcsy Gergely, *op. cit.*, p.7

177 *Ibidem*, p.123; Bartók Gábor, *op. cit.*, p.302-337; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.167-185

178 Bakcsy Gergely, *op. cit.*, p.124; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.167-185

regulamentelor între 1 şi 61 de tineri anual, iar numărul total de elevi a variat între 82 şi 140[179].

În pofida restricțiilor de frecvență impuse de către Curte şcolilor protestante, ponderea românilor în rândul auditorilor de aici a fost constantă. Printre cei ce s-au orientat înspre cursurile reformate sătmărene, se găseau adolescenți din familii posibil româneşti, ca: Apostat, Apostorf, Băgină, Balcan, Bărui, Bigan, Benea, Bogdan, Boțoc, Darabant, Dragu, Duda, Dulca, Hălăbor, Iancu, Isac, Columban, Cosma, Cristoi, Manu, Mercea, Mircea, Modrea, Noe, Olah, Onedea, Petru, Săcădate, Vitan, Zaharia, Zaharie etc[180]. Mai mult decât atât, în 1740, un anume Baltazar Condru a fost desemnat în calitate de contrascrib[181].

Din cauza inconstanței informațiilor din documente, conturarea unui tablou statistic al frecvenței, prin urmărirea criteriului etnic, ar reprezenta o întreprindere hazardată şi neconcludentă. Această instituție de învățământ făcea însă parte, fără îndoială, din rândul celor care au dat substanță elitelor intelectuale româneşti.

În apropiere, la Mintiul Sătmarului (aşezare unificată, pe parcurs, cu oraşul), a mai existat o şcoală reformată - în secolul al XVII-lea chiar mai mare decât cea din cetate - cu clase gimnaziale susținute din veniturile domeniului contesei Teleki Ana. În 1746, clasele medii de aici s-au contopit cu cele din Satu-Mare, rămânând în Mintiu, din 1749, doar clasele primare, cu doi, apoi cu trei învățători, a căror salarizare a fost, de asemenea, preluată de Magistrat.

Gimnaziul Catolic de la Satu-Mare s-a înscris şi el în rândul centrelor educaționale de tradiție din Principat. Învățământul catolic - desfăşurat în şcolile mănăstireşti ale dominicanilor şi minoriților din zonă - s-a întrerupt odată cu extinderea Reformei religioase. Regresul nu a durat multă vreme, pentru că, deja de pe la 1583, iezuiții s-au infiltrat în comitat, consolidându-şi pozițiile cu ajutorul marii familii nobiliare Károlyi. În 1617, un duhovnic iezuit activa în cetate, iar în 1630, Ferdinand al II-lea distribuia câteva mici terenuri firavei parohii catolice. În 1634, ordinul şi-a făcut intrarea oficială în localitate, constituindu-şi reşedința cu suportul financiar al lui Pázmány

179 Bura László, *op. cit.*, p.104 şi urm.
180 *Ibidem*, passim
181 *Ibidem*, p.103

Péter. Şcoala s-a deschis în acelaşi an, iar din 1639, ea a fost suplimentată cu patru clase gramaticale, dobândind un statut de gimnaziu inferior.

Debutul cursurilor medii a avut loc în condiţii dramatice, înverşunata populaţie reformată, mobilizată de Magistratul oraşului, devastând, tot în 1639, sălile de clasă. Treptat, situaţia ordinului s-a consolidat, iar fundaţia întemeiată de Pázmány a sporit prin donaţiile lui Ferdinand al II-lea, cel care, în 1647, acorda un domeniu bogat pentru gimnaziul catolic şi punea instituţia sub protecţia contelui Károlyi.

După restricţiile impuse de Gheorghe Rákóczy al II-lea, puternica familie nobiliară Károlyi, cu acordul judelui regal Csáki, a continuat înzestrările, trecând, în 1672, principala biserică a cetăţii, una dintre clădirile şcolii reformate şi un alt domeniu în proprietatea iezuiţilor. Ulterior, Leopold I ceda ordinului încă 23 de sate, pentru deschiderea claselor umane şi completarea ciclului gimnazial, noi alocaţii consistente sosind din partea episcopului de Nyitra, Mátyásovszky, şi din partea altor nobili catolici. Deşi mediul a rămas ostil iezuiţilor, cursurile s-au desfăşurat fără incidente deosebite, întrerupându-se doar sporadic, după 1740, din cauza unor epidemii puternice. În perioada analizată, programa de studiu aplicată în şcoala catolică sătmăreană a fost, bineînţeles, *Ratio Studiorum*[182]. Pentru a-şi popula clasele, ordinul iezuit a ţesut o complexă strategie de diminuare a prestigiului şi influenţei instituţiei de învăţământ reformate din vecinătate.

Din nefericire, matricolele pentru veacul al XVIII-lea nu s-au păstrat, dar s-au prezervat câteva informaţii din alte surse, pe baza cărora ne putem forma o imagine despre structura etnică a populaţiei şcolare. Spre exemplu, s-a putut deduce că între elevii greco-catolici, românii erau majoritari, deşi şi numărul rutenilor se situa la cote semnificative. Chiar şi printre profesorii iezuiţi ai gimnaziului s-au numărat, în veacul al XVIII-lea, unii ce puteau fi români (Stancovici, Ciser, Leştean, Vlasici etc)[183]. În majoritate, studioşii proveneau din comitatele Sătmar, Ugocsa, Ung, Szabolcs, Bereg,

---

[182] Vezi ***"Adatok a szatmári kath. Gymnasium történetéhez", în *A szatmári róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1853/1854*, Szatmárt, 2(1854), passim; ***"Szathmári Lyceum történetéböl statisztikai jegyzetek", în *A szatmári róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1854/1855*, Szatmárt, 3(1855), passim; Sarkadi Nagy Mihály, *op. cit.*, p.60; Sarmaságh Géza, *op. cit.*, p.3-198; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.174-178; Bura László, *op. cit.*, p.248-250

[183] Sarmaságh Géza, *op. cit.*, p.199 şi urm.

Zemplén, Solnocuri, Bihor, Maramureş sau Abaúj, instituția având, deci, un caracter regional[184].

Gimnaziul Catolic de la Sântana nu îşi începuse încă activitatea în epoca prereformistă. Comunitatea şi-a ridicat o biserică romano-catolică de-abia în anul 1747, cu ajutorul donațiilor generoase ale vicecomitelui Aradului, Iacob Bibici, proprietarul domeniului Sântana. Clanul din care el făcea parte se ridicase prin negustorie, ajungând să acapareze mai multe funcții administrative de prim rang în Zarand şi în Banat. Exemplul acestei familii era relevant pentru o categorie importantă de întreprinzători care, profitând de oportunitățile economice din zonă, pătrunseseră în sfera nobiliară pe căile competenței, averii şi îndemânării. În 1750, Iacob Bibici i-a invitat pe piariştii din Szeged în aşezare, dăruindu-le 10.000 de florini şi câteva terenuri, cu condiția (prevăzută contractual) de a deschide cursurile medii într-un interval de timp foarte scurt[185].

Gimnaziul Luteran de la Sebeş s-a ridicat pe fundamentul unei şcoli elementare, a cărei primă atestare purta data de 13 iunie 1358, în documentul respectiv figurând numele magistrului, un anume Johannes. Cursurile s-au dezvoltat în permanență, foarte mulți tineri ieşiți de pe băncile instituției de învățământ continuându-şi studiile la universități străine. La un moment dat, pe la 1567, Ioan Sigismund a plănuit chiar înființarea unei academii la Sebeş, pentru a contrabalansa, într-o oarecare măsură, strategia şcolară a iezuiților. Deşi proiectul a eşuat, cândva în veacul al XVII-lea aici s-au introdus cursurile medii, corpul profesoral ridicându-se la patru membri.

Din 1724, s-au consemnat câteva inițiative reuşite, aparținând preotului Michael Lang şi judelui regal Göbel, în legătură cu extinderea Seminarului, iar ulterior, s-a mai adus un profesor, şcoala fiind ridicată, printr-un ordin, în rândul celor de gradul I. Planul de învățământ s-a constituit după şabloanele programelor aplicate în şcolile germane, din fundațiile întemeiate prin colecte şi donații reuşindu-se întreținerea unui număr modest de alumni[186].

---

[184] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.151

[185] Cf. Himpfner Béla, *op. cit.*, p.10-11; Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, Temesvár, 1896, p.3-31; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.78-83; ****Sächsisch-schwäbische Chronik*, p.90; ****Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol.I, Bukarest, 1979, p.358-360

[186] Cf. Gh. Albu, *Monografia şcoalelor primare româneşti din Sebeş-Alba*, Sibiu, 1928, p.12-13; Alfred Möckel, *Aus Mühlbachs Vergangenheits. Ein Überlick über die Geschichte der Stadt*, Mühlbach, 1929, p.20-21; Albu, *Istoria*, I, p.30

Acest centru educaţional a fost frecventat de către români deja din evul mediu, amintindu-se des în istoriografia învăţământului cazul unui băiat de nobil român din Romos, care, prezent la Sebeş în 1483, a căzut în robie la turci, revenind în provincie după două decenii[187]. Datele despre populaţia şcolară şi despre frecvenţa românilor erau însă foarte puţine şi aparţineau în totalitatea lor perioadei de după anul 1740, depăşind astfel interesul investigaţiei de faţă.

În anul 1700, luteranii au ataşat instituţiei lor formative o clasă primară pentru fete, cu învăţător propriu, iar românii, după o îndelungată perioadă de învăţământ parohial, şi-au ridicat propria şcoală oficială de-abia spre sfârşitul epocii reformiste[188].

Gimnaziul Catolic din Sibiu s-a înfiinţat în plin ev mediu, când în cetate se aflau deja mănăstirile prospere ale franciscanilor şi dominicanilor, înzestrate cu biblioteci bogate şi care desfăşurau o intensă activitate formativă. Pe aceste baze, potrivit afirmaţiilor lui Benkö, în perioada 1510-1528, funcţiona deja în aşezare un gimnaziu catolic înfloritor, condus de rectori bine pregătiţi.

Treptat, iezuiţii şi-au făcut şi ei simţită prezenţa, dar întregul învăţământ catolic s-a prăbuşit odată cu extinderea rapidă a Reformei religioase. Prin moartea lui Olahus, protectorul lor, iezuiţii au primit o grea lovitură, fiind supuşi unor expulzări repetate (prezentate în partea anterioară a capitolului de faţă). Între 1602-1688, ei nu au mai reuşit să pătrundă în Sibiu, dar au revenit în forţă la finele secolului al XVII-lea, însoţind trupele generalului Caraffa. În 1691, ei şi-au reluat activitatea în cetate, iar în 1692, şi-au deschis şcoala, instituţiei de învăţământ acordându-i-se drepturi depline în 1699, prin diplomă imperială.

Din acest ultim an, directorul Iosif Bardia a iniţiat un amplu program de redimensionare a complexului educaţional, cu toată opoziţia întâmpinată din partea locuitorilor oraşului. Beneficiind de protecţia armatelor imperiale, ordinul a neutralizat rezistenţa Magistratului şi a obţinut, în 1713, un edificiu în oraş, transformându-l în spaţiu suplimentar pentru cursuri. Magistratul a cedat şi în 1721, când, sub presiunea generalului Virmont, a aprobat concesionarea unui teren pentru ridicarea

---

[187] Gh. Albu, *op. cit.*, p.12-13; Alfred Möckel, *op. cit.*, p.20; Albu, *Istoria*, I, p.9

[188] Gh. Albu, *op. cit.*, p.14-15

bisericii iezuite. Construirea lăcaşului de cult a început în 1726, sub stricta supraveghere a generalului Wallis, şi s-a finalizat în 1733, iar în 1739, era gata şi noua reşedință iezuită.

De la debutul lor, cursurile catolice au avut o bună reputație. Însuşi medicul lui Brâncoveanu şi-a trimis băiatul cel mare la şcoala catolică sibiană, tânărul optând ulterior pentru Unirea religioasă. Tot aici s-a aflat şi fiul unuia dintre consilierii domnitorului muntean, sosit în cetate pentru a învăța latina şi germana. Programa şcolară folosită în prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost *Ratio Studiorum*, care prevedea organizarea ciclului mediu de învățământ în cele cinci binecunoscute clase: principia, gramatica, sintaxa, poetica şi retorica[189].

Tabloul etnic al frecvenței în acest centru educațional, până în anul 1740, nu s-a putut reconstitui, deoarece matricolele s-au păstrat doar pentru perioada de după 1790, când şcoala ieşise demult de sub patronajul iezuiților şi se transformase în *Regium Gymnasium*. Dintre profesorii care au activat la catedre în perioada prereformistă, nu părea exclus să fi fost de origine română următorii: Mihai Miel (1720-1725), Ioan Piber (1734), Ioan Berzevici (1731), Francisc Osălici (1732) şi Iosif Rest (1738)[190].

Înainte de aplicarea strategiilor şcolare tereziene şi iosefine, în cetate a continuat să mai funcționeze în secolul al XVIII-lea, pe lângă gimnaziul catolic şi cel evanghelic, o şcoală a mănăstirii franciscane, unde erau susținute cursuri filosofice şi teologice, cu aproximativ 5-6 studioşi anual[191].

Nici Orfelinatul de la Sibiu, a cărui înființare a fost propusă de Maria Tereza de-abia în 1768, într-o scrisoare adresată episcopului Bajtay[192], nici

---

[189] Cf. Veress Ignácz, "A nagy-szebeni királyi Gymnasium múltjából", în *A nagy-szebeni kir. Fögymnasium Értesitvénye: 1877/1878*, Nagy-Szeben, 1878, p.5-9; Boros Gábor, *op. cit.*, passim; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.80-82; Ioan Stanciu, *Istoricul Liceului "Gheorghe Lazăr" din Sibiu. 250 de ani de la întemeierea lui. 1692-1942*, Sibiu, 1943, p.3-101; I. Tóth-Zoltán, I, p.56; Petru Muntean, *Monografia Liceului "Gheorghe Lazăr" din Sibiu: 1692/1693-1967/1968*, Sibiu, 1968, passim

[190] Veress Ignácz, *op. cit.*, p.9; Boros Gábor, *op. cit.*, partea introductivă; Albu, *Istoria*, II, p.166-167

[191] Boros Fortunát, *op. cit.*, p.110

[192] Cf. Wilhelm Schmidt, *Die Stiftung des Katolischen. Teresianischen Waisenhauses bei Hermannstadt*, Hermannstadt, 1869, passim; Rozskosni Elek, *A nagyszebeni kir. Kath. Terézárvaház alapitásának rövid története*, Nagyszeben, 1880, passim; Veress Ignácz, *op. cit.*, p.14-15; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.80-82; Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.79

şcoala surorilor ursuline, ridicată de suverană în 1765[193], nici Şcoala normală germană, întemeiată în conjunctura favorizată de aplicarea programului *Ratio Educationis*[194], şi nici Şcoala normală ortodoxă, acceptată doar din 1786[195], nu îşi începuseră încă activitatea în deceniile prereformiste.

În legătură cu aceasta din urmă, deşi istoria ei nu se încadrează în perioada analizată aici, se cuvine a se menționa faptul că, în anul 1785, directorul şcolar suprem Mártonffi şi episcopul Nichitici cădeau de acord asupra înființării unor cursuri pentru învățători, propunând ca şi coordonator al acestora pe Dimitrie Eustatievici sau pe Ioan Molnar-Piuariu. Oricum, Dimitrie Eustatievici inițiase în Sibiu cursurile preparandiale, desfăşurate pe durata a şase săptămâni, deja cu câțiva ani înainte de lansarea proiectului şi de sosirea actelor de confirmare, aşa încât, în final, decretul imperial din 1786 nu făcea altceva decât să recunoască starea de fapt, prin numirea sa ca director al şcolilor ortodoxe din provincie[196].

Gimnaziul Evanghelic de la Sibiu a acoperit, de asemenea, necesități educaționale manifestate încă din evul mediu. Se ştia că, înainte de Reforma religioasă, mulți tineri din zonă plecau la Viena pentru a-şi desăvârşi studiile, iar primul magistru sibian, Simon Bald, era deja menționat în 1517. În 1545, vechea clădire a şcolii a fost renovată, construindu-se, totodată, o incintă suplimentară. Gimnaziul protestant a început să funcționeze pe la 1555, inclusiv cu grupe de gramatică, sintaxă, poetică, retorică şi logică şi cu programe de calitate pentru limbile greacă şi latină. Corpul didactic includea un rector şi doi colaboratori, pentru cursurile inferioare aplicându-se sistemul preceptoratului. Inițial, în funcție de ciclul de învățământ în care se aflau, elevii erau numiți *adolescentes*, *studiosi*, *togati* sau *hlamydati*, iar regulamentul şcolar era elaborat după modelele germane.

---

193 Albu, *Istoria*, II, p.164

194 Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p.78-79; I. Tóth-Zoltán, I, p.314

195 ****200 de ani de învățământ pedagogic românesc în Sibiu. Liceul pedagogic Sibiu. Monografie* [coordonator V. Grecu], Sibiu, 1986, p.23

196 Cf. Ioan Lupaş, *Studii, conferințe şi comunicări istorice*, vol.I, Bucureşti, 1928, p.308-309; Albu, *Istoria*, II, p.167 şi urm.; Silviu Anuichi, *op. cit.*, p.869-1056; ****200 de ani de învățământ pedagogic românesc în Sibiu. Liceul pedagogic Sibiu. Monografie*, p.15-79; Mircea Păcurariu, "200 de ani de învățământ teologic la Sibiu", în *Studii Teologice*, Bucureşti, 38(1986), nr.2; Idem, *200 de ani de învățământ teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987, p.3-22

Deşi noul regim politic nu era favorabil protestanților, la începutul veacului al XVIII-lea, şcoala a evoluat într-un ritm rapid. În 1702, biblioteca s-a extins într-o asemenea măsură, încât a fost nevoie de o recatalogare a cărților (operațiune care s-a mai efectuat în 1742), s-a constituit colecția numismatică, s-au făcut noi donații, s-au întemeiat alte fundații şi, din 1710, s-au introdus noi metode de predare, desprinse de pedagogia clasică. Rectorii şi profesorii nu s-au numit numai dintre cei ce îşi perfecționaseră studiile în Germania, ci şi dintre absolvenții proprii, fenomenul evidențiind nivelul înalt al pregătirii realizate aici.

Aria de recrutare a studioşilor a depăşit limitele locale, instituția înscriind tineri din întreaga provincie, cu deosebire saşi. Cândva de pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, s-au instituit cursurile deschise, ținute periodic de un profesor, cu participarea tuturor celorlalte cadre, şi programa şcolară a fost îmbogățită cu numeroase materii noi. Ca majoritatea şcolilor protestante, şi cea sibiană era organizată pe principiul autoadministrației - ca un aspect esențial al educației -, prefectul (conducătorul togaților), rex-ul (liderul hlamidaților), bibliotecarul, oratorul, economul, secretarul şi notarul fiind desemnați de către elevi, din rândurile lor. În cursul superior exista şi o clasă aparte de germană, care s-a menținut pe tot parcursul veacului al XVIII-lea[197].

Matricolele gimnaziului au fost cercetate şi publicate de mai multe ori, oferindu-se câteva informații importante despre fluctuația populației şcolare. Obligația întocmirii evidențelor şcolare a fost instituită de rectorul Leonharto Hermanno în 1598, dar listele cu elevi s-au păstrat doar din anul 1606. Între 1643-1693, aşa numiții *studiosi* din ciclul superior erau înregistrați separat în raport cu tinerii din clasele mici, înmatriculați ca *adolescentes*. În 1697, prefectul Michael Bell a deschis un alt catalog, grupând numele elevilor din perioada 1694-1759 pe ani de învățământ, iar

---

[197] Vezi Friederich Teutsch, "Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt", în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, 17(1883), fasc. 1, p.1-132; 19(1884), fasc. 2, p.326-497; Heinrich Herbert, "Beiträge zur Geschichte und Kirche in Hermannstadt zur Zeit Carl's VI", în *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. zu Hermannstadt: 1876/1877*, Hermannstadt, 1877, p.42-43; Carl Albrich, "Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt", în *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. zu Hermannstadt: 1895/1896*, Hermannstadt, 1896, p.212; ****Bilder aus der Geschichte und aus dem Leben der Stadt Hermannstadt unter besonderer Betonung seines Schulwesens und der Arbeit in der Schule*, Hermannstadt, 1935, passim

documentului îi era anexată o statistică a frecvenţei pentru intervalul de timp 1694-1719. Însemnările iniţiate de Bell au fost ataşate matricolelor în 1720, din acest an înscrierile înregistrându-se pe clase. Cândva între 1710-1713, rectorul Martin Obel a dat registrelor de evidenţă titlul *Nomina Auditorum*. Tot rectorii aveau datoria de a înainta, periodic, parohiei locale rapoarte despre conduita tinerilor din clasele superioare, ele completând oarecum lipsurile matricolelor[198].

Primul profesor al şcolii care a publicat informaţii din evidenţele originale a fost Heinrich Herbert, el insistând asupra frecvenţei din timpul domniei lui Carol al VI-lea. Români nu erau menţionaţi, dar câţiva maghiari şi chiar un bulgar (Petrus Klein) erau consemnaţi ca audiind cursurile de aici. Pare important de menţionat că doi dintre absolvenţii perioadei rectoratului lui Schmidt (1719-1728) au devenit profesori în Ţara Românească, ceea ce presupunea o oarecare deschidere înspre cei de altă religie. Conform calculelor lui Herbert, în perioada lui Carol al VI-lea, au fost înscrişi în şcoală 446 de elevi, o cifră destul de mică[199].

O statistică mai amplă - care acoperea aproape întreg secolul al XVIII-lea, cu excepţia câtorva ani - a schiţat Carl Albrich. Potrivit ei, numărul elevilor a oscilat, în perioada 1698-1799, între 35-164 anual, cu o frecvenţă mai modestă până în 1737, an după care populaţia şcolară anuală s-a apropiat de cifra de 100 de tineri, depăşind-o adeseori[200].

Mai utile erau, din punctul de vedere al cercetării structurii etnice a populaţiei şcolare, listele nominale publicate de Rudolf Briebrecher, chiar dacă ele s-au referit doar la primele două decenii din secolul al XVIII-lea. Pe baza lor, după criteriul numelui, s-a putut face următoarea delimitare etnică[201]:

---

198 Caracterizarea situaţiei evidenţelor şcolare, la Heinrich Herbert, *op. cit.*, p.42-43; Carl Albrich, *op. cit.*, p.212

199 Heinrich Herbert, *op. cit.*, p.42-50

200 Carl Albrich, *op. cit.*, p.212-213

201 Rudolf Briebrecher, "Mitteilungen aus der Nagyszebener Hermannstadter Gymnasialmatrikel", în *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. zu Hermannstadt: 1910/1911*, Hermannstadt, 1911, p.52-78

Numele rectorilor	**Total înscrişi**	**Posibil români**	**Numele lor**	**Procent**
Ioannes Ziegler 1693-1702	156	8	Gheorghe Lupin, Mihai Boteş, Gheorghe Tunsu, Gheorghe Țechel, Gheorghe Ținc, Samoil Severin, Martin Țecu, Simion Martin	5,12%
Petrus Herrmann 1702-1709	132	9	Samoil Severin, Pavel Binţea, Iacob Bordan, Mihai Broţ, Francisc Ortea, Andrei Pelonea, Toma Ronea, Ioan Chir, Simion Țechel	6,81%
Georgius Klockner 1709-1710	177	4	Luca Figulea, Simion Țechel, Adam Bartolomeu, Pavel Şuhaidă	2,25%
Martin Obel 1710-1713	81	5	Luca Figulea, Simion Țechel, Andrei Țechel, Ioan Țechel, Samoil Luş	6,17%
Petrus Belzelius 1713-1715	97	7	Luca Figulea, Simion Țechel, Ioan Țechel, Samoil Luş, Simion Martin, Ioan Figulea, Gheorghe Figulea	7,21%
Daniel Agnethler 1715-1719	110	8	Luca Figulea, Andrei Țechel, Ioan Măeş, Andrei Abraham, Gheorghe Figulea, Ioan Măgieş, Ioan Sărar, Ioan Oleşer	7,27%

Cu toată doza de relativitate pe care o presupune folosirea criteriului nominal în cercetare, e de menționat faptul că prezența românilor la cursuri, chiar dacă a fost modestă, nu părea contestabilă. Oricum, în formarea şi consolidarea elitelor româneşti, şcoala catolică din cetate a avut, în mod firesc, un rol mai important decât cea evanghelică[202].

Gimnaziul Catolic de la Sighet s-a constituit relativ târziu, la inițiativa ordinului piarist. Călugării au ajuns în Sighet în anul 1730, fiind recomandați de contele Mark Zuanna, inspector minier suprem pentru exploatările din Ungaria. Acesta vizitase Maramureşul şi constatase starea precară a învățământului catolic din zonă, înaintând un raport care includea mai multe propuneri pentru remedierea situației.

Cu sprijinul administrației minelor şi al Consiliului locumtenențial, printr-un contract încheiat cu forul politico-administrativ din urmă, cei nouă piarişti stabiliți în localitate se angajau să deschidă o şcoală pentru români, ruteni, maghiari şi germani, cu toată opoziția populației reformate majoritare. Pentru întreținerea ei, ordinului i se alocau 1500 de florini anual, bani proveniți din donații imperiale, din veniturile unor domenii tezaurariale şi din mai vechea fundație Ferdinand. Scutiți de tricesimă şi

[202] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.162

înzestraţi cu terenuri obţinute de la Magistrat prin constrângere, piariştii au început construcţia edificiului şcolar şi a bisericii. Actul de întemeiere a reşedinţei a avut un caracter provizoriu, din 1731 până în 1734, şi definitiv după această dată, rezoluţia favorabilă a lui Carol al VI-lea sosind în 1736. Pentru demararea activităţii, ordinul primea încă 22.000 de florini, profesorilor urmând să li se acorde un salar de câte 50, apoi 100 de florini anual, cu condiţia ca ei să predea şi în limbile română sau ruteană, în scopul de a atrage aceste etnii la studii. Clasele nu se organizaseră numai pentru copiii funcţionarilor sau muncitorilor de la saline, ci pentru toate categoriile sociale şi religiile, competiţia cu instituţia protestantă de învăţământ obligând la o maximă deschidere.

În atingerea obiectivelor prozelitiste, ordinul a colaborat eficient cu Episcopia Greco-Catolică a Muncaciului, manifestându-se agresiv împotriva reformaţilor şi ortodocşilor, chiar din timpul primului rector, Chrisostomos. Cursurile au început în 1731, dar fără clase de poetică şi retorică. Dat fiind specificul profesiilor din zonă, în 1733/1734, s-a iniţiat o clasă de aritmetică, iar în perioada următoare, Consiliul locumtenenţial i-a somat pe piarişti să-şi respecte contractul şi să concretizeze clasele de poetică şi de retorică promise, fapt mai greu de împlinit datorită ostilităţii populaţiei şi datorită lipsei de personal (reşedinţa avea doar nouă membri, ca şi la întemeiere). Alte greutăţi s-au conturat în timpul războaielor din 1736-1739 şi în timpul epidemiei de ciumă din 1742, aşa încât, vreme de trei decenii, activitatea didactică s-a desfăşurat în aceeaşi clădire de lemn, ridicată iniţial. Din 1736, biserica piaristă din Sighet şi-a înfiinţat propria fundaţie, dar predarea în clasele gimnaziale superioare de poetică şi retorică, prin aducerea celui de-al treilea profesor, Emmanuel Perez, a început cu mult după anul 1740. Programa de studiu aplicată aici în deceniile prereformiste a fost, desigur, *Ratio Studiorum*[203].

Funcţionarea acestui centru formativ a fost de bun auspiciu pentru românii din zonă, care, cu toate că reprezentau un procent mare în

---

[203] Cf. Mihelics Károly, "A máramarosszigeti kegyesrendi Gymnasium története", în *A máramarosszigeti kir. kath. Fögimnázium Értesitöje: 1893/1894*, Máramarossziget, 1894, passim; Albert Popini, *A máramarosszigeti kegyes tanitórendi Gymnasium vázlatos története*, Máramarossziget, 1896, passim; Kétszery Lajos, "A piaristák Szigeten a 18. században", în *A máramarosszigeti kir. kath. Fögimnázium Értesitöje: 1913/1914*, Máramarossziget, 1914, p.5-50; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.167-168; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.27-34

populația ținutului, nu aveau şcoli proprii. Din acest motiv, afluența lor înspre clasele gimnaziului catolic a constituit un proces firesc. Referindu-se la populația şcolară de aici, istoricul Ioan M. Bota a comis mari erori de apreciere a ei. Astfel, el afirma că, în 1731, la Sighet funcționa o şcoală normală, condusă de piarişti, cu 28 de elevi[204]. În realitate, şcoala normală a luat ființă mult mai târziu, după apariția regulamentului *Ratio Educationis*, prin dezvoltarea claselor primare ale piariştilor, care au fost scoase de sub tutela lor. În fapt, cei 28 de elevi reprezentau totalul populației şcolare în primul an de activitate a instituției catolice de învățământ, cuprinzând atât pe copiii din ciclul elementar, cât şi pe tinerii din ciclul mediu: 5 legensi, 2 principişti, 6 declinişti, 6 conjugişti, 2 sintaxişti şi 7 în clasa I primară[205]. În ceea ce priveşte concluzia lui Bota, potrivit căreia, în acelaşi an 1731, şcoala normală(?) a piariştilor avea în clase români într-un procent de cel puțin 50%[206], ea nu s-a dovedit a fi controlabilă. Aflat într-un mediu ostil, gimnaziul a recrutat cu greu adolescenți din regiune pentru a-şi completa clasele. Spre exemplu, în perioada investigată aici, în anul 1738, se înscriseseră la cursuri doar 47 de tineri (dar din care 5 beneficiau de stipendii fundaționale)[207].

Aşa după cum s-a mai precizat, piariştii au primit ordin de la Consiliul locumtenențial să predea şi în limbile română sau ruteană, ei conformându-se cu greu acestei exigențe inedite. Dacă, până în anul 1740, structura etnică a grupului de studioşi din acest centru educațional nu era extrem de vizibilă, se ştia, în schimb, că printre binefăcătorii instituției de învățământ s-au numărat, chiar de la bun început, şi românii. Astfel, în 1731, o anume Ana, văduva lui Simion Popovici, făcea o donație ordinului în vederea preparativelor privind deschiderea claselor[208], iar alți români

---

204 Ioan M. Bota, "Din istoricul învățământului românesc din Maramureş la sfârşitul veacului al XVIII-lea", în vol. *Contribuții la istoria învățământului românesc*, Bucureşti, 1970, p.153

205 Kétszery Lajos, *op. cit.*, p.10

206 Ioan M. Bota, "Contribuții la istoria învățământului românesc în nord-vestul Transilvaniei", p.92-106

207 Arhivele Statului, Ungaria, *Fond Consiliul locumtenențial* - "Miscellanea", fasc.29, nr.192; *Merkur von Ungarn*, Pesta, 1786, p.357,481; Arhivele Statului, Ungaria, *Fond Consiliul locumtenențial* - "Impressa Circularia", fasc.1; Kétszery Lajos, *op. cit.*, p.5-50; Kornis Gyula, *A magyar müvelödés eszményei: 1777-1848*, vol.I, Budapest, 1927, p.203; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.27-34; Ambrus-Fallenbuchl Zoltán, *op. cit.*, p.193,219,224

208 Kétszery Lajos, *op. cit.*, p.5-10

s-au aflat atât în rândul celor nouă persoane care au dăruit şcolii bani în 1734, cât şi între întemeietorii de mai târziu ai fundațiilor[209].

În opinia unuia dintre cei mai importanți monografi ai acestui centru educațional, în 1732, în clase se aflau încă puțini români, dar, odată cu intensificarea prozelitismului catolic, ei s-au îndreptat masiv înspre cursurile piariştilor, în 1733 ținându-se deja o reprezentație teatrală în limba română. În majoritate, auditorii români erau de origine nobiliară sau chiar copii de magistrați, precum Ionaş Rednic, fiul unui jude român din Sighet, venit de la şcoala reformată şi plecat, după câțiva ani, la Colegiul iezuit din Cluj. Asemeni lui, mulți tineri români au părăsit clasele reformate, trecând la cele piariste[210].

Iată deci că, după modelul complexului educațional de la Oradea, şi celelalte gimnazii catolice din vecinătatea Transilvaniei şi-au deschis porțile pentru toate categoriile sociale şi etniile, privilegiate sau nu. Susținerea prozelitismului prin mijloacele educației a provocat mari schimbări în structura socială, dând naştere, treptat, unor aspirații rupte de mentalitatea medievală[211].

Gimnaziul Reformat de la Sighet a avut, asemeni altor şcoli protestante, o istorie îndelungată şi tumultuoasă. În Maramureş, Reforma religioasă a câştigat adepți extrem de repede, aşa încât, în primul deceniu de la apariția ei, cinci mari localități din ținut aveau deja biserici protestante. Sighetul a acceptat transferul religios în jurul anului 1524, iar în 1548, în parohia protestantă ceremoniau doi preoți, ceea ce presupunea existența, la acea dată, a unei şcoli care funcționa pe baza noilor canoane.

În 1593, instituția de învățământ calvină a intrat sub patronajul principilor şi al nobilimii, dar de buna ei funcționare continua să răspundă Magistratul. Conducerea aşezării invita profesorii (de regulă, de la Colegiul Reformat clujean) pe o perioadă de trei ani şi le asigura subzistența şi salarizarea, plătindu-le, totodată, o sumă suplimentară pentru atribuțiile de notari ai Tablei, pe care aceştia le îndeplineau în paralel cu activitatea didactică. Elaborarea programei de studiu rămânea la latitudinea rectorilor, ei beneficiind de deplina libertate de a fixa materiile, regulamentele şi examenele.

[209] *Ibidem*, p.5-50
[210] *Ibidem*
[211] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.168

Şcoala s-a dezvoltat spectaculos în urma donațiilor lui Ştefan Bethlen, fratele principelui Gabriel Bethlen, comite de Maramureş şi proprietar al bogatului domeniu Hust. Cu ajutorul lui, s-au deschis clasele de umană, iar în 1640, s-a constituit Convictul, susținut prin veniturile a numeroase ocne, mori şi terenuri agricole. Patrimoniul a fost ulterior sporit prin alocațiile lui Francisc Rhédei şi Mihai Apafi, cursurile desfăşurându-se la capacitate maximă, inclusiv cu clase complete de poetică şi retorică. Absolvenții de la Sighet acopereau necesarul de cadre pentru şcolile primare reformate din comitatele Sătmar, Ugocsa, Bereg sau Ung, deşi numărul de profesori era scăzut, pentru că ciclul inferior se afla sub îndrumarea studioşilor din clasele mai mari.

După intrarea în vigoare a diplomei leopoldine, prin eforturile autorităților locale şi comitatense, s-a inaugurat Seminarul, în cadrul căruia se desfăşurau cursuri de teologie, filosofie, matematică şi limbă greacă. Numărul curatorilor a crescut, datorită activității lor fiind ridicată o nouă clădire. Seminarul putea găzdui propriii săi alumni, în număr de 15 anual, la susținerea populației şcolare şi a profesorilor contribuind atât Magistratul şi comitatul, cât şi fondurile consistente sosite din străinătate.

După pacea de la Satu-Mare, persecuțiile catolice au început să se facă simțite. Din jurul anului 1720, aşezarea s-a populat cu diverşi funcționari camerali catolici, în 1731 s-a deschis şcoala piaristă şi toate aceste schimbări au dus, în fapt, la diminuarea veniturilor realizate de instituția reformată de învățământ din exploatarea ocnelor şi din dijme. Conflictul ei cu autoritățile catolice din zonă a continuat şi după anul 1740.

Cursurile erau coordonate de un rector şi un corector, primul numit cu statut permanent, iar al doilea pe o perioadă de doi-patru ani, dintre absolvenții Colegiului Reformat clujean, la indicația Consistoriului suprem. După cum a reieşit din documentele prezervate, şcoala a reuşit să facă față, datorită tradiției pe care o avea, agresivității catolice şi să-şi prezerve autonomia şi prestigiul pe întregul parcurs al veacului al XVIII-lea[212].

---

[212] Vezi Szilágyi István, "A máramarosszigeti ref. Tanoda történeteinek rövid vázlata", în *Sárospataki Füzetek*, Sárospatak, 1857, passim; Idem, *A máramarosszigeti ref. Fötanoda története*, Máramaros-Sziget, 1858, passim; ***"A máramaros-szigeti iskolák története", în *A máramarosszigeti helv. hitv. nyilv. Gymnasium Értesitöje: 1858/1859*, Máramaros-Sziget, 1859, passim; ****A máramaros-szigeti h.h. Lyceum történetének rövid vázlata*, Budapest, 1885, p.5-25

Matricolele ei nu s-au publicat, dar, dintre profesorii care au activat aici în etapa prereformistă şi după aceea (18 în perioada 1542-1639; 20 în perioada 1641-1705 şi 8 rectori şi 38 corectori în perioada 1707-1792), era posibil să fi avut origine română Ştefan Ieremia (corector în 1721) şi Samoil Pop (corector în 1723)[213]. Despre elevii români s-a cunoscut doar informaţia că la cursurile reformate s-ar fi aflat, pe la 1672, Nicolae de Petrova, un culegător de poezii populare[214]. S-a ştiut, de asemenea, că, la un moment dat, principii calvini au pretins preoţilor ortodocşi să-şi îmbunătăţească pregătirea şcolară pentru a-şi putea păstra parohiile, fapt care a produs o relativă înviorare a frecvenţei româneşti la instituţia reformată de învăţământ în veacul al XVII-lea. Deoarece, până la deschiderea claselor piariste, cei ce doreau a ocupa o funcţie în administraţia comitatensă nu aveau o altă şcoală în zonă, de bună seamă că nobilii români cu astfel de veleităţi s-au orientat înspre reformaţii din Sighet[215].

Date cu ceva mai bogate s-au păstrat despre binefăcătorii şi curatorii români ai şcolii. În 1707, la ceremonia organizată cu prilejul aducerii unui nou profesor, au fost invitate şi personalităţi româneşti ca Vasile Stoica, Ioan Rednic sau Pavel Dunca, toţi nobili; în 1709, la colectarea naturaliilor pentru dascăli, s-a remarcat judele cercual român Iosif Rednic, iar printre curatorii centrului educaţional din anii 1710 şi 1711, au figurat Sigismund Stoica şi Vasile Stoica. În momentele grele de după 1730, când piariştii puseseră în pericol bunul mers al activităţii didactice a reformaţilor, în rândul marilor nobili care au scos şcoala din impas prin donaţiile lor, s-a numărat şi aristocratul de origine română, maghiarizat, Kendeffi[216].

În pofida acestor semnalări, care ne determinau să credem că prezenţa românilor în şcoală s-a menţinut la un nivel constant, instituţia reformată de învăţământ nu a avut în consolidarea elitelor româneşti, cel puţin în plan cantitativ, un rol atât de important ca şi cea catolică[217].

Gimnaziul Evanghelic din Sighişoara s-a situat în continuitatea unei instituţii de învăţământ care s-a născut şi a evoluat, o perioadă îndelungată, sub tutela parohiei locale. Prima menţiune despre rectorul ei (lăudat pentru

---

213 ****A máramaros-szigeti h.h. Lyceum történetének rövid vázlata*, p.6-7,11,19-20,25
214 Albu, *Istoria*, I, p.90
215 ****A máramaros-szigeti h.h. Lyceum történetének rövid vázlata*, p.10
216 *Ibidem*, p.14-16
217 Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.169

activitatea sa eficientă) a fost înscrisă în arhiva Magistratului şi datează din 1522. Probabil el era unicul profesor al şcolii, clasele mici găsindu-se sub îndrumarea unor preceptori desemnați din rândul studioşilor de la cursurile medii. Încă nu se organizase un ciclu superior, absolvenții fiind înregistrați cu titlul de *litteratus*, nu de *magister*, însă ei aveau dreptul de a se înscrie, pe baza studiilor efectuate aici, la câteva universități. De altfel, mulți tineri din zonă şi-au continuat pregătirea la universitățile de la Cracovia şi Viena sau chiar în şcolile superioare din peninsula italică.

În 1545, şcoala trecuse deja printr-o primă restructurare, impusă de acceptarea Reformei religioase, iar, până în 1555, regulamentul aplicat aici s-a remodelat după şabloanele programelor germane de studiu. Dacă înainte de 1620, materii specifice ciclului gimnazial se predau doar sporadic, în funcție de voința şi competența rectorilor, din acest an, rectorul Simon Hartmann a organizat clasele medii după canoanele unanim recunoscute în rețeaua de învățământ, şcoala câştigându-şi, definitiv, rangul de gimnaziu, iar absolvenții ei având dreptul de a se prezenta la orice universitate. Noua programă, tot de inspirație germană, era mult mai amănunțită, prevăzând tematicile şi numărul de ore pentru fiecare clasă în parte. Calitatea îmbunătățită a învățământului sighişorean a contribuit la creşterea numărului de tineri plecați pentru continuarea pregătirii la universitățile germane.

Activitatea didactică a evoluat constant. Din 1652, pe lângă rector, la catedră a apărut un lector, după 1700 încă unul, iar după un sfert de secol un al treilea, apoi şi corectorul. Existau inclusiv grupe de poetică sau de retorică şi un Convict pentru alumni. În 1676, un puternic incendiu a distrus trei sferturi dintre clădirile aşezării şi, chiar dacă edificiul şcolar nu a fost afectat, această calamitate a determinat scăderea frecvenței.

Declinul a continuat, datorită conflictelor militare de la sfârşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui următor şi datorită schimbării regimului politic. Criza s-a manifestat printr-un număr mult prea mare de rectori de factură spirituală modestă care s-au perindat la conducerea centrului educațional, prin lipsa posibilităților materiale şi prin diminuarea prestigiului instituției. Clasele gimnaziale superioare de-abia s-au mai putut menține, salarizarea cadrelor nu s-a asigurat decât cu mai eforturi, iar măsurile de redresare din jurul anului 1680 s-au dovedit lipsite de rezultate. Peste toate acestea, în 1691, parterul incintei de învățământ a fost

ocupat de trupele imperiale, iar în 1709, s-a declanşat o devastatoare epidemie de ciumă. Deseori, postul de rector a devenit vacant, fiind suplinit de tineri fără experienţă, regulamentele, îmbunătăţite în 1680, s-au aplicat superficial, greutăţile nedepăşindu-se până înspre anii 1730, cu mici perioade de excepţie, în care personalitatea unor rectori reechilibra, temporar, situaţia.

Treptat însă, şcoala evanghelică din Sighişoara a reintrat pe un făgaş evolutiv, s-au iniţiat şi cursuri de filosofie, iar după introducerea limbii germane ca limbă de predare, în programa de studiu şi-au făcut loc şi materiile reale. Revigorarea claselor şi a corpului profesoral a fost însoţită, de asemenea, de creşterea spectaculoasă a fondului de carte al bibliotecii. Datorită sprijinului consistent acordat de bogata comunitate sighişoreană, şcoala a rezistat cu bine, şi după anul 1740, presiunilor la care a fost supusă prin politicile de catolicizare şi, ulterior, în timpul reformelor, de laicizare, promovate de autorităţile imperiale[218].

Deşi matricolele s-au păstrat pentru un total de 63 de ani din veacul al XVIII-lea, nu s-au consemnat informaţii relevante despre eventuali elevi români. Din acest motiv, s-au putut reda doar câteva cifre mai importante, cu oarecare semnificaţie în conturarea unei imagini generale şi foarte relative despre fluctuaţia populaţiei şcolare de aici în epoca prereformistă.

Evidenţele cele mai clare au fost întocmite în timpul rectoratului lui Johann West (1722-1730), notele sale completând listele nominale prezervate[219]. În 1686, în şcoală se aflau 200 de elevi în ciclul inferior şi 19 tineri în clasele superioare, aceste cifre neanunţând, încă, declinul datorat epidemiilor şi evenimentelor politice[220]. În 1694 însă, în nivelul superior de învăţământ se aflau numai 7 tineri, la care s-au adaugat, în câţiva ani, încă 32[221]. În 1709, ciuma a redus din nou la 7 numărul studioşilor din clasele superioare, cu toţii beneficiari de stipendii, iar în 1720, s-a ajuns chiar la

---

[218] Cf. G.D. Teutsch, "Geschichte des schässburger Gymnasiums", în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg: 1852/1853*, Kronstadt - Schässburg, 1853, p.3-43; Hoch Joseph, "Geschichte des schässburger Gymnasiums", în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg: 1871/1872*, Kronstadt - Schässburg, 1872, passim; Richard Schuller, *Geschichte des schässburger Gymnasiums*, Schässburg, 1896, p.1-119; ****Festschrift den sächsischen Vereinen anlässlich ihrer Tagung in Schässburg*, Schässburg, 1910, p.115-121; Albu, *Istoria*, II, p.197; ****Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol.I, p.343

[219] ****Festschrift den sächsischen Vereinen anlässlich ihrer Tagung in Schässburg*, p.115

[220] G.D. Teutsch, *op. cit.*, p.9-12

[221] *Ibidem*, p.13-14

cifra minimă de 4 adolescenți în ciclul superior[222]. Ameliorarea din deceniul patru s-a făcut simțită prin cei 121 de elevi ai claselor inferioare şi 24 de tineri ai celor superioare, prezenți în şcoală în anul 1731[223]. În anii mai buni, populația şcolară din ciclul inferior a oscilat între 111-213 tineri înscrişi anual[224].

În ceea ce priveşte proveniența elevilor, s-a putut specifica faptul că, până în 1709, cam o treime din auditori (223 elevi) s-a acoperit prin tinerii localnici, dar, treptat, numărul lor a scăzut, astfel încât, între 1710-1720, la clase s-au prezentat doar 16 sighişoreni. În general, aproximativ un sfert din populația şcolară aparținea mediului rural săsesc (322 elevi)[225]. Practica schimburilor de studioşi - efectuate între gimnaziile evanghelice şi cele calvine (au plecat 129 de saşi şi au fost aduşi 207 maghiari) - a favorizat, într-o oarecare măsură, micile infiltrări româneşti.

De regulă, cei înscrişi se pregăteau pentru cariere de învățători de sat (251 elevi), de preceptori şi de cantori sau se orientau înspre universitățile străine (82 de tineri)[226]. Pentru cariera de preot, era obligatorie parcurgerea întregului ciclu gimnazial, după care se putea intra în Seminar.

Pe lângă gimnaziul evanghelic, în localitate exista şi o şcoală primară, mai târziu cu statut de şcoală normală. Ea alimenta relativ consistent clasele medii, de aici înscriindu-se în instituția gimnazială, în epoca prereformistă, 59 de tineri până în 1700 şi 42 până în 1731[227].

Chiar dacă nu a fixat criterii exclusiviste în acceptarea tinerilor la studii, centrul educațional evanghelic din Sighişoara a avut o pondere prea puțin însemnată în formarea elitelor româneşti de veac XVIII[228].

Gimnaziul Catolic de la Şimleul Silvaniei nu fusese încă întemeiat în epoca prereformistă, deşi, deseori, şcoala medie a fost enumerată de istorici ca fiind printre cele înființate în veacul al XVIII-lea. Confuzia s-a datorat faptului că în localitate exista, din 1731, o reşedință minorită. Fundația constituită în vederea organizării claselor gimnaziale data însă numai din veacul al XIX-lea, iar cursurile efective au debutat de-abia în 1828, an în

[222] Richard Schuller, *op. cit.*, p.50,60
[223] G.D. Teutsch, *op. cit.*, p.14-15
[224] *Ibidem*, p.33; Richard Schuller, *op. cit.*, p.116-119
[225] ****Festschrift den sächsischen Vereinen anlässlich ihrer Tagung in Schässburg*, p.115-121
[226] *Ibidem*
[227] *Ibidem*
[228] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.171

care au fost finalizate construcțiile școlare. Instituția de învățământ de aici a funcționat în regim de gimnaziu mic, având trei clase gramaticale și fără studii de poetică sau retorică.

E adevărat, nu era de exclus ipoteza ca minoriții din Șimleul Silvaniei să fi predat, încă din anii prereformismului, în reședința lor sau ca preceptori pe la casele nobiliare, anumite materii specifice ciclului mediu de învățământ și, în acest sistem aparte de pregătire, să fi fost incluși și tineri români din familii mai prospere, dar documente despre eventuala activitate didactică a ordinului din perioada anterioară deschiderii școlii medii nu au fost, deocamdată, scoase la lumină[229].

Gimnaziul Catolic de la Șumuleu Ciuc s-a întemeiat prin insistența și eforturile franciscanilor. Respectivii călugări erau prezenți în zonă încă din secolul al XIII-lea, de când își ridicaseră o puternică mănăstire, care tutela și activitatea școlii parohiale din localitate. În condițiile în care, în alte părți ale provinciei, în veacul al XVII-lea, instituțiile catolice de învățământ mediu erau succesiv desființate, ordinul a reușit să reziste presiunilor și chiar să deschidă un gimnaziu inferior, cu trei clase gramaticale, la care s-a adăugat, apoi, și clasa de poetică. Pentru că, în Transilvania, rămăseseră puține școli medii catolice, de la bun început, în clasele franciscane s-a înregistrat o frecvență ridicată.

În 1669, cu ajutorul unor donații papale, clădirile ordinului, distruse de campaniile militare, s-au reconstruit, iar odată cu schimbarea regimului politic, s-au ridicat toate restricțiile fixate anterior de autoritățile provinciale. Încă de la jumătatea veacului al XVII-lea, activitatea didactică în ciclul mediu era susținută de doi magiștri (câteodată și laici).

După depășirea momentului greu din 1694, când invazia tătară a necesitat înarmarea populației școlare, s-au adus, în permanență, îmbunătățiri procesului didactic. În 1699, s-a construit Convictul nobiliar; ulterior, s-a deschis clasa de retorică; din 1719, cele două clase de umană au primit, separat, câte un profesor; în 1725, s-a inaugurat Seminarul pentru tinerii săraci; în 1728, s-au adoptat noile regulamente ale școlii; în 1729, s-a organizat Congregația Sfânta Maria, cu evidențe și albume proprii din

[229] Cf. Tápodi Tamás, "Szilágy-Somlyó múltja és jövője", în *A minoritarendiek vezetése alatt álló szilágysomlyói róm. kath. Al-gymnasium Tudósitványa: 1881/1882*, Nagybánya, 1882, p.3-12; Mahalcsik Bónó, "A Fögimnázium története", în *A minoritarend szilágysomlyói róm. kath. püspöki Fögimnáziumának Értesitöje: 1914/1915*, Szilágysomlyó, 1915, p.3-167

1731; în 1730, s-a organizat biblioteca şi, în 1733, s-a edificat o altă incintă şcolară, lărgită în 1734 şi 1735.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, clasele de poetică şi retorică au funcționat mai puțin ritmic, iar cea mai lungă întrerupere a cursurilor s-a înregistrat cândva imediat după anul 1720. Din 1733, şcoala a fost dotată şi cu o sală de spectacole, refăcută mai târziu, ca urmare a două incendii puternice. Constituirea regimentelor de graniță nu a fost de bun augur pentru instituția de învățământ de la Şumuleu Ciuc, a cărei autonomie s-a redus vizibil, dar fenomenul s-a petrecut după încheierea deceniilor prereformiste. Programele de studiu aplicate aici în prima jumătate a secolului al XVIII-lea au fost *Ratio Studiorum* şi, din 1735, *Instructio privata seu Typus cursus annui* a iezuitului Molindes, aprobată, în acelaşi an, de către Carol al VI-lea, prin dispoziția sa *Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen*[230].

Evidențe mai bune ale elevilor s-au păstrat doar din epoca reformistă, când registrele matricole au consemnat rezultatele la examene şi s-au instituit câteva rubrici suplimentare, obligatorii, cu date mai multe despre cei înscrişi. Din monografii şi din sursele arhivistice, s-a putut reconstitui însă următorul tablou al frecvenței la clasele franciscane din Şumuleu, în perioada aici analizată: 1690 - 171 de elevi; 1694 - 200; 1698 - 100 (numai la clasele de gramatică şi sintaxă); 1699 - nu s-a cunoscut numărul de elevi, dar s-a consemnat că edificiul devenise neîncăpător pentru cei prezenți la studii[231], şi 1734 - 353 (18 retori, 16 poeți, 26 sintaxişti, 32 gramatişti, 42 principişti, 53 parvişti mari, 47 parvişti mici şi 119 declinişti)[232].

Având în vedere dimensiunile apreciabile ale populației şcolare, s-a presupus că în instituția de învățământ s-au înscris destui români, cu precădere copii ai funcționarilor inferiori de la punctele de frontieră şi ai negustorilor din zonă[233]. De altfel, cel mai important monograf al şcolii, Bándi Vazul, afirma că gimnaziul avea legături strânse cu Moldova şi că, frecvent, tinerii boieri de peste munte se orientau înspre această instituție, iar un raport înaintat autorităților din reşedința franciscană de la Şumuleu-

230 Cf. ****A csik-somlyói Tanoda és Növelde*, Gyulafehérvár, 1862, passim; Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438; Boga Alajos, *op. cit.*, p.42

231 Boros Fortunát, *op. cit.*, p.245-248

232 Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438; Boga Alajos, *op. cit.*, p.42

233 Albu, *Istoria*, II, p.193

Ciuc specifica faptul că, între 1731-1734, au fost convertiţi prin educaţie 38 de ortodocşi[234]. Chiar printre profesori, unii care au activat la catedre pe parcursul veacului al XVIII-lea puteau fi, după criteriul nominal, desigur foarte relativ, de origine română[235]. Ipoteza părea valabilă şi în cazul unor binefăcători ai şcolii. În listele cu întemeietorii fundaţiilor de studii, figura un anume Ioan Keresztes, cu părinţi de etnii diferite, tatăl - român (Anişor), iar mama - armeancă (Ulian)[236]. În Convict şi Seminar, erau adăpostiţi, iniţial, 20-40 de alumni anual[237].

Gimnaziul Catolic de la Timişoara s-a fundamentat, de asemenea, pe tradiţia învăţământului călugăresc. Ordinul franciscan şi-a constituit, încă din 1552, o mănăstire la Palanca, dar adevărata ofensivă a catolicismului a început după 1716, odată cu succesele armatelor imperiale în zonă. După un asediu de 48 de zile, în acelaşi an 1716, Eugeniu de Savoia cucerea cetatea Timişoarei, deschizând, astfel, drum prozelitismului catolic. Primii care au pătruns în aşezare au fost franciscanii, care, cu ajutorul statului, şi-au ridicat propria biserică între 1733-1736. Din 1717, au sosit în localitate şi iezuiţii, ei primind ca rezidenţă fostul lăcaş musulman de cult, care s-a transformat repede într-o impunătoare biserică catolică. Terenul fiind pregătit prin aceste infiltrări, din 1724, Episcopia de la Cenad s-a mutat la Timişoara, actul consfinţind intenţiile agresive ale statului în materie de politică religioasă.

În 1725 sau 1726, iezuiţii au inaugurat gimnaziul, iniţial cu două sau trei clase. În legătură cu organizarea cursurilor, informaţiile istorice s-au contrazis pe alocuri. Unii specialişti au susţinut că, de la bun început, populaţia şcolară a fost grupată în trei clase, pe când alţii considerau că cea de-a treia clasă a fost înfiinţată în 1732. Neconcordanţe au existat şi în legătură cu funcţionarea celei de-a patra clase, pentru debutul căreia s-au avansat două variante, 1736 şi 1744. Nu se ştie nici dacă al doilea profesor s-a aflat la catedră chiar din anul 1725 ori a fost adus în 1736. Ca în majoritatea instituţiilor iezuite de învăţământ, activitatea didactică era sprijinită de Congregaţia Sfânta Maria, organizată pentru elevii şi cadrele

[234] Bándi Vazul, *op. cit.*, p.1-438
[235] *Ibidem*
[236] *Ibidem*
[237] *Ibidem*

şcolii. Predarea avea la bază, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, programul *Ratio Studiorum*[238].

În etapa în care s-a aflat sub patronaj iezuit, şcoala medie a făcut parte din categoria celor cu o frecvență slabă, recrutând sub 100 de tineri, anual, la studii. I.D. Suciu susținea că matricolele gimnaziului iezuit nu s-au păstrat[239], dar unul dintre cei mai importanți monografi ai instituției, Pfeiffer Antal, făcea referire la un registru intitulat *Diarium Gymnasii Temesvariensis Societatis Jesu*, pe care l-a parcurs şi din care a oferit câteva informații despre frecvența anuală în clasele catolice de aici. Potrivit acestui material arhivistic, la 6 noiembrie 1725, data deschiderii cursurilor primului an şcolar, în centrul educațional iezuit din Timişoara se aflau 25 de elevi, iar până în anii 1738-1740, când studiile s-au suspendat temporar datorită epidemiei de ciumă, prezența în şcoală a oscilat între următorii parametri: 1732 - 27 elevi; 1735 - 42; 1736 - 49 şi 1737 - 62[240]. Pentru perioada patronajului iezuit, starea precară a documentelor de evidență nu a permis reconstituirea componentei româneşti a populației şcolare.

Localitatea avea însă şi alte focare de învățământ care, deja din epoca prereformistă, erau cu certitudine frecventate de studioşi de această etnie, dornici în a-şi depăşi statutul social prin educație şi competență. Astfel, în 1733, franciscanii deschiseseră un Seminar propriu, pentru cei ce urmăreau să fie cooptați în ordin. Instituția a funcționat până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, când, la scurtă vreme după dizolvarea ordinului iezuit, şi călugării minoriți au părăsit aşezarea[241]. De asemenea, sinodul de la Cenad, din 1734, hotărâse înființarea în Timişoara a unui Seminar General Romano-Catolic, care şi-a început repede activitatea, transformându-se,

---

238 Cf. Pfeiffer Antal, "A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története", în *A temesvári róm. kath. Fögimnáziumának Értesitöje: 1890/1891*, Temesvár, 1891, passim; Idem, "A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története", în *Történelmi és Régészeti Értesitö*, Temesvár, 7(1891), fasc. 1, p.18-51; Idem, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.20-115; Both Ferenc, "A temesvári kegyesrendi Fögimnázium története és az új intézet ismertetése", în *A temesvári róm. kath. Fögimnáziumának Értesitöje: 1911/1912*, Temesvár, 1912, passim; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.191-192; Ioan Józsa-Józsa, *op. cit.*, p.83-89

239 I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.119

240 Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.45 ; Fináczy Ernö, "Adalékok a temesvár kath. Gymnasium történetéhez", în *Századok*, Budapest, 35(1901), p.354-356

241 ***Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol.I, p.359

cândva mult mai târziu, în Liceu episcopal[242]. Această reţea educaţională, mai puternică decât cea din multe alte oraşe ale Transilvaniei, Banatului şi Partiumului, a contribuit cu toate elementele ei la consolidarea firavelor elite româneşti din prima jumătate a veacului al XVIII-lea[243].

Seminarul Ortodox de la Timişoara şi cursurile normale ataşate lui erau departe de a demara în epoca prereformistă, deşi episcopul Dimitrievici al Timişoarei solicitase autorităţilor, încă din 1739, înfiinţarea unui institut teologic diecezan, idee susţinută şi de episcopul Antonovici al Aradului. Chiar dacă această intenţie nu se concretizase la vremea ei, localitatea a avut, începând cu deceniul opt al secolului al XVIII-lea, un rol semnificativ în pregătirea preoţilor, activitate care s-a desfăşurat în strânsă legătură cu cea de formare a dascălilor, dar această problematică aparţine deja epocii reformiste[244].

Gimnaziul Catolic de la Târgu Secuiesc (Canta) s-a întemeiat la finele veacului al XVII-lea, respectiv în 1680, când minoriţii s-au aşezat la Estelnic-Poian, la invitaţia parohului latin din localitate, Nagy Mózes. Cei trei membri ai ordinului franciscan stabiliţi în aşezare veneau din teritoriile româneşti de peste munţi, având mare experienţă în susţinerea unui misionarism eficient. De la bun început, centrul educaţional deschis de ei în 1682, *Seminarium Clericorum Regularium*, deşi avea caracterul unei şcoli teologice, era organizat după modelul gimnaziilor catolice inferioare (numai cu clase gramaticale) şi beneficia de susţinere materială din partea Curiei papale. Toţi minoriţii desfăşurau activitate didactică (şeful reşedinţei

[242] *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, Wien, 1841 - tab.46, 1842 - tab.46, 1843 - tab.46, 1844 - tab.46, 1845-1846 - tab.11, 1847-1848 - tab.11

[243] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.177

[244] Cf. Pfeiffer Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, 1896, p.20-22; Virgil Popovici, *Ortodoxismul şi biserica naţională românească din Timişoara. Monografia Bisericii Ortodoxe Române din Timişoara*, Timişoara, 1933, p.191; Gh. Cotoşman, *Din trecutul Episcopiei Timişorii*, Timişoara, 1943, p.26-27; Ileana Bozac, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p.160; Ţîrcovnicu, II, p.53; Corneliu Popeţi, "Aspecte ale învăţământului românesc din Banat de la sfârşitul secolului al XVIII-lea", în *Tibiscus*, Timişoara, 1971, p.64-71; I.D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, p.118-120; Ţîrcovnicu, I, p.186-187; Silviu Anuichi, *op. cit.*, p.1006-1008; I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timişoara, 1980, p.505-507; ****Istoria învăţământului din România*, vol. I, p.289-291; Ion B. Mureşianu, "Slujitori ai bisericii ortodoxe bănăţene în mişcarea românească de emancipare din secolul XVIII", în *Mitropolia Banatului*, Timişoara, 34(1984), nr.11-12, p.726-741; Nicolae Bocşan, *Contribuţii la istoria iluminismului românesc*, Timişoara, 1986, p.92-126

era şi director al gimnaziului, iar ceilalți doi călugări funcționau ca profesori ai claselor gramaticale), în situațiile în care numărul de elevi creştea, recurgându-se chiar la angajarea unor cadre laice, în special pentru clasele inferioare.

Din primul an şcolar, instituția de învățământ a avut propriul Convict nobiliar. În 1684, s-au elaborat regulamentele şcolii, iar în 1691, a început predarea unor materii specifice claselor de poetică şi retorică, deşi ele nu se constituiseră, deocamdată, ca ciclu educativ aparte. În 1696, când şcoala s-a mutat la Canta, în noua reşedință a ordinului franciscan a fost adus un al patrulea călugăr, pentru a coordona clasa de sintaxă, şi s-a deschis un Seminar (internat) în vederea susținerii alumnilor săraci.

În 1699 şi 1701, tezaurarul Apor a înzestrat instituția cu câteva părți domeniale, din ale căror venituri s-a reuşit, în 1709, construirea unui edificiu mai cuprinzător. Donațiile lui Apor s-au adăugat mai vechilor fundații întemeiate de papa Inochentie al XI-lea (în 1681, el a hotărât alocarea a 40, apoi 50 de scuzi anual pentru şcoala franciscană) şi de Leopold I (suveranul a acordat şcolii sume variabile, rezultate din cedarea unor dijme domeniale). În 1733, s-a mai adus un dascăl, iar în deceniul cinci al secolului al XVIII-lea, s-a constituit pe lângă clase Congregația Sfânta Maria, care cuprindea între 90-120 de tineri. Celelalte modificări intervenite în structura şi activitatea şcolii țineau deja de epoca reformelor tereziene şi iosefine.

În etapa prereformistă, gimnaziul a funcționat cu patru clase de gramatică inferioară (parva, principia, gramatica şi sintaxa), clasa a treia a ciclului elementar fiind ataşată nivelului mediu. Programa de studiu aplicată aici în prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost *Ratio Studiorum* iezuită, iar gimnaziul s-a aflat sub tutela Statului catolic al Ardealului[245].

Deşi, după cum s-a specificat anterior, clasele medii gramaticale s-au deschis în 1682, matricolele s-au păstrat numai începând cu anul 1745, cu mari lipsuri până în deceniul iosefin, pentru că nu menționau decât poziția socială a studioşilor care făceau parte din categoriile nobiliare (*Comes, L. Baro, Perillustris, Praenobilis, Spectabilis, Nobilis* etc.), în cea mai mare parte romano-

[245] Cf. Hassák Vidor, *Az erd. róm. kath. Status fennhatósága és a minoritarendiek vezetése alatt álló kézdivásárhelyi-kantai róm. kath. Gymnasiumnak 200 éves és a magyar haza ezeréves fennállása alkalmából kiadott Értesitöje 1895-1896 tanévben*, Kézdivásárhely - Kanta, 1896, p.3-165

catolici din rândul secuilor[246]. De-altfel, în 1745, la începutul epocii reformiste deci, evidențele nu consemnau decât 11 declinişti şi comparatişti[247]. Cursurile erau frecventate de tineri provenind nu numai din scaunele secuieşti, ci şi din alte jurisdicții politico-administrative, ca Alba Inferioară, Arieş, Solnocul Interior, Dăbâca, Alba Superioară, Făgăraş, Hațeg, Hunedoara, Cohalm, Mureş, Sibiu, Miercurea etc.

În rândul profesorilor au existat exemple, nu puține, care au lăsat să se întrevadă o ipotetică origine românească: Francisc Ilarion (1712), Silvestru Molnar (1714), Iosif Vâlcean (1717), Ioan Roman (1718), Bartolomeu Cazac (1723), Petru Matiş (1731), Németi Paşcul (1740) etc[248]. S-au consemnat, de asemenea, în evidențe şi câteva cazuri de tineri sosiți din Moldova (români şi armeni)[249]. Sunt doar câteva argumente menite a demonstra că rolul şcolii de la Canta în formarea elitelor româneşti s-a subapreciat în istoriografia învățământului.

Gimnaziul Catolic de la Târgu-Mureş a apărut, ca multe alte şcoli latine din Principat, după o îndelungată epocă de dominație protestantă. Decizia Dietei de la Turda privind expulzarea franciscanilor din Târgu-Mureş a făcut ca toate averile deținute de acest ordin în localitate, inclusiv şcoala, să treacă, de la 6 august 1556, în posesia protestanților. În 1699, când preotul Székely Zsigmond a sosit în Târgu-Mureş la cererea puținilor catolici care au mai rămas în aşezare, el a găsit aici doar opt familii de credincioşi, care se reuneau pentru ceremoniile religioase în casa lui Simion Boer de Berivoi, un nobil român catolicizat, căpitan suprem al districtului Făgăraş. Pentru a-şi consolida parohia, Székely a apelat la iezuitul Kapi Gábor, conducătorul *Misiunii dacice* care îşi stabilise reşedința la Cluj, astfel încât, în 1702, Endes István, profesor de logică şi membru al ordinului, a fost detaşat la Târgu-Mureş, în scopul de a reface şcoala catolică dispărută de un secol şi jumătate. El a acționat cu mare eficiență, în acelaşi an, instituția de învățământ deschizându-se deja în casa lui Simion Boer. Deocamdată, ea nu funcționa decât cu clase elementare, dar la cursuri au

[246] *Ibidem*, p.72-79
[247] *Ibidem*, p.80-81
[248] *Ibidem*, p.63-71. Evidența profesorilor s-a ținut separat, în registrul intitulat "Tabella exhibens omnes Praefectos et Professores et Magistros scholarum Cantensium ab anno 1680 usque ad annum 1816".
[249] *Ibidem*, p.158-165

fost atraşi copii de etnii, religii şi vârste variate, printre care numeroşi români şi greci din familii negustoreşti, meşteşugăreşti şi orăşeneşti.

În 1708, au fost inaugurate primele clase gramaticale, pentru că deplasările de trupe din timpul războiului curuților au închis accesul înspre Colegiul Catolic al Clujului, unde, de regulă, absolvenții ciclului elementar iezuit de la Târgu-Mureş îşi continuau studiile. La scurtă vreme după aceea, a luat ființă un mic Convict nobiliar, instalat în spațiile locuințelor membrilor ordinului. Printre primii alumni ai şcolii, s-a numărat şi Francisc Boer de Berivoi, viitor secretar al episcopului unit Patachi.

Donațiile tezaurarului Apor şi ale provincialului Hevenessi Gábor (care după vizita sa la Târgu-Mureş, din 1711, a hotărât alocarea a 4000 de florini destinați tinerilor săraci) au permis deschiderea Seminarului (internatului) în 1712. Alte contribuții generoase au făcut ca, în acelaşi an, să fie finalizată o nouă clădire, iar în 1716, să se aducă un al doilea profesor pentru ciclul mediu.

În perioada 1719-1721, activitatea didactică s-a suspendat din cauza epidemiei de ciumă, dar, ulterior, până în 1726, populația şcolară a crescut într-un ritm spectaculos. Din acest motiv, în 1727, clasele au fost mutate într-un edificiu mai mare, cumpărat de curând, iar în 1732, prin contribuția de 1000 de florini a provincialului Francisc Mollindes, s-au demarat lucrările pentru o incintă vastă, capabilă să adăpostească 500 de elevi, terminată însă de-abia după desființarea ordinului iezuit, cu ajutorul Fiscului. Cândva după anul 1740, gimnaziul inferior s-a completat cu ultima clasă, cea de gramatică supremă - denumită, mai târziu, clasă de sintaxă -, coordonată de un al treilea profesor[250].

Starea matricolelor nu a permis reconstituirea frecvenței decât pentru perioada ultimelor două decenii ale secolului al XVIII-lea. Pentru intervalul cronologic prereformist, ele au oferit doar informații sporadice despre

[250] Vezi Sombori István, "Marosvásárhelyi Középtanodának történelmi jegyzéke", în *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár - Marosvásárhely, 1852, passim; Karácson Márton, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", în *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1890/1891*, Kolozsvár - Marosvásárhely, 1891, p.3-48; Idem, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", în *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1894/1895*, Kolozsvár - Marosvásárhely, 1895, p.3-111; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.159-160; Traian Popa, *Monografia oraşului Târgu-Mureş*, Târgu-Mureş, 1932, p.279-281; Aurel Holircă, "Aspecte din istoria şcolii mureşene: 1848-1919", în *Marisia*, Târgu-Mureş, 10(1980), p.271-300

populaţia şcolară. Conform acestor date precare, în 1718, în clase se aflau 40 de elevi (dintre care 15 alumni); în 1719, cursurile s-au suspendat din cauza epidemiei de ciumă; în 1721, s-au prezentat în şcoală 30 de elevi (23 alumni); în 1726 - 70 (36 alumni) şi în 1736 - 95 de elevi. Oricum, până în 1773, s-au înscris aici 2949 de tineri, dintre care 1105 au fost alumni, iar între anii 1712-1782, înspre clasele catolice s-au orientat 7810 tineri[251]. Iniţial, fundaţia pentru Seminarul (internatul) constituit în 1712 concentra o sumă din care se asigura întreţinerea a 20 de alumni, dar, din 1720, erau găzduiţi în medie 35-40 de studioşi anual, fără deosebire de religia sau etnia lor[252].

Elevii s-au recrutat de pe un spaţiu relativ întins (Mureş, Ciuc, Odorhei, Trei Scaune, Târnave, Turda, Arieş, Cluj, Solnocuri, Dăbâca, Alba de Jos, Braşov, Sibiu, Hunedoara, Făgăraş, Haţeg etc.) şi, de la bun început, românii au avut un rol important în bunul mers al activităţii didactice. În 1702, clasele elementare au fost inaugurate, după cum s-a mai specificat, în casa lui Simion Boer de Berivoi, un român catolicizat, căpitan suprem al districtului Făgăraş, iar printre primii locatari ai Convictului nobiliar s-a numărat, după cum de asemenea s-a mai precizat, şi Francisc Boer de Berivoi, viitor secretar al episcopului unit Patachi[253]. Între profesorii iezuiţi, până în 1740, e posibil să fi fost de origine română: Nicolae Talian (1713) şi Gheorghe Zăicici (1714)[254].

Gimnaziului îi era ataşat un curs elementar cu trei clase, dar oraşul avea, totodată, şi o şcoală parohială unită, slab susţinută de comunitate.

Instituţia catolică de învăţământ a dus o politică de totală deschidere din punct de vedere etnic şi confesional, spre a câştiga competiţia crâncenă în care s-a angajat cu mai prestigiosul centru formativ reformat din localitate, fenomenul constituind un mare avantaj pentru elitele româneşti în curs de formare şi de afirmare. Cu toate eforturile făcute de autorităţi, şcoala latină nu a reuşit însă să dobândească prestigiul pe care şi l-a făurit, prin tradiţie şi competenţă, Colegiul Reformat din vecinătate[255].

---

[251] Boga Alajos, *op. cit.*, p.40

[252] Karácson Márton, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", 1891, p.14-19; Idem, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", 1895, p.18-25

[253] Idem, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", 1891, p.3-20; Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania…*, p.159-160; Traian Popa, *op. cit.*, p.279-281

[254] Karácson Márton, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", 1891, p.20

[255] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.185

Gimnaziul Reformat de la Târgu-Mureş a înscris în istoria sa ziua glorioasă de 5 august 1556, când protestanții au ocupat biserica Sf. Mihail. Era, în fapt, ziua victoriei Reformei religioase în Târgu-Mureş. Peste cîteva zile, la 11 august, franciscanii erau alungați din cetate, iar în incinta fostei lor mănăstiri, din 1558, şi-a început activitatea şcoala reformată, devenită, în 1575, şcoală particulă şi susținută prin consistente contribuții, donații şi fundații. Peste un secol, în 1663, ea avea patru clase inferioare (două *rudimenta*, *etymologia* şi *syntaxis*) şi patru superioare (*poetica*, *rhetorica*, *logica* şi *theologia*), asigurând pregătirea tinerilor din zonă pentru Colegiul Aiudului, căruia instituția de învățământ din Târgu-Mureş îi era, de multă vreme, particulă. Aici se promova o educație de bună calitate, deja din 1569, fiind deseori aduşi ca rectori absolvenți ai Universității din Wittenberg sau reprezentanți consacrați ai umanismului târziu şi ai puritanismului.

În 1711, şcoala funcționa încă în regim de particulă a Aiudului, dar, peste câțiva ani, o conjunctură fericită i-a schimbat statutul. În 1671, soția lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, Sofia, trecută la catolicism, i-a alungat pe profesorii reformați ai cunoscutului Colegiu de la Sárospatak, o parte a lor fiind nevoită să se refugieze la Alba-Iulia, unde şi-a continuat munca didactică sub ocrotirea principelui Apafi I. Clasele coordonate de ei s-au adăpostit în clădirea fostului Colegiu din cetate, mutat, anterior, la Aiud. În 1716, datorită lucrărilor de consolidare a fortificațiilor oraşului, coordonate de generalul Steinville, corpul didactic reformat a fost expulzat şi de aici, aşezându-se, temporar, la Cricău, apoi la Orăştie şi, în cele din urmă, în 1718, la Târgu-Mureş. Pentru a clarifica statutul profesorilor sosiți în localitate, în acelaşi an 1718, Consistoriul suprem decidea unificarea cursurilor ținute de ei cu cele desfăşurate în şcoala particulă şi formarea unui nou Colegiu, hotărâre aprobată de Carol al VI-lea.

Deşi Magistratul a refuzat să acorde sprijin centrului educațional, temându-se că îşi va diminua privilegiile, mica nobilime şi țărănimea liberă din împrejurimi s-au mobilizat, reuşind, prin contribuțiile lor, să asigure întreținerea a nu mai puțin de 90 de elevi, care şi-au putut îmbunătăți pregătirea în mod gratuit. După reorganizarea din 1718, structura claselor s-a modificat de mai multe ori, dar, în esență, ciclul inferior şi cel mediu s-au menținut la un total de opt ani de studiu, în diferite forme: declinare, conjugare, gramatică, sintaxă, retorică, poetică, greacă şi logică; declinare, conjugare, germană, gramatică, sintaxă, retorică, poetică şi logică sau

maghiară, elementară, gramatică, sintaxă, retorică, poetică, logică şi filologie. După parcurgerea acestor trepte, urmau două clase de filosofie, iar apoi se putea opta pentru doi ani de teologie sau, cândva la mult timp după epoca analizată, pentru doi ani de drept. Pătrunzând în clasele superioare de colegiu (liceu), tinerii trebuiau să depună jurământ şi să subscrie pentru respectarea regulamentului şcolar, fiind primiţi, astfel, în rândul togaţilor. Mutarea Tablei Regeşti de la Mediaş la Târgu-Mureş, cam la un deceniu şi jumătate după epoca prereformistă, a stimulat procesul didactic, obligând corpul profesoral să-şi intensifice eforturile legate de formarea categoriilor funcţionăreşti (cu precădere, a canceliştilor)[256].

Deja din 1650, se instituise obligaţia înscrierii elevilor, prima matricolă păstrată datând din 1653. Pentru intervalul 1700-1703, s-a prezervat o evidenţă mai bună, cu date suplimentare despre carierele absolvenţilor. În rest, s-au păstrat liste nominale simple, fără informaţii despre locul de provenienţă, originea socială, etnia sau religia studioşilor. În general, localităţile sau regiunile din care au venit adolescenţii s-au putut deduce din nume, pentru că adevărate nume de familie au început să se utilizeze doar de pe la 1740. În momentul în care în şcoală au sosit profesorii alungaţi de la Sárospatak şi apoi de la Alba-Iulia, evidenţele s-au îmbogăţit cu matricolele şi listele de togaţi aduse de aceştia şi cu listele celor care au subscris regulamentele în perioada 1686-1715. După noile modele, s-au întocmit, de la acea dată, şi registrele instituţiei de învăţământ din Târgu-Mureş. În 1729, când s-a restaurat Colegiul de la Sárospatak, personalul de acolo a solicitat redobândirea documentelor şcolare salvate în timpul exilului.

Pentru intervalul 1716-1799, s-au mai prezervat: o listă a profesorilor, cu scurte biografii ale dascălilor, curatorilor şi binefăcătorilor şcolii, o

---

[256] Cf. Koncz József, *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*, Marosvásárhely, 1896, passim; Pallós Albert, "A marosvásárhelyi ev. ref. egyház iskoláinak története 1557-töl 1896-ig", în *A marosvásárhelyi ev. ref. egyház Iskoláinak Értesitöje: 1895/1896*, Marosvásárhely, 1896, passim; Idem, *Marostordavármegy népoktatási intézeteinek története*, Marosvásárhely, 1896, passim; Békefi Remig, *A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei*, Budapest, 1900, passim; Kis Pál, "A marosvásárhelyi református Kollégium története", în *A marosvásárhelyi polgári Iskola Értesitöje: 1939/1940*, Marosvásárhely, 1940, passim; Idem, "A marosvásárhelyi református Kollégium története", în *A marosvásárhelyi polgári Iskola Értesitöje: 1940/1941*, Marosvásárhely, 1941, passim; Traian Popa, *op. cit.*, p.270-272; Tonk Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága: 1653-1848*, Szeged, 1994, p.V-XXI

situație a doctorilor şi textele privind programele de predare şi regulamentele de funcționare. Evidențele mai bune au rămas însă cele ale togaților, care acopereau întregul interval de timp dintre anii 1716-1848[257].

După cum s-a putut observa din actele de arhivă, cu toate interdicțiile impuse de autorități ori de Consistoriul suprem, s-au prezentat la clasele reformate din Târgu-Mureş, în mod constant, adolescenți de religii şi etnii diverse. Până când a avut statut de particulă, instituția a cumulat un număr restrâns de studioşi, 30-40 anual, iar după războiul curuților, scăderile au devenit drastice. Ridicarea la rangul de Colegiu a provocat însă o evoluție accelerată. În 1718, în clasele superioare se aflau deja 51 de togați, chiar şi după epidemia de ciumă din 1738, populația şcolară refăcându-se repede. Nu rareori, comunitatea studioşilor Colegiului de aici a depăşit-o, cantitativ, pe cea a Colegiului de la Aiud[258]. Interesant părea faptul că, înainte de 1718, în timpul particulei, se orientau înspre această instituție de învățământ adolescenți de pe o zonă mai întinsă decât în perioada ulterioară, majoritatea din Trei Scaune (27%), Mureş (18%), teritoriile săseşti (11%) şi Partium (9%). După transformarea în Colegiu, s-a constatat prezența masivă la cursuri a unui val de studioşi din Ungaria, atraşi, probabil, de valoarea profesorilor refugiați de la Sárospatak[259].

Centrul educațional reformat din Târgu-Mureş a stimulat pregătirea categoriilor modeste, rurale sau orăşeneşti, unele sate trimițând în permanență copii la studiu. Dacă, în secolul al XVII-lea, clasele erau dominate de păturile țărăneşti (în mare parte din secuime), în veacul al XVIII-lea, inclusiv în deceniile sale prereformiste, şi-au impus superioritatea numerică reprezentanții palierelor urbane[260].

Elevii români au fost, practic, imposibil de depistat până în anul 1740, pentru că arareori se preciza în evidențe etnia celor sosiți la studii. Oricum, Nicolae Albu afirma că accesul românilor în şcoală era foarte limitat[261]. Desigur, se instituiseră din partea Consistoriului suprem şi a statului anumite restricții, dar interesul Colegiului impunea nerespectarea lor întrutotul, în condițiile unei concurențe acerbe cu gimnaziul catolic învecinat[262].

---

257 Tonk Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága: 1653-1848*, p.V-XXI
258 *Ibidem*
259 *Ibidem*
260 *Ibidem*
261 Albu, *Istoria*, II, p.136
262 Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.188

Geneza Gimnaziului Unitarian de la Turda a coborât până în perioada de dinaintea extinderii Reformei religioase, când localitatea trebuie să fi avut o şcoală medie bună, pentru că numeroşi tineri pregătiţi aici erau primiţi la Universitatea din Cracovia.

În 1557, Dieta de la Turda proclama libertatea religioasă a luteranilor, cerând, totodată, ca mănăstirile părăsite de ordinele catolice să fie transformate grabnic în şcoli primare şi gimnazii protestante. În consecinţă, tot în 1557, a apărut în aşezare primul rector protestant. În 1564, Dieta, întrunită iarăşi la Turda, acorda drepturi depline calvinilor, iar, la câţiva ani după aceea, în urma propagării ideilor unitariene, în 1566, se desfăşurau deja patru sinoade ale preoţilor trecuţi la noua credinţă, în 1568, Dieta de la Turda legalizând a patra religie receptă.

Inedita structură religioasă a provinciei a fost reconfirmată de Dieta de la Târgu-Mureş, din 1571, dar, imediat după sinoadele din 1566, şcoala de la Turda s-a şi transformat în instituţie unitariană de învăţământ. În 1589, ea a fost mutată într-un edificiu nou, construit prin contribuţia oraşului şi modificat ulterior, însă după campaniile militare ale lui Mihai Viteazul şi ale generalului Basta, clasele au trebuit reclădite, o altă renovare masivă având loc în 1694. În 1706, trupele austriece ocupau incinta şcolară, iar în 1721, biserica unitariană din piaţă a fost trecută forţat în posesia catolicilor, evenimentele tulburi de la începutul veacului al XVIII-lea provocând întreruperea activităţii didactice.

În 1711 însă, s-a desemnat un nou rector, pregătirea reluându-se cu elevi aduşi de la Cluj. S-au refăcut şi fondurile, aşa încât, în 1724, s-au putut efectua reparaţii costisitoare. Investiţii mai mari în scopul redimensionării spaţiilor s-au făcut doar în secolul al XIX-lea, dincolo de perioada focalizată în prezentul studiu.

Ciclul de învăţământ cuprindea două clase elementare, după care urmau clasele de declinişti, comparatişti, conjugişti, etimologişti, sintaxişti, poeţi şi retori. Ca în multe alte şcoli protestante modeste, exista un singur profesor (rectorul), care pregătea grupele de poetică şi retorică, restul claselor aflându-se sub îndrumarea colaboratorilor, numiţi dintre elevii anilor superiori de studiu. În 1733, a fost adus de la Cluj primul preceptor. Iniţial, prin curatori, rectorul primea un salariu de 50 de florini anual şi naturalii, dar şi preceptorii sau colaboratorii erau îndemnizaţi pentru munca lor pedagogică. Tot din rândul elevilor mari, erau desemnaţi şi

jurații şcolii, care participau la judecarea cauzelor disciplinare, sau exactorii, care se ocupau de evidența situației materiale a instituției de învățământ, sprijinindu-i pe curatori. Primele regulamente şcolare păstrate datau din 1711, în mod cert însă, ele nu constituiau decât nişte variante îmbunătățite ale regulamentelor mai vechi, pierdute.

Şcoala a fost susținută de parohia locală, comunitatea religioasă, patroni şi Episcopie, iar, mai târziu, de Statul unitarian. Din 1724, după sinodul de la Arcuş, când s-a înființat Casa comună a unitarienilor, spre gimnaziul din Turda au fost orientate fonduri importante. Venituri se puteau realiza şi din colecte, donații, testamente ale binefăcătorilor, vânzări de lemne şi vin, participare la ceremoniile desfăşurate cu ocazia sărbătorilor religioase, activitate de preceptorat, contribuții strânse de elevi, legații şi peregrini etc. De regulă, alimentația adolescenților era asigurată, succesiv, de familiile mai înstărite din localitate. De asemenea, instituția de învățământ mai beneficia şi de o parte a câştigurilor rezultate din exploatarea morii de la Sâncraiu de Mureş. Multe colecte se efectuau în ținuturile secuieşti, dar, nu rareori, legațiile şcolare erau trimise după ajutoare în străinătate, practică împotriva căreia Curtea s-a opus vehement în perioada reformistă.

De regulă, atribuțiile administrării instituției cădeau în sarcina curatorilor bisericii, a parohului local sau a rectorului. Controlul învățământului se făcea de către Episcopie (în timpul vizitațiilor canonice, era inspectată şi şcoala) sau de către Colegiul Unitarian din Cluj. Întotdeauna, în comisiile de examinare se includeau şi membri ai bisericii sau ai corpului profesoral clujean. Ca atâtea alte şcoli protestante de calitate, gimnaziul de la Turda a reuşit să-şi păstreze autonomia şi în etapa reformistă, în fața încercărilor autorităților de a impune programele de studiu unitare, elaborate de către comisiile imperiale de profil.

Biblioteca a fost întemeiată în secolul al XVI-lea, iar din 1746, ea s-a aflat sub supravegherea directă a rectorului, absolvenții plecați la pregătire în străinătate având datoria de a se întoarce cu volume cumpărate de la universitățile în care s-au înscris. Desigur, anumite cărți importante se trimiteau şi de la Colegiul clujean.

După cum se poate remarca din documente, instituția a rămas o adevărată pepinieră de funcționari comitatenşi pentru zona Turda-Arieş

chiar şi după schimbarea regimului politic în provincie[263]. Pentru conturarea populaţiei şcolare de aici în epoca prereformistă, informaţiile de bază s-au concentrat într-un singur registru matricol, util pentru perioada 1711-1755. Pe lângă acest act de mare semnificaţie, date despre elevi şi despre personalul şcolii s-au putut cumula şi din diferite alte materiale arhivistice care s-au păstrat. Spre exemplu, în anexele matricolei menţionate, s-a inclus, în 1746, o istorie a şcolii, scrisă de rectorul Kenösi şi continuată de rectorul Abrudbányai. S-au conservat, de asemenea, diverse liste cu rectori, preceptori, colaboratori, patroni, binefăcători, exactori, juraţi, administratori sau curatori (în perioada anilor 1576-1906, a fost cunoscută activitatea a nu mai puţin de 50 de rectori, majoritatea absolvenţi de Cluj), două volume cu regulamentele şcolii (primele rămase datau din 1711), un volum cu inventarul bunurilor instituţiei de învăţământ, variate situaţii ale cărţilor bibliotecii şi multe alte înscrisuri mai puţin importante[264]. Matricola anilor 1711-1755, de format mare, cuprindea numele a 453 de elevi (13 înregistraţi în 1711; 31, între 1711-1719; 75, între 1719-1734, şi 282, între 1734-1755, restul primirilor nefiind datate), cu amănunte despre sosirea lor în şcoală, funcţiile ocupate pe parcursul pregătirii, calificativele obţinute şi unde au plecat după absolvire[265].

Din sursele arhivistice enumerate mai sus, s-a putut afla că, în timpul războiului curuţilor, clasele s-au mutat în Ungaria, acolo continuându-se, parţial, activitatea didactică. În 1711, cursurile s-au reluat la Turda, cu un rector şi 16 elevi aduşi de la Cluj[266]. În 1713, printre cei prezenţi în şcoală, se aflau deja 81 de togaţi, frecvenţa menţinându-se apoi la un nivel ridicat, cu excepţia anilor de război şi epidemii[267].

În ceea ce priveşte prezenţa românilor în şcoală, matricola nu a oferit informaţii despre structura etnică a populaţiei şcolare. Dintre colaboratori, exactori sau juraţi, Ştefan Fogaraşi, Ioan Berdea, Ioan Coşea şi Ştefan Badea

---

[263] Cf. Benczédi Gergely, "A tordai unitárius Algymnasium igazgatói", în *Keresztény Magvetö*, Kolozsvár, 24(1889), fasc.1, p.12-26; Varga Dénes, *A tordai unitárius Gimnázium története*, Torda, 1907, p.1-381

[264] Varga Dénes, *op. cit.*, passim

[265] *Ibidem*, p.209-210

[266] *Ibidem*, p.9-66

[267] *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, Wien, 1841 - tab.46, 1842 - tab.46, 1843 - tab.46, 1844 - tab.46, 1845-1846 - tab.11, 1847-1848 - tab.11

păreau a fi, după simplul criteriu nominal, de origine română[268]. Pe baza altor liste prezervate, unele nume cu rezonanță românească au apărut şi între rectorii, preceptorii, colaboratorii, jurații sau exactorii succedați în instituția de învățământ în deceniile prereformiste, ca spre exemplu: Gabor Iozan (1714-1715), Şardea Fogaraşi (1717), Gabriel Gagea (1732-1736) şi Andrei Coşea (1738-1740)[269]. Între patronii, ocrotitorii şi binefăcătorii şcolii, s-au numărat, până în anul 1740, Martin Boer, care din 1671 plătea anual pentru întreținerea claselor, Ştefan Daniel (1687), soția unui anume Bonțea (1688), Horváth Cosma (1689), mai mulți membri ai familiilor Bențer şi Daniel (1693-1700), Ştefan Măuriş (1703), Gheorghe Bora (1712) etc[270]. Chiar şi printre cei ce au donat cărți bibliotecii, unii ca Boț, Damian, Literat, Cosma, Nemeş sau Sintea puteau avea o origine românească[271].

Gimnaziul Reformat de la Zalău avea, la rândul lui, o admirabilă tradiție. Pe la 1527, zona Sălajului trecuse deja la Reformă, datorită activității eficiente a unui absolvent al Universității din Wittenberg, pe nume Derecskei Demeter, care a beneficiat de sprijinul consistent al nobilului Drágfi Gáspár, comite al Crasnei şi al Solnocului Mijlociu. La Ardud, localitatea de origine a lui Drágfi, s-a ținut, în 1545, primul sinod protestant comun, cu participarea luteranilor şi calvinilor. Zalăul s-a numărat printre primele aşezări care au primit Reforma religioasă, odată cu parohia, constituindu-se şi şcoala elementară, susținută de oraş şi de biserică.

În jurul anului 1630, instituția primară de învățământ s-a transformat în gimnaziu, în urma eforturilor depuse de Keresztszegi Hermán István, viitor superintendent de Debrețin, şi de capelanul său. În 1646, s-au inițiat cursuri superioare de doi ani, la care puteau participa absolvenții claselor de poetică şi retorică, pregătindu-se să-şi definitiveze studiile la colegiile de la Debrețin, Cluj sau Aiud. Clasele erau conduse de un rector, invitat de către Consiliul parohial tot de la Debrețin, Cluj sau Aiud pentru o perioadă de trei ani, salariul său fiind plătit din veniturile bisericii şi ale Magistratului.

În 1676, regulamentele instituției s-au refăcut în 18 puncte (îmbogățite ulterior, în 1704), iar în 1682, prin donațiile generoase ale lui Mihai Apafi, procesul didactic s-a consolidat. Treptat, alături de patronajul Consistoriului

---

[268] Varga Dénes, *op. cit.*, p.209-210
[269] *Ibidem*, p.167-168; Benczédi Gergely, "A tordai unitárius Algymnasium igazgatói", p.15-26
[270] Varga Dénes, *op. cit.*, p.232-265,266-272,300-359
[271] *Ibidem*, p.360-381

local, s-a făcut simţită, în măsură tot mai mare, tutela Consiliului reformat comitatens, însă desemnarea rectorului şi aprobarea programei de studiu rămâneau tot în sarcina parohiei.

În 1741, comitele Solnocului Mijlociu, Wesselényi Ferenc, şi soţia sa, Rhédei Zsuzsánna, au întemeiat o nouă fundaţie din care se asigurau îndemnizaţiile anuale ale preceptorilor (câte 30 de florini). Gestul lor a fost urmat de multe alte familii nobiliare, din contribuţiile cărora, în epoca reformelor, s-a organizat o fundaţie pentru alumni şi s-a reparat, s-a lărgit şi s-a înălţat cu un etaj incinta de învăţământ[272].

Albumul gimnaziului (matricola) începea cu anul 1646 şi, potrivit acestui document, s-a putut afla că, între anii 1646-1741, au activat la clase 38 de rectori, îndrumând pregătirea unui număr total de 335 de elevi, majoritatea susţinuţi de biserică şi de comunitatea reformată din aşezare. Desigur, evidenţele nu erau complete, pentru că numeroşi elevi externi lipseau din liste. Dacă despre populaţia şcolară (în bună parte venită la studii din afara localităţii) nu s-au oferit prea multe informaţii legate de originea etnică, numele unor rectori, ca Ioan Divichi (1675-1679), Samoil de Pâncota (1693-1698), Ioan Hunyadi (1698), Gabriel Fogaraşi (1701-1703) sau Ştefan Hunyadi (1729-1732), ar fi lăsat să se întrevadă o posibilă componentă românească în instituţia de învăţământ. În rândul acestor conducători ai activităţii pedagogice invitaţi la Zalău, predominau absolvenţii Colegiului Reformat clujean. Dintre susţinătorii şcolii din perioada 1646-1741, doar Francisc Tunyogi-Bota părea a avea, după acelaşi relativ criteriu nominal, o eventuală origine românească[273].

Oricum, cele câteva exemple, e adevărat destul de firave, enumerate mai sus necesitau includerea centrului educaţional reformat de la Zalău în rândul instituţiilor de învăţământ care au contribuit la formarea şi consolidarea elitelor româneşti transilvănene din prima jumătate a veacului al XVIII-lea[274].

---

[272] Cf. Elekes Viktor, "A zilahi ev. ref. Fötanoda történetének rövid vázlata", în *A zilahi ev. ref. Fötanoda Értesitöje: 1877/1878*, Zilah, 1878, p.3-17; Somogyi Jenö, "A zilahi ev. ref. Kollégium története", în *A zilahi államilag segélyezett evang. reform. Kollégium, Fögimnázium és elökészitö osztály Értesitöje: 1894/1895*, Zilah, 1895, partea I, p.4-17; Kincs Gyula, *A nagy Wesselényi és a zilahi Gimnázium*, Zilah, 1896, passim; László Jenö, *A zilahi református Wesselényi Kollégium története*, Budapest, 1944, passim

[273] Elekes Viktor, *op. cit.*, p.4-8; Somogyi Jenö, *op. cit.*, p.5-17

[274] Remus Câmpeanu, *op. cit.*, p.193

Gimnaziul Catolic de la Zlatna nu a intrat în atenția capitolului de față, deoarece cursurile medii au demarat în localitate numai înspre sfârşitul secolului al XVIII-lea, pentru a acoperi necesitățile impuse de dinamica economică deosebită a zonei. Din acest motiv, instituția de învățământ, care purta, inițial, denumirea de *Regium Gymnasium Zalathnense*[275], avea un caracter confesional diminuat, aflându-se de la bun început sub controlul direct al autorităților laice şi al comisiilor şcolare[276].

Etalarea ansamblului instituțional de care dispunea educația din Transilvania în perioada de până la anul 1740 permite formularea câtorva considerații pe marginea subiectului şi ajută la definirea conceptului de prereformism, aşa cum a fost acesta înțeles, asumat şi aplicat în epocă.

În primul rând, e de observat că cei mai mulți factori de decizie au înțeles că centrele formative nu mai puteau funcționa cu un randament corespunzător, în modul în care ele erau alcătuite, cu autonomiile lor insuficient precizate juridic, cu programele pedagogice expirate pe care le utilizau, cu susținerea materială precară de care beneficiau şi cu enorma diversitate relevată de ritmul lor de lucru şi de calitatea activității desfăşurate. Au conştientizat necesitatea transformărilor structurale din domeniul şcolar atât reprezentanții palierelor mai dinamice, adică cei din sfera de gravitație a autorității centrale, cât şi conservatorii, respectiv cei dependenți mai cu seamă de administrația provincială şi de tradiționalismul regimului de stări. Parțial reticente în raport cu imperativele schimbărilor, au rămas doar câteva centre confesionale şi unele ordine călugăreşti, ale căror tentative de opoziție față de imixtiunile tot mai vădite ale statului în tutelarea rețelei de învățământ au fost însă lipsite şi de forța de convingere necesară, dar şi de solidaritatea sau de coerența unei manifestări programatice a rezistenței lor.

Dacă în ceea ce priveşte orientarea activității didactice înspre util, consimțământul nucleelor de putere din Principat devenea tot mai larg, nu acelaşi lucru s-a putut constata în legătură cu strategiile ce trebuiau schițate pentru îndeplinirea acestui obiectiv. Respectiva chestiune continua să genereze intense dispute şi să adâncească ruptura dintre diversele tabere

275 Iacob Mârza, *Şcoală şi națiune*, p.40

276 Despre organizarea învățământului în zona Zlatnei, vezi şi Ileana Bozac, "Politica şcolară a Curții din Viena în domeniul fiscal al Zlatnei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea", în *Studii şi Cercetări de Istorie*, Cluj, 7(1956), nr.1-4, p.119-150

angrenate în dezbatere. Ca atare, într-un cadru politic încă marcat de opinii şi interese extrem de diverse, prereformismul în materie şcolară s-a mărginit la a se manifesta, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, numai prin tendinţa statului de a prelua cât mai multe dintre sarcinile de coordonare a educaţiei. Era o premisă unică, dar suficientă, pentru a prefigura metamorfozele spectaculoase împlinite în deceniile reformiste.

Bibliografie selectivă

I. *Izvoare*

1. Arhivele Statului, Ungaria, *Fond Consiliul locumtenenţial* - "Impressa Circularia", fasc.1
2. Arhivele Statului, Ungaria, *Fond Consiliul locumtenenţial* - "Miscellanea", fasc.29
3. Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, *Fond manuscrise catolice*, registrul nr. 49/a-b
4. Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, *Fond manuscrise latine*, mss. 288/1 şi 288/2 - "Protocollum Annuarum Tabellarium Informationum perhibens progressum in litteris et moribus Saecularis Juventutis Seminarii G.R.C. M. Varadinensis inchoando ab anno 1792/1793"
5. Direcţia Judeţeană Cluj a Arhivelor Statului, *Fond Liceul Romano-Catolic Cluj*, dosar nr.5

II. *Lucrări*

1. ****A Bethlen-Kollégium legújabb története*, Nagyenyed, 1896
2. ****A csik-somlyói Tanoda és Növelde*, Gyulafehérvár, 1862
3. ****A dési m. kir. állami Fögymnasium Értesitöje: 1904/1905*, Dées, 8(1905)
4. ***"A kiegészités alatt álló szatmári helv. Gymnasium vázlatos története", în *A szatmári ref. Gymnasium Értesitöje: 1877/1878*, Szatmárt, 1878
5. ***"A kolozsvári kegyes tanitórendiek vezérlete alatt növekedett ifjúság száma: 1777-1850", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár, 1852
6. ****A kolozsvári róm. kath. Fögymnázium Pázmány önképzökörének legutóbbi huszonöt éve: 1888-1913*, Kolozsvár, 1913
7. ****A máramaros-szigeti h.h. Lyceum történetének rövid vázlata*, Budapest, 1885
8. ***"A máramaros-szigeti iskolák története", în *A máramarosszigeti helv. hitv. nyilv. Gymnasium Értesitöje: 1858/1859*, Máramaros-Sziget, 1859

9. ***"A szatmári helv. Gymnasium történetének rövid vázlata", în *A szatmári ref. Gymnasium Értesitöje: 1874/1875*, Szatmárt, 1875
10. ***"A Tanintézet történetei", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár, 1852
11. ***"A Tanintézet vázlatos története", în *A nagy-szalontai Gimnázium Értesitöje: 1876/1877*, Arad, 1877
12. ***"Adatok a szatmári kath. Gymnasium történetéhez", în *A szatmári róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1853/1854*, Szatmárt, 2(1854)
13. Albert, Dávid, *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*, Székelyudvarhely, 1993
14. Albrich, Carl, "Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt", în *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. zu Hermannstadt: 1895/1896*, Hermannstadt, 1896
15. Albu, Gh., *Monografia şcoalelor primare româneşti din Sebeş-Alba*, Sibiu, 1928
16. Albu, Nicolae, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944
17. Albu, Nicolae, *Istoria şcolilor româneşti din Transilvania între 1800-1867*, Bucureşti, 1971
18. Ambrus-Fallenbuchl, Zoltán, "Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században", în *Történeti Statisztikai Évkönyv*, Budapest, 1965-1966
19. Antonelli, I., *Breviariu istoricu al şcoalelor din Blaj*, Blaj, 1877
20. Anuichi, Silviu, "Relații bisericeşti româno-sârbe din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea", în *Biserica Ortodoxă Română*, Bucureşti, 97(1979), nr.7-8
21. Bakcsy, Gergely, *A szatmár-németi ev. ref. Fögimnázium története*, Szatmárt, 1896
22. Ballmann, Johann Michael, *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*, Hermannstadt, 1801
23. Bándi, Vazul, "A csiksomlyói róm. kath. Fögymnasium története", în *A csiksomlyói róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1895/1896*, Csikszereda, 1896
24. Bartók, Gábor, "A szatmári és némethi ref. egyházak és iskolák történetei", în *Sárospataki Füzetek*, Sárospatak, 4(1860)
25. Békefi, Remig, *A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei*, Budapest, 1900
26. Benczédi, Gergely, "A tordai unitárius Algymnasium igazgatói", în *Keresztény Magvetö*, Kolozsvár, 24(1889), fasc.1
27. Benczédi, Gergely, "A toroczkói iskola és tanitói", în *Keresztény Magvetö*, Kolozsvár, 27(1892), fasc. 4
28. Benczédi, Gergely, "A kolozsvári unitárius Collegium vázlatos története", în *A kolozsvári unitárius Collegium Értesitöje: 1900/1901*, Kolozsvár, 1901
29. Berényi, Gedö, "Nagybányai róm. kath. Gymnasium rövid története", în *A nagybányai róm. Kath. Fögymnasium Értesitöje: 1877/1878*, Nagybánya, 1878
30. ****Bilder aus der Geschichte und aus dem Leben der Stadt Hermannstadt unter besonderer Betonung seines Schulwesens und der Arbeit in der Schule*, Hermannstadt, 1935

31. Billmann, Márton, "A lugosi kath. Fögymnasium történeti vázlata", în *A lugosi kath. Fögymnasium Értesitöje: 1876/1877*, Lugos, 1877
32. Biriş, Gheorghe, *Aspecte din viaţa Blajului*, Blaj, 1942
33. Biró, Lajos, *Visszapillantás a székelyudvarhelyi Baróti Szabó Dávid róm. kath. Gimnázium három és fél százados múltjára*, Székelyudvarhely, 1943
34. Biró, Vencel, "Kolozsvár és a piaristák", în *Kolozsvári Szemle*, Kolozsvár, 2(1943), nr.1
35. Biró, Vencel, "A kolozsvári jezsuita Egyetem szervezete és épitkezései a XVIII. században", în *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, 1945, nr.1-2
36. Bitay, Árpád, "A kolozsvári róm. kath. Fögymnázium szerepe a román szellemi élet múltjában", în *Jóbarát*, Kolozsvár, 1926, nr.15
37. Bocşan, Nicolae, *Contribuţii la istoria iluminismului românesc*, Timişoara, 1986
38. Bodnár, György, "Közoktatásügy", în vol. ****Szatmár Vármegye*, Budapest, f.a.
39. Boga, Alajos, *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben*, Kolozsvár, 1940
40. Bogdan-Duică, Gheorghe, *Gheorghe Lazăr*, Bucureşti, 1924
41. Bogdan-Duică, Gheorghe, "Şcoalele din Blaj", în *Revista Fundaţiilor Regale*, Bucureşti, 1934
42. Bolca, Vasile, *Şcoala normală română unită din Oradea: 1784-1934*, Oradea, 1934
43. Bologa, Valeriu, "Ioan Molnar-Piuariu, primul medic titrat român ca autor medical", în *Clujul Medical*, Cluj, 1924, nr.5-6
44. Bologa, Valeriu, "Date nouă pentru biografia lui Ioan Molnar-Piuariu", în *Clujul Medical*, Cluj, 1925, nr.3-4
45. Boros, Fortunát, *Az erdélyi ferencrendiek*, Kolozsvár, 1927
46. Boros, Gábor, *A nagyszebeni állami Fögymnasium története*, Szeben, 1896
47. Bota, Ioan M., "Din istoricul învăţământului românesc din Maramureş la sfârşitul veacului al XVIII-lea", în vol. ****Contribuţii la istoria învăţământului românesc*, Bucureşti, 1970
48. Bota, Ioan M., "Contribuţii la istoria învăţământului românesc în nord-vestul Transilvaniei", în *Marmaţia*, Sighet, 4(1978)
49. Both, Ferenc, "A temesvári kegyesrendi Fögimnázium története és az új intézet ismertetése", în *A temesvári róm. kath. Fögimnáziumának Értesitöje: 1911/1912*, Temesvár, 1912
50. Bozac, Ileana, "Politica şcolară a Curţii din Viena în domeniul fiscal al Zlatnei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea", în *Studii şi Cercetări de Istorie*, Cluj, 7(1956), nr.1-4
51. Bozac, Ileana, Teodor, Pompiliu, "Învăţământul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea", în vol. ****Din istoria pedagogiei româneşti*, vol.II, Bucureşti, 1966
52. Bozóky, Alajos, *A nagyváradi kir. Jogakadémiának vázlatos történelme alapittásától az 1870/1871 tanév végéig*, Nagyvárad, 1872
53. Bozóky, Alajos, *A nagyváradi kir. Akadémia százados múltja 1788-tól 1888-ig*, Budapest, 1889
54. Brânzeu, Nicolae, *Şcoalele din Blaj*, Sibiu, 1898

55. Briebrecher, Rudolf, "Mitteilungen aus der Nagyszebener Hermannstadter Gymnasialmatrikel", în *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. zu Hermannstadt: 1910/1911*, Hermannstadt, 1911
56. Brusanowski, Paul, *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918*, Cluj-Napoca, 2005
57. Bura, László, *Szatmári diákok: 1610-1852*, Szeged, 1994
58. Căluşer, Iudita, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea. Contribuții monografice*, Oradea, 2000
59. Câmpeanu, Remus, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 1999
60. Chiorean, Ioan, "Rolul Vienei în formarea intelectualității româneşti din Transilvania în secolul al XVIII-lea", în vol. ****De la Umanism la Luminism* [redactor Ioan Chiorean], Târgu Mureş, 1994
61. Chiorean, Ioan, "Rolul instituțiilor de învățământ superior din Roma în formarea elitei intelectualității din Transilvania în secolul al XVIII-lea", în vol. ****Interferențe istorice şi culturale româno-europene* [coordonator Grigore Ploeşteanu], Târgu Mureş, 1996
62. Comşa, Nicolae, *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940
63. Comşa, Nicolae, *Manuscrisele româneşti din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944
64. Cotoşman, Gheorghe, *Din trecutul Episcopiei Timişorii*, Timişoara, 1943
65. Cseplö, Péter, *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium története*, Nagyvárad, 1894
66. Csiky, Miklós, *A gyulafehérvári róm. kath. Fögymnasium története: 1579-1896*, Gyulafehérvár, 1896
67. Czirbusz, Géza, *A kegyes-tanitórendiek vezetése alatt álló nagy-károlyi róm. kath. Fögimnázium története: 1727-1895*, Nagy-Károly, 1896
68. Cziriel, Antal, "A Gymnasium története", în *A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1857/1858*, Kolozsvár-Székelyudvarhely, 1858
69. Dáné, István, "A szászvárosi ev. ref. Középtanoda története", în *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Évkönyve*, Kolozsvár, 1863
70. Daróczi, János, "A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium története", în *A székelyudvarhelyi r. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1895/1896*, Kolozsvár-Székelyudvarhely, 1896
71. Debreczeni, István, *Adatok a dési év. ref. Fiúiskola történetéhez*, Dées, 1901
72. Dósa, Dénes, *A szászvárosi ev. ref. Kún-Kollégium története*, Szászváros, 1897
73. ****200 de ani de învățământ pedagogic românesc în Sibiu. Liceul pedagogic Sibiu. Monografie* [coordonator V. Grecu], Sibiu, 1986
74. Dück, Joseph, *Geschichte des kronstädter Gymnasiums*, Kronstadt, 1845
75. Elekes, Viktor, "A zilahi ev. ref. Fötanoda történetének rövid vázlata", în *A zilahi ev. ref. Fötanoda Értesitöje: 1877/1878*, Zilah, 1878
76. Erdélyi, Károly, *A kolozsvári r. kath. Fögymnasium története: 1579-1898*, Kolozsvárt, 1898

77. ****Erdélyi Magyar Egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története*, Kolozsvár, 1941
78. ****Fasciculus rerum scholasticarum. Collegii Claudiopolitani Unitariorum: 1626-1696*, vol.I, Szeged, 1997
79. Fekete, Mihály, "Kolozsvári ref. Fötanoda története 1545-töl a XIX. század I-sö feléig", în *A kolozsvári ev. ref. Collegium Értesitöje: 1874/1875*, Kolozsvár, 1875
80. Fekete, Mihály, *A kolozsvári ev. ref. Tanoda régibb és legújabb története*, Kolozsvár, 1876
81. ****Festschrift den sächsischen Vereinen anlässlich ihrer Tagung in Schässburg*, Schässburg, 1910
82. Fináczy, Ernö, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, vol.I, Budapest, 1899
83. Fináczy, Ernö, "Adalékok a temesvár kath. Gymnasium történetéhez", în *Századok*, Budapest, 35(1901)
84. Fináczy, Ernö, *A középkori nevelés története*, Budapest, 1914
85. Fischer, Georg, "Geschichte des bistritzer ev. Gymnasiums A.B. bis zu Jahre 1762", în *Programm des evangelischen Obergymnasiums A.B. und der damit verbundenen Knabenelementareschule dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bistritz: 1895/1896*, Bistritz, 1896
86. Gaaf, G. Henk van de, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században: 1690-1795*, Cluj, 1979
87. Gál, Kelemen, *A kolozsvári unitárius Kollégium története*, vol.II, Kolozsvár, 1935
88. Gálfalvi, Samu, *Száz negyven év. Vissza pillantás a székely keresztúri unitárius Gimnázium 140 éves múltjára, tekintettel Fögimnáziummá történt fejlesztésére*, Odorheiu, 1934
89. Gere, Ferencz, Katona, Mihály, *A nagy-szalontai Gymnasium története 200 éves múltjáról*, Nagy-Szalonta, 1896
90. ****Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, vol.I, Bukarest, 1979
91. Ghibu, Onisifor, *Catolicismul unguresc în Transilvania şi politica religioasă a statului român*, Cluj, 1924
92. Ghibu, Onisifor, *Universitatea Daciei Superioare*, Bucureşti, 1929
93. Ghibu, Onisifor, *Universitatea Daciei Superioare şi problema Statului romano-catolic ardelean*, Cluj, 1931
94. Ghibu, Onisifor, *La a douăzecea aniversare a Universităţii Daciei Superioare*, Cluj, 1939
95. Ghidiu, Andrei, "Din vremurile trecute. Acte privitoare la alumneul din Vârşeţ", în *Foaia Diecezană*, Caransebeş, 17(1902), nr.24
96. Ghitta, Ovidiu, "La începuturile învăţământului teologic greco-catolic din Monarhia Habsburgică: Şcoala de la Muncaci (1744)", în vol. ****Şcolile greco-catolice ale Blajului - 250 de ani de credinţă şi cultură* [coordonatori Aldea Delia, William Alexandru Bleiziffer, Marcela Ciortea], Blaj, 2004
97. Gönczi, Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. ref. Kollégium múltja és jelene. Történeti vázlat*, Székely-Udvarhely, 1895

98. Grünwald, Béla, *A régi Magyarország: 1711-1825*, Budapest, 1888
99. Gyémánt, Ladislau, *Mişcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 şi 1848*, Bucureşti, 1986
100. Györfi, Dénes, *Nagyenyed és a Kollégium*, Kolozsvár, 1997
101. György, Lajos, *Öreg diák visszanéz*, Kolozsvár, 1926
102. Györgyössy, Rudolf, *Arad sz. kir. város községi iskoláinak története*, Arad, 1896
103. ***"Gyulafehérvári Fögymnasium története", în *A károlyfehérvári róm. kath. nylv. Fögymnasium Tudósitványa: 1856/1857*, Gyulafehérvár, 1857
104. Hám, József, "A nagykárolyi róm. kath. Fögimnázium története: 1727-1895", în *A kegyes tanitórendi Fögimnázium Értesitöje: 1895/1896*, Nagy-Károly, 1896
105. Hassák, Vidor, *Az erd. róm. kath. Status fennhatósága és a minoritarendiek vezetése alatt álló kézdivásárhelyi-kantai róm. kath. Gymnasiumnak 200 éves és a magyar haza ezeréves fennállása alkalmábol kiadott Értesitöje 1895-1896 tanévben*, Kézdivásárhely - Kanta, 1896
106. Herbert, Heinrich, "Beiträge zur Geschichte und Kirche in Hermannstadt zur Zeit Carl's VI", în *Programm des evangelischen Gymnasiums A.B. zu Hermannstadt: 1876/1877*, Hermannstadt, 1877
107. Herepei, János, "A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanitói", în *Erdélyi Tudományos Füzetek*, Kolozsvár, 1941, nr.130
108. Herepei, János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, vol.III, Budapest-Szeged, 1971
109. Hets, Aurelian I., *A jezuiták iskolai Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 1938
110. Himpfner, Béla, *Az aradi királyi Fögymnasium története*, Arad, 1896
111. Hoch, Joseph, "Geschichte des schässburger Gymnasiums", în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg: 1871/1872*, Kronstadt - Schässburg, 1872
112. Holircă, Aurel, "Aspecte din istoria şcolii mureşene: 1848-1919", în *Marisia*, Târgu Mureş, 10(1980)
113. Hossu, Ioan, *Date statistice referitoare la Gimnaziul Gr.-Cat. din Blaj*, Blaj, 1882
114. Huszár, Antal, *A magyarországi románok*, (pentru uz confidențial), vol.I, Budapest, 1907
115. ****Istoria învățământului din România*, vol.I, Bucureşti, 1983
116. ****Îndrumător în Arhivele Statului. Județul Maramureş*, Baia-Mare, 1974
117. Jaeger, Imre, "Az oraviczabányai középfokú oktatás múltja", în *Az oraviczabányai községi Fögimnázium Értesitöje: 1913/1914*, Oraviczabánya, 1(1914)
118. Jakab, Elek, *Kolozsvár története*, vol.III, Budapest, 1888
119. Jakó, Zsigmond, Juhász, István, *Nagyenyedi diákok: 1662-1848*, Bukarest, 1979
120. Jancsó, Benedek, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, vol.I, Budapest, 1896
121. Józsa-Józsa, Ioan, *Piariştii şi românii până la 1918*, Aiud, 1940

122. Karácson, Márton, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", în *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1890/1891*, Kolozsvár - Marosvásárhely, 1891
123. Karácson, Márton, "A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium és Nevelöház története", în *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1894/1895*, Kolozsvár - Marosvásárhely, 1895
124. Katona, Mihály, "Töredék adatok a Tanintézet régibb történetéhez", în *A nagy-szalontai Gimnázium Értesitöje: 1878/1879*, Arad, 1879
125. Kétszery, Lajos, "A piaristák Szigeten a 18. században", în *A máramarosszigeti kir. kath. Fögimnázium Értesitöje: 1913/1914*, Máramarossziget, 1914
126. ***"Kimutatása a bölcsészeti és gymnasiumi tanári karnak 1777-töl 1850-ig", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár, 1852
127. Kincs, Gyula, *A nagy Wesselényi és a zilahi Gimnázium*, Zilah, 1896
128. Kis, Ferencz, *A székely-udvarhelyi ev. ref. Collegium történelme*, Székely-Udvarhelytt, 1873
129. Kis, Pál, "A marosvásárhelyi református Kollégium története", în *A marosvásárhelyi polgári Iskola Értesitöje: 1939/1940*, Marosvásárhely, 1940
130. Kis, Pál, "A marosvásárhelyi református Kollégium története", în *A marosvásárhelyi polgári Iskola Értesitöje: 1940/1941*, Marosvásárhely, 1941
131. Koczányi, Ferenc, "A nagy-károlyi kath. Algymnasium történeti vázlata", în *A kegyes tanitórendi Fögimnázium Értesitöje: 1854/1855*, Nagy-Károly, 1855
132. Koncz, József, *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*, Marosvásárhely, 1896
133. Kornis, Gyula, *A magyar müvelödés eszményei: 1777-1848*, vol.I, Budapest, 1927
134. Kosáry, Domokos, *Müvelödés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, 1980
135. Kosáry, Domokos, *Les réformes scolaires de l'absolutisme éclairé en Hongrie entre 1765 et 1790* [extras], Budapest, 1980
136. Kovács, István, *A székely kereszturi unitárius Iskola története*, Székelyudvarhely, 1872
137. Kovács, István, *A szatmári ref. iskola története*, Debrecen, 1880
138. Kovács, István, Bihari, Péter, "A szatmár-németi h.h. Gymnasium múltja és jelene", în *A szatmári ref. Gymnasium Értesitöje: 1868/1869*, Szatmárt, 1869
139. Kovács, Márk, "A nagyváradi tanintézetek története és statisztikája", în *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1850/1851*, Nagyvárad, 1851
140. Kozma, Ferenc, *A kolozsvári unitárius Collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének múltja*, Kolozsvár, 1867
141. Körösy, György, Lukinich, Imre, "A középfokú oktatás múltja és jelene Désen", în *A dési m. kir. állami Fögymnasium Értesitöje: 1906/1907*, Dées, 10(1907)
142. Krausz, László, "A nagyváradi tanintézetekre, különösen a kath. Fögymnasiumra vonatkozó történelmi és statisztikai adatok", în *A nagyváradi róm. kath. Fögymnasium Értesitöje*, Nagyvárad, 1864, 1865, 1866, 1867

143. Kuncz, Kornél, "A gyergyószentmiklósi polgári iskola története", în *A gyergyószentmiklósi államilag segélyezett községi polgári fiú-iskola Értesitöje: 1894/1895*, Kolozsvár, 1895
144. Lakatos, Ottó, *Az aradi Gymnasium keletkezete 's ugyan ebben az 1850-1851 tanévben elöadott tantárgyak rövid vázlata*, Arad, 1851
145. László, Dávid, "Az erzsébetvárosi róm. kath. Raphaeli Gymnasium rövid története", în *Az erzsébetvárosi m. kir. állami Gymnasium Értesitöje: 1891/1892*, Kolozsvár, 1892
146. László, Jenö, *A zilahi református Wesselényi Kollégium története*, Budapest, 1944
147. Lupaş, Ioan, "Câteva informațiuni privitoare la Vasile Moga şi Gheorghe Lazăr ca studenți în Cluj", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Cluj, 2(1923)
148. Lupaş, Ioan, *Studii, conferințe şi comunicări istorice*, vol.I, Bucureşti, 1928
149. Lupeanu-Melin, Alexandru, *Sufletul Blajului*, Blaj, 1931
150. Lupeanu-Melin, Alexandru, *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1937
151. ****Magyar és Erdélyországi ajtatos tanitószerzet Névkönyve*, Budapest, 1846; 1847; 1848
152. Magyarász, Imre, "Nagy-károlyi r. kath. Gymnasium rövid története", în *A kegyes tanitórendi Fögimnázium Értesitöje: 1876/1877*, Nagy-Károly, 1877
153. Mahalcsik, Bónó, "A Fögimnázium története", în *A minoritarend szilágysomlyói róm. kath. püspöki Fögimnáziumának Értesitöje: 1914/1915*, Szilágysomlyó, 1915
154. Marczali, Henrik, *Magyarország története II. József korában*, vol.I, Budapest, 1885
155. Márki, Sándor, "A kolozsvári magyar királyi Ferenc-József-Tudomány-Egyetem története és statisztikája", în *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae: 1895/1896*, Kolozsvár, 1896, fasc.2
156. Márki, Sándor, *A m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem története: 1872-1922*, Szeged, 1922
157. Marton, József, "Formația clerului greco-catolic în şcolile catolice (sec. XVIII)", în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, Alba Iulia, 10(2006), nr.2
158. Mayer, György, "Az erzsébetvárosi állami Gymnasium története", în *Az erzsébetvárosi m. kir. állami Gymnasium Értesitöje: 1894/1895*, Kolozsvár, 1895
159. Mălinaş, Ioan Marin, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor şcolare din timpul domniei împărătesei Maria Tereza (1740-1780), a împăraților Iosif al II-lea (1780-1790) şi Leopold al II-lea (1790-1792)*, Oradea, 1994
160. Mârza, Iacob, *Şcolile superioare de la Blaj şi rolul lor în procesul de formare al intelectualității româneşti din Transilvania de la momentul Supplexului până în ajunul revoluției de la 1848*, Teză de doctorat (în manuscris), Cluj-Napoca, 1985
161. Mârza, Iacob, *Şcoală şi națiune. Şcolile de la Blaj în epoca renaşterii naționale*, Cluj-Napoca, 1987
162. *Merkur von Ungarn*, Pesta, 1786
163. Mihelics, Károly, "A máramarosszigeti kegyesrendi Gymnasium története", în *A máramarosszigeti kir. kath. Fögimnázium Értesitöje: 1893/1894*, Máramarossziget, 1894

164. Mihoc, Blaga, "Unele aspecte privind prezenţa elevilor români şi studiul limbii române în gimnaziul din Baia-Mare: 1798-1891", în *Crisia*, Oradea, 8(1978)
165. Miron, Greta-Monica, "Formaţia preoţimii parohiale greco-catolice în secolul al XVIII-lea", în vol. ****300 de ani de la Unirea Bisericii Româneşti din Transilvania cu Biserica Romei* [coordonatori Gheorghe Gorun şi Ovidiu Horea Pop], Cluj-Napoca, 2000
166. Miron, Greta-Monica, *"…porunceşte, scoale-te, du-te, propovedueşte…" Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi*, Cluj-Napoca, 2004
167. Miron, Greta-Monica, "Sate şi dascăli în dieceza unită de Făgăraş în secolul al XVIII-lea", în vol. ****Şcolile greco-catolice ale Blajului - 250 de ani de credinţă şi cultură* [coordonatori Aldea Delia, William Alexandru Bleiziffer, Marcela Ciortea], Blaj, 2004
168. Molnár, Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII-ik században*, vol.I, Budapest, 1881
169. ****Monografia Liceului din Miercurea-Ciuc: 1668-1968*, Miercurea-Ciuc, 1968
170. ****Monografia Liceului "Ioan Slavici" fost "Moise Nicoară" din Arad: 1745-1919-1971*, Arad, 1971
171. ****Monografia municipiului Baia-Mare*, vol.I, Baia-Mare, 1972
172. Morvay, Győző, *A középoktatás története Nagybányán*, Nagybánya, 1896
173. Möckel, Alfred, *Aus Mühlbachs Vergangenheits. Ein Überlick über die Geschichte der Stadt*, Mühlbach, 1929
174. Muntean, Petru, *Monografia Liceului "Gheorghe Lazăr" din Sibiu: 1692/1693-1967/1968*, Sibiu, 1968
175. Mureşianu, Ion B., "Slujitori ai bisericii ortodoxe bănăţene în mişcarea românească de emancipare din secolul XVIII", în *Mitropolia Banatului*, Timişoara, 34(1984), nr.11-12
176. Muşlea, Ioan, "Viaţa şi activitatea doctorului Vasile Popp: 1789-1842", în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, 5(1928-1930)
177. Nagy, Mártón, "A kegyes Tanitó Rendnek statisztikája", în *Statisztikai Közlemények*, Budapest, 3(1862), caiet 1
178. Nagyajtai-Kovács, István, *A székely keresztúri unitárius Iskola története*, Székelyudvarhely, 1872
179. Némethi, Károly, *Arad város tanügyi története, Arad megye tárgyaló függelékkel*, vol.I, Arad, 1890
180. Páll, Francisc, "Ştiri noi despre primii studenţi trimişi de la Blaj la Roma", în *Apulum*, Alba Iulia, 17(1979)
181. Pallós, Albert, "A marosvásárhelyi ev. ref. egyház iskoláinak története 1557-töl 1896-ig", în *A marosvásárhelyi ev. ref. egyház Iskoláinak Értesitöje: 1895/1896*, Marosvásárhely, 1896
182. Pallós, Albert, *Marostordavármegy népoktatási intézeteinek története*, Marosvásárhely, 1896

183. Pascu, Ştefan, *Universitatea "Babeş-Bolyai" din Cluj*, Cluj, 1972
184. Păcurariu, Mircea, "200 de ani de învățământ teologic la Sibiu", în *Studii Teologice*, Bucureşti, 38(1986), nr.2
185. Păcurariu, Mircea, *200 de ani de învățământ teologic la Sibiu*, Sibiu, 1987
186. Pâclişanu, Zenovie, "De unde se recrutau cei dintâi elevi ai şcolilor din Blaj", în *Cultura Creştină*, Blaj, 9(1920)
187. Pâclişanu, Zenovie, "Documente privitoare la istoria şcoalelor din Blaj", în *Revista Arhivelor*, Bucureşti, 2(1926), nr.4
188. Pâclişanu, Zenovie, *Documente privitoare la istoria şcoalelor din Blaj*, Bucureşti, 1930
189. Pfeiffer, Antal, "A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története", în *A temesvári róm. kath. Fögimnáziumának Értesitöje: 1890/1891*, Temesvár, 1891
190. Pfeiffer, Antal, "A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története", în *Történelmi és Régészeti Értesitö*, Temesvár, 7(1891), fasc. 1
191. Pfeiffer, Antal, *A kegyes tanitórendiek temesvári Társházának és a Fögymnasiumnak története*, Temesvár, 1896
192. Pop, Ovidiu Horea, "Biserica Română Unită şi învățământul în secolul al XVIII-lea", în vol. ****300 de ani de la Unirea Bisericii Româneşti din Transilvania cu Biserica Romei* [coordonatori Gheorghe Gorun şi Ovidiu Horea Pop], Cluj-Napoca, 2000
193. Popa, Traian, *Monografia oraşului Târgu-Mureş*, Târgu Mureş, 1932
194. Popeți, Corneliu, "Aspecte ale învățământului românesc din Banat de la sfârşitul secolului al XVIII-lea", în *Tibiscus*, Timişoara, 1971
195. Popini, Albert, *A máramarosszigeti kegyes tanitórendi Gymnasium vázlatos története*, Máramarossziget, 1896
196. Popovici, Virgil, *Ortodoxismul şi biserica națională românească din Timişoara. Monografia Bisericii Ortodoxe Române din Timişoara*, Timişoara, 1933
197. Protopopescu, Lucia, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania: 1774-1805*, Bucureşti, 1966
198. Radu, Petru, Onciulescu, Dimitrie, *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800*, Bucureşti, 1957
199. Rațiu, Ioan, *Blajul*, Braşov, 1911
200. Rettegi, Károly, "A lugosi állami Fögymnasium története", în *A lugosi állami Fögymnasium Értesitöje: 1894/1895*, Lugos, 1895
201. Rozskosni, Elek, *A nagyszebeni kir. Kath. Terézárvaház alapitásának rövid története*, Nagyszeben, 1880
202. Rus, Vasile, "Pro Scientiarum Academia. Considerații pe marginea inscripției de pe frontispiciul Bisericii Calvaria din Cluj", în vol. ****Transilvania (sec. XIII-XVII). Studii istorice* [coordonator Susana Andea], Bucureşti, 2005
203. Sabo, Cornel, "Şcoala normală diecezană", în *Vestitorul*, Oradea, 3(1927), nr. 12

204. Salzbauer, János, "A kolozsvári kegyes-tanitórendi Társház és róm. kath. Föiskola évszázados történeti vázlata", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1876/1877*, Kolozsvár, 1877
205. Sándor, János, *A székely-kereszturi unitárius Gimnázium története*, Székelykeresztur, 1896
206. Sarkadi-Nagy, Mihály, *Szatmár-németi szabad királyi város egyházi és polgári történetei*, Szatmárt, 1860
207. Sarmaságh, Géza, *A szatmári kir. Kath. Fögymnasium története*, Szatmár, 1896
208. ****Sächsisch-schwäbische Chronik*, Bukarest, 1976
209. Schmidt, Wilhelm, *Die Stiftung des Katolischen. Teresianischen Waisenhauses bei Hermannstadt*, Hermannstadt, 1869
210. Schuller, Gustaw Fr., *Geschichte der evangelischen Gymnasiums A.B. in Mediasch*, Hermannstadt, 1896
211. Schuller, Richard, *Geschichte des schässburger Gymnasiums*, Schässburg, 1896
212. Sigmirean, Cornel, *Istoria formării intelectualităţii româneşti din Transilvania şi Banat în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 2000
213. Sipos, Orbán, "Bihar Vármegye közoktatás ügye", în vol. *Bihar Vármegye és Nagyvárad*, Budapest, f.a.
214. Sombori, István, "Marosvásárhelyi Középtanodának történelmi jegyzéke", în *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1851/1852*, Kolozsvár - Marosvásárhely, 1852
215. Somogyi, Jenö, "A zilahi ev. ref. Kollégium története", în *A zilahi államilag segélyezett evang. reform. Kollégium, Fögimnázium és elökészitö osztály Értesitöje: 1894/1895*, Zilah, 1895, partea I
216. Stanciu, Ioan, *Istoricul Liceului "Gheorghe Lazăr" din Sibiu. 250 de ani de la întemeierea lui. 1692-1942*, Sibiu, 1943
217. Suciu, Coriolan, *Arhiereii Blajului, ctitori de şcoli naţionale*, Blaj, 1944
218. Suciu, I.D., *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timişoara, 1977
219. Suciu, I.D., Constantinescu, Radu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timişoara, 1980
220. Szabó, Attila T., "A román nyelv tanitása a gyulafehérvári Kollégiumban a XVII. század közepén", în *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, Serie nouă, 2(1931), nr.1-12
221. Szabó, Nicolae, "Colegiul Unitarian din Cluj - centru cultural iluminist şi de răspândire a ideilor revoluţiei franceze din 1789", în vol. ****De la Umanism la Luminism* [redactor Ioan Chiorean], Târgu Mureş, 1994
222. Szabó, Nicolae, "Sisteme de relaţii şi stipendii instituite de bisericile transilvănene în interesul pregătirii intelectualilor la universităţile din străinătate în secolele XVIII-XIX", în vol. ****Interferenţe istorice şi culturale româno-europene* [coordonator Grigore Ploeşteanu], Târgu Mureş, 1996
223. Szabó, Nicolae, Szögi, László, *Erdélyi peregrinusok*, Târgu Mureş, 1998

224. Szabó, Nicolae, Tonk, Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521-1700*, Szeged, 1992
225. Szabó, Samuel, "A kolozsvári ev. ref. Fötanoda régibb és legújabb története", în *A kolozsvári ev. ref. Collegium Értesitöje: 1875/1876*, Kolozsvár, 1876
226. ***"Szathmári Lyceum történetéböl statisztikai jegyzetek", în *A szatmári róm. kath. Gymnasium Értesitöje: 1854/1855*, Szatmárt, 3(1855)
227. Szathmáry, Károly P., *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-Fötanoda története*, Nagyenyed, 1868
228. Székely, Árpád, *A nagybányai róm. kath., ev. ref. és ág. ev. ellemi iskolák története*, Nagybánya, 1907
229. Szilágyi, István, "A máramarosszigeti ref. Tanoda történeteinek rövid vázlata", în *Sárospataki Füzetek*, Sárospatak, 1857
230. Szilágyi, István, *A máramarosszigeti ref. Fötanoda története*, Máramaros-Sziget, 1858
231. ****75 de ani de la înființarea Universității Daciei Superioare*, Cluj-Napoca, 1994
232. Şotropa, Virgil, "Români la gimnaziul latino-catolic din Bistrița: 1729-1779", în *Transilvania*, Sibiu, 32(1901), nr.1
233. Şotropa, Virgil, "Contribuții la istoria şcoalelor năsăudene", în *Arhiva Someşană*, Năsăud, 11(1929)
234. Şotropa, Virgil, Drăganu, Nicolae, *Istoria şcoalelor năsăudene*, Năsăud, 1913
235. *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, Wien, 1841 - tab.46, 1842 - tab.46, 1843 - tab.46, 1844 - tab.46, 1845-1846 - tab.11, 1847-1848 - tab.11
236. Tapié, V.L., *L'Europe de Marie Thérèse. Du Baroc aux Lumières*, Paris, 1973
237. Tápodi, Tamás, "Szilágy-Somlyó múltja és jövöje", în *A minoritarendiek vezetése alatt álló szilágysomlyói róm. kath. Al-gymnasium Tudósitványa: 1881/1882*, Nagybánya, 1882
238. Tar, Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és föiskolákon: 1694-1789*, Budapest, 2004
239. Tatár, Balázs, "Közoktatás ügy", în *A nagy-szalontai polgári iskolával összekötött négy osztályú Gymnasium Értesitöje: 1905/1906*, Kecskemét, 1906
240. Tămâian, Petru, "Seminarul din Oradea în istoria culturală a neamului românesc", în *Vestitorul*, Oradea, 3(1927), nr.12
241. Tămâian, Petru, *Istoria Seminarului şi a educației clerului diecezei româno-unite de Oradea*, Oradea, 1930
242. Teutsch, Friederich, "Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt", în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, 17(1883), fasc.1, fasc.2
243. Teutsch, Friederich, *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, ediția a II-a, Hermannstadt, 1923
244. Teutsch, G.D., "Geschichte des schässburger Gymnasiums", în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg: 1852/1853*, Kronstadt - Schässburg, 1853
245. Thurzó, Ferenc, *A nagybányai ev. ref. Föiskola Schola Rivulina története: 1547-1755*, Nagybánya, 1905

246. Tonk, Sándor, *A marosvásárhelyi református Kollégium diáksága: 1653-1848*, Szeged, 1994
247. Tonk, Sándor, *Cadrul formativ al intelectualităţii române din Transilvania* (lucrare în manuscris)
248. Tóth-Zoltán, I., *Az erdélyi román nacionalizmus elsö százada: 1697-1792*, Budapest, 1946
249. Tóth-Zoltán, I., *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom: 1790-1848*, Budapest, 1959
250. Török, István, "Részletek és adatok a kolozsvári ev. ref. Collegium XVIII. száz évi történetéböl", în *Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcselet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztályának kiadványai*, vol.I, Kolozsvár, 1884
251. Török, István, *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*, vol.I-III, Kolozsvár, 1905
252. Török, István, "A kolozsvári Collegium tanulóinak névsora", în *A kolozsvári ev. ref. Collegium Értesitöje: 1905/1906*, Kolozsvár, 1906
253. Ţîrcovnicu, Victor, *Contribuţii la istoria învăţământului românesc din Banat: 1780-1918*, Bucureşti, 1970
254. Ţîrcovnicu, Victor, *Istoria învăţământului din Banat până la anul 1800*, Bucureşti, 1978
255. ****Universitatea "Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, 1979
256. ****Universitatea "V. Babeş" Cluj - Studiu monografic* [editori C. Daicoviciu, Al. Roşca şi A. Roth], Cluj, 1957
257. ****University and society: A history of Cluj higher education in the 20th century* [editor Vasile Puşcaş], Cluj-Napoca, 1999
258. Varga, Dénes, *A tordai unitárius Gimnázium története*, Torda, 1907
259. Varga, Iulia, *A kolozsvári királyi liceum hallgatósága: 1784-1848*, Budapest, 2000
260. Vass, József, "Az erdélyi róm. katholikusok Fö-Tanintézete kolozsváratt", în *A kegyes tanitórendiek vezetése alatt álló kolozsvári róm. kath. Fögymnasium Értesitöje: 1856/1857*, Kolozsvár, 6(1857)
261. Veress, Andrei, "Ceva despre viaţa şi activitatea doctorului Ioan Molnar-Piuariu şi a fiului său", în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, 3(1924-1926)
262. Veress, Ignácz, "A nagy-szebeni királyi Gymnasium múltjából", în *A nagy-szebeni kir. Fögymnasium Értesitvénye: 1877/1878*, Nagy-Szeben, 1878
263. Wittstock, Heinrich, "Kurzer Abriss der Geschichte des bistritzer Gymnasiums", în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Bistritz: 1851/1852*, Bistritz, 1852

CAPITOLUL II

SUB ZODIA LUMINILOR. BISERICILE ISTORICE DIN BANAT, PARTIUM ŞI TRANSILVANIA ÎN PERIOADA PREREFORMISTĂ (1700-1740)

Tradiția Regaliană. Supremația rațiunii!

După cum bine menționa şi *Roger Chartier* în deja celebra sa lucrare intitulată *Originile culturale ale revoluției franceze*, în veacul al XVIII-lea, s-a produs o disociere fermă între experiența spirituală, exilată în afara lumii, repliată în viața interioară şi comportamentele publice creştine supuse exigențelor seculare ale ”politizării”. Această disociere nu a făcut decât să încurajeze o etică secularizată, construită pe utilitatea publică[277]. Vechea concepție creştină despre lume a cunoscut, în *Epoca Luminilor*, o profundă transformare, mai ales sub impactul noilor ştiințe şi al spiritului profan. În lumina acestei incidențe profunde, modernitatea a reprezentat creația, inovația reticentă față de vechi. Aici îşi au, de fapt, originea neliniştile crizelor survenite, mai ales în condițiile în care modernitatea în sine s-a ancorat în sentimentul că lumea merge pe drumul cel drept, spre mai bine. Biserica, la rândul ei, a manifestat suspiciune față de tot ceea ce a însemnat noutate, exaltând funcția civilizatoare a religiei.

În realitate, în veacul al XVIII-lea, s-au impus trei dimensiuni care au marcat profund raporturile bisericii cu statul şi cu societatea în sine: *dimensiunea antropologică a cunoaşterii*, bazată pe exprimentul ştiințific, respectiv facultatea de a judeca rațional, apoi *spiritul ştiințific* care s-a axat pe relativizarea şi contestarea adevărurilor moştenite din trecut şi, nu în cele din urmă, *progresul sau locul comun unde s-a pecetluit alianța modernului şi a spiritului critic contra tradiției*[278].

---

[277] Roger Chartier, *Originile culturale ale revoluției franceze,* Timişoara, 1998, p.120

[278] Simona Nicoară, *O istorie a secularizării. De la Cetatea lui Dumnezeu la cetatea oamenilor (sec. XIV-XVIII),* Vol. I, Cluj-Napoca, Ed. Accent, 2005, p.23

În acest context, *Secolul Luminilor* a stat sub semnul criticii religioase care, în numele rațiunii, a intenționat ruinarea dogmei, a ierarhiei precum şi a noțiunii de divinitate, mai ales întrucât mințile formate la şcoala ştiințelor exacte nu s-au mai putut desprinde de logica precisă, iar din acest motiv nici nu s-au mai putut înălța spre revelație.

Pentru *Biserica Romei*, orice ruptură referențială cu instituția religioasă era asociată pretenției acesteia de a enunța adevăruri eterne, în numele cărora orice schimbare morală sau disciplinară apărea ca deviantă condamnabilă. Schimbările accelerate din sânul societății, traversarea unei revoluții intelectuale şi ştiințifice, modificările demografice survenite nu au făcut decât să influențeze naşterea noilor paradigme[279]. În condițiile în care teologia rămânea crispată din perspectiva mişcării modernizatoare, iar biserica în sine continua să-şi manifeste aceleaşi reticențe în a tolera speranțele umane de a trăi mai puțin rău, respectiv în a contesta anumite structuri sociale şi politice considerate a fi injuste, aceasta nu a făcut decât să adâncească clivajele dintre preceptele creştine şi aspirațiile cotidiene[280]. Este motivul pentru care, în epocă, a şi câştigat teren acea caricatură volteriană a oamenilor bisericii care îndemnă la o marginalizare prin lege a bisericii în sine, supunerea ei la controlul politic al statului, măsură văzută ca fiind necesară pentru salvarea publică.

Acuzate de faptul că ar încuraja superstiția, că s-ar opune progresului şi liberului exercițiu al inteligenței şi al rațiunii, bisericile – mai ales cea catolică – trebuiau împiedicate ”să mai facă rău.” Tocmai de aceea, veacul al XVIII-lea nu s-a mulțumit doar cu o critică dură a bisericii, mai mult, a intenționat să şteargă ideea unei comunicări dintre Dumnezeu şi Om, a vrut să şteargă ideea unei revelații[281]. Acest demers s-a produs sub cupola secularizării statului, fenomen ale cărui origini sunt mult mai vechi. El a apărut odată cu naşterea spiritului laic în Evul Mediu, dar zorii modernității au adâncit breşa dintre instanța bisericească şi cea temporală, mai ales pentru că revoluția franceză a deschis o nouă eră politică[282].

Era liberală, care s-a impus în a doua parte a veacului al XVIII-lea, a fost pentru biserică un rival periculos, deoarece a profanat tradiția

[279] Vezi E. Cassirer, *La Philosophie des Lumières,* Paris, Ed. Fayard, 1966
[280] Simona Nicoară, *op. cit.*, p.255
[281] Vezi George Gusdorf, *Dieu, la nature, l'homme au siècle des Lumières,* Paris, Ed. Payot, 1972
[282] Vezi Ludwig Hertling, *Istoria Bisericii Catolice*, Iaşi, Ed. Ars Longa, 2001

teologică, iar noutatea intelectuală părea să fie o proiecție a umbrei lui Antichrist pe ecranul lumii[283]. Trecerea de la teologia libertății la filosofia libertății a însemnat un mare pas spre modificarea sensibilităților colective. *Relația triunghiulară dintre Biserică, Stat şi Societate*, acordurile şi dezacordurile ei aveau să fasoneze aşadar conduitele comunitare.

În veacul al XVIII-lea, schimbarea fundamentală care s-a produs a constat în aceea că politica s-a substituit religiei, ca principiu de organizare şi ca spațiu referențial al societății. Structurile şi obiceiurile religioase au fost reinvestite exigențelor statului, respectiv exigențelor suveranului care era în fruntea sa. Instituțiile politice au fost tentate să utilizeze instituțiile religioase, infiltrându-le criterii, dominându-le prin protecția lor, destinându-le, în final, obiectivelor proprii. Mutația laicizantă din *Secolul Luminilor* a constituit o lungă traiectorie, care a făcut trecerea de la devoțiunea religioasă la etica politică. Prioritare au devenit astfel societatea şi libertatea colectivă, clădită pe o anume imagine a statului ca principal pol de putere. Odată cu despotismul luminat, acest stat a devenit ”noul Dumnezeu”. Centralizarea administrativă întruchipa ordinea, iar ordinea, la rândul ei, era calitatea rațiunii universale[284].

În acest demers, trebuie încadrată, aşadar, ostilitatea statului față de misticism, precum şi voința sa de a face din biserică o instituție docilă, supusă intereselor sale[285]. Existența ei urma să depindă de consimțământul suveranului, care o găsea bună de admis doar în funcție de binele colectiv. Acest principiu constituie fundamentul pentru aşa-numita *tradiție regaliană* ce a conferit statului, respectiv suveranului său, dreptul de a interveni în organizarea şi viața internă a bisericilor. Originea principiului în sine se pierde în negura vremurilor, iar esența sa nu izvorăşte din animozitate față de biserică, ci tocmai din convingerea că societatea nu se poate lipsi de biserică, iar statul are competență şi responsabilități în acest domeniu. Obligând biserica la reforme sau impunând chiar ei reformele necesare, suveranii considerau că ajută biserica în misiunea sa, armonizând-o, aşadar, şi cu spiritul epocii[286].

---

283 Simona Nicoară, *op. cit.*, p.281
284 Vezi Jean Comby, *Istoria bisericii,* Bucureşti, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, 2000
285 Vezi A. Latreille, *L'Église catholique et la Révolution française,* Paris, Ed. Cerf, 1971
286 Vezi Jean Delumeau, *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire,* Paris, 1979

În veacul al XVIII-lea, intervenția puterii seculare în treburile interne ale bisericii a fost mai mult decât evidentă[287]. Episcopii, respectiv vicarii, deveneau funcționari superiori cărora li se impunea să dovedească calități de foarte buni administratori, însuşiri dublate şi de virtuți precum discreția şi loialismul dinastic. În spiritul *tradiției regaliene*, s-a scris istoria premodernă a bisericilor istorice din spațiul Transilvaniei. Viața internă a acestora, precum şi raporturile episcopilor cu autoritățile politice superioare o dovedesc pe deplin.

"Din unguri fac mai întâi cerşetori, apoi catolici şi, în sfârşit, nemți." Einrichtungswerk!

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, mai ales după depresurarea *Vienei*, *Imperiul Habsburgic* a reuşit o veritabilă expansiune spre sudul şi răsăritul Europei, instaurându-şi stăpânirea asupra teritoriilor cândva stăpânite de către otomani. Confruntată cu problematica din *Țările de Jos*, a celor spaniole, dar mai ales cu chestiunea nordică, atenția *Casei de Habsburg* a fost orientată consecvent asupra expansiunii pe cursul *Dunării*, reuşind, în final, transformarea *Imperiului Habsburgic* într-un imperiu dunărean[288].

În paralel cu aceasta, profitând de recucerirea spațiului central-est european de către *Habsburgi*, reconquista catolică s-a extins spre răsărit. Ea a vizat şi unirea ortodocşilor cu *Biserica Romei*, demers mai mult decât necesar pentru resorbția schismei în orient[289]. Prin suport politic, dar şi grație demersurilor întreprinse de către iezuiți, s-a reuşit ca, în spațiul *Europei Centrale*, să se impună cu succes la finele secolului al XVII-lea o înnoire catolică conform normelor conciliului tridentin, fapt ce a condus la formarea unei identități catolice bazată pe o conştiință politico-confesională[290]. Derulate simultan, recatolicizarea şi reconquista au reuşit să consolideze catolicismul central-european, extinzându-se treptat spre răsărit. Coordonarea ofensivei imperiului cu cea a bisericii romano-catolice s-a impus, mai cu seamă, după momentul 1683, context în care, prin natura împrejurărilor, imperiul a fost nevoit să îşi cristalizeze coordonatele

[287] René Rémond, *Religie şi societate în Europa*, Iaşi, Ed. Polirom, 2003, p.95
[288] Vezi Jean Bérenger, *Istoria imperiului habsburgilor,* Bucureşti, Ed. Teora, 2000
[289] Greta-Monica Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi (1697-1782),* Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2004, p.33
[290] *Ibidem.* Vezi şi lucrarea lui William V. Bangert, *Istoria iezuiților*, Iaşi, Ed. Ars Longa, 2001

politicii de stat şi bisericeşti, privind teritoriile eliberate de sub ocupația otomană[291].

Din acest motiv, în anul 1688, a fost redactat acel *Concept de organizare a Regatului Ungariei–Einrichtungswerk*, în care partea destinată precizării strategiei ecleziastice a imperiului i-a revenit Primatului de *Esztergom*, cardinalul *Leopold Kollonich*[292]. Ce-i drept, nu există o dovadă sigură cum că reputatul prelat ar fi rostit, în acest context al elaborării cunoscutului proiect, celebra replică des citată în Ungaria potrivit căreia: ”*Din unguri fac mai întâi cerşetori, apoi catolici şi, în sfârşit, nemți.*” Ceea ce conta însă, din punct de vedere politico-psihologic, era convingerea larg răspândită că atitudinea cardinalului şi măsurile sale concrete făceau ca asemenea afirmație să pară pe deplin credibilă[293].

Comisia specială din *Viena* pe care el a condus-o, aşa-numita *Neoquistica Commissio*, s-a îngrijit pentru o colonizare în forță prin repartizarea de uriaşe latifundii către militari imperiali şi maghiari fideli suveranului. În satele nou înființate, au fost aduşi țărani germani şi sârbi. Pe plan confesional, atragerea ierarhilor ortodocşi şi, totodată, a bisericilor pe care le păstoreau la unirea cu *Biserica Romei* era, de fapt, esența politicii religioase a *Curții de la Viena*. Acceptarea catolicismului de către rascianii, valahii şi grecii din teritoriile cucerite urma a fi stimulată, aşadar, prin convingerea ierarhilor ortodocşi, respectiv prin acordarea de drepturi social-politice în favoarea clerului convertit.

Tot *Kollonich* a fost cel care a mai propus un plan de organizare a bisericii unite din Ungaria. Aceasta era planificată pentru a fi condusă de către trei episcopi cu reşedințe la: *Muncaci*, *Svidnița şi Belgradul sârbesc*.

---

291 Aprecieri extrem de interesante în legătură cu aceste aspecte se mai pot găsi şi în lucrarea lui Robert Bireley, *Religion and Politics in the Age of Counter-reformation*, Chapel Hill, 1981

292 A fost membru al unei vechi familii croato-maghiare, numit în anul 1666 episcop de *Nyitra*, iar în anul 1670 episcop de *Wiener Neustadt*. În fruntea acestei dieceze, a reuşit să devină una din cele mai importante personalități ale monarhiei. Relațiile sale cu împăratul *Leopold* au fost dintre cele mai bune, până la moartea acestuia din urmă. De-a lungul celor 15 ani, în care s-a aflat în fruntea diecezei de *Wiener Neustadt*, *Kolonich* a petrecut cea mai mare parte a timpului alături de împărat, atât la *Viena*, cât şi la *Bratislava*. Grație meritelor sale deosebite, la începutul anului 1672, a fost pus să activeze în fruntea *Camerei Aulice* maghiare. Ca răsplată pentru zelul său de care a dat dovadă în timpul asediului *Vienei* de către otomani, *Kollonich* a fost numit de către împărat în funcția de episcop de *Győr* (martie 1685). Pe data de 2 septembrie 1686, *Papa Inocențiu al XI-lea* l-a ridicat la demnitatea de cardinal al bisericii romane.

293 Paul Lendvai, *Ungurii*, Bucureşti, Ed. Humanitas, 2001, p.157

Aceşti episcopi urmau să fie supuşi însă unei duble ierarhii. Mai întâi, ar fi trebuit, conform propunerii lui *Kollonich*, să depindă de câte un episcop latin[294]. Ierarhul unit de *Muncaci* urma să fie subordonat episcopiei latine de *Eger*, cel de *Svidnița* episcopului latin de *Zagreb*, iar cel din *Belgrad* arhiepiscopiei de *Kalocsa*. Totodată, ierarhul unit de *Belgrad* ar fi devenit mitropolitul celorlalți episcopi uniți din Ungaria.

O altă problemă, care trebuia soluționată în teritoriile cucerite, era dotarea episcopilor şi a clerului. Fiecărui preot urma să i se dea anumite sesii parohiale, adică 48 de jugăre. ”Preoții greci” şi ceilalți uniți trebuiau să se mulțumească cu jumătate din ceea ce se oferea clericilor catolici. În schimbul acestor dotări, preoților li se cerea să îşi facă datoria cu conştiinciozitate[295].

Legat de religiile recepte din Ungaria, *Kollonich* aprecia cum că acestea trebuiau să fie în număr de trei: catolicismul, luteranismul şi calvinismul. Celălalte confesiuni, adică ortodocşii, arienii (unitarienii), anabaptiştii şi evreii urmau să aibă doar statutul de confesiuni tolerate. De întâietate, trebuia să beneficieze doar catolicismul, având cea mai mare vechime din Ungaria.

Unirea din Ungaria Superioară a reprezentat punctul de relansare a unirii ce țintea, în realitate, principatul Transilvaniei. Acțiunile întreprinse în părțile nord-vestice ale provinciei au fost şi ele de natură să sensibilizeze preoții şi credincioşii români față de ideea acceptării catolicismului. Patenta imperială din anul 1692 acorda clerului rutean unit privilegii, drepturi şi imunități egale cu cele ale clerului romano-catolic. Aceste prevederi se regăsesc nu numai în diplomele leopoldine ale unirii românilor, ci şi o jumătate de secol mai târziu în diplomele privilegiale ale *Mariei Tereza,* tocmai pentru că ele au stat la baza politicii ecleziastice a imperiului pe termen lung[296].

---

[294] Paul Brusanowski, “Motivațiile politice ale interesului cardinalului Leopold Kollonich față de români” în *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 6/II, 2002, p.57

[295] *Ibidem.* Vezi şi: Nagy Ervin Vályi, “Római katolikusok párbeszédei az evangéliumi és az ortodox egyházakkal“ în *Theológiai Szemle*, 23, 1980, p.368-371; Hermann Egyed, *A vallásos ember a barokk korban*, Budapest, 1942; Homan-Szekfű Menyhért, *A katolikus hitelemzés története Magyarországon*, Zenta, 1906

[296] Greta-Monica Miron, *op. cit.*, p.35

Catolicismul maghiar între reconstrucție şi consolidare

Pe fondul reconquistei catolice în teritoriile redobândite de la turci, situația bisericii latine era mai mult decât critică. Cele mai multe dintre episcopiile Ungariei, spre exemplu, erau pustiite complet (arhiepiscopia de *Esztergom*, episcopia de *Veszprém, Győr* şi *Eger*), altele au trebuit refăcute din temelii (episcopiile de *Alba-Iulia, Cenad, Oradea, Kalocsa, Pécs* şi *Vác*)[297]. Aproape în cazul fiecăreia dintre ele, era necesară refacerea reşedințelor episcopale, a seminariilor şi a capitlurilor. Pe acestea, le-au şi avut în vedere fiecare dintre episcopi, dar până la terminarea războiului condus de către *Francisc Rákóczi al II-lea*, realizările lor nu au fost însă semnificative[298]. În cazul episcopiei de *Győr,* ca urmare a luptelor cu turcii, multe pierderi s-au înregistrat pe teritoriul protopopiatului *Rába.* Aici au fost distruse cele mai multe dintre biserici, după cum tot aici s-a înregistrat şi cea mai mare criză de preoți. Reconstrucția diecezei a făcut însă paşi importanți încă din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, beneficiind şi de un context mai favorabil, dat fiind faptul că, în restul eparhiei, situația internă nu era atât de critică[299].

În cazul episcopiei de *Veszprém*, în momentul în care *Volkra Ottó János* şi-a început activitatea de pastorație în anul 1710, abia dacă mai existau 30 de parohii. În urma unor demersuri susținute, noul prelat a reuşit să mai ridice 18 parohii noi şi 11 biserici. Activitatea sa de reînnoire a bisericii a continuat-o cu succes şi urmaşul său *Padányi Biró Márton*, în timpul păstoririi căruia episcopia de *Veszprém* cunoaşte o perioadă de linişte şi de stabilitate. În episcopia de *Pécs*, în schimb, reconstrucția a durat ceva mai mult, dat fiind şi numărul mare de parohii existente (23 de parohii şi 144 de filiale). În urma unei vizitații canonice efectuată în anul 1729, situația acestora era la fel de dificilă, iar o revigorare a situației nu s-a mai înregistrat decât abia în perioada păstoririi lui *Klimó György* (1751-1777),

---

[297] Vezi lucrările lui: Balics Lajos, *A Római katholikus egyház története Magyarországon,* Budapest, 1885; Forster Gyula, *A katolikusok autonómiájáról,* Budapest, 1897; Idem, "Telepítések a XVIII. században" în *Katolikus Szemle*, 1936; Klekner Tibor, *A két Althann váci püspöksége,* Vácz, 1941; ****A Veszprémi Egyházmegye Multjából,* Veszprém, 1949; Hermann Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig,* München, 1973

[298] Szantó Konrád, *A katolikus egyház története,* Budapest, 1988, p.289

[299] *Ibidem*, p.295, vezi şi: Boszik Pál, *Az Egri papnevelés története a XVIII-ban,* Eger, 1910; Winkler Pál, *A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története,* Kalocsa, 1935; Fraknoi Vilmos, *A magyar főkegyúri jog,* Budapest, 1895

respectiv *Eszterházy Pál* (1777-1799), atunci când numărul parohiilor a sporit foarte mult.

La *Eger*, în perioada 1699-1799, au funcționat 353 de parohii, iar în intervalul anilor 1715-1744 episcopul *Erdődy Gábor* a mai înființat alte 80 de parohii. În momentul instalării sale în funcție, în episcopia de *Eger,* funcționau 78 de preoți, iar în anul decesului său numărul acestora a crescut la 232. Aproape de *Budapesta*, episcopia de *Vác* a beneficiat de şansa unei intense reconstrucții, încă din prima jumătate a veacului al XVIII-lea. În timpul păstorii episcopilor *Althann Frigyes* (1718-1734) şi *Althann Károly* (1734-1756), numărul parohiilor a crescut la 82, ridicându-se, în tot acest interval de timp, şi foarte multe biserici. Numărul lor a ajuns astfel la 140.

Arhiepiscopia de *Kalocsa* a beneficiat de şansa păstoririi unui prelat de mare renume cum a fost *Csáky Imre*. În anul 1710, el a fost ridicat la rangul de arhiepiscop, iar şapte ani mai târziu *Papa Clement al XI-lea* l-a numit cardinal. *Csáky Imre* s-a remarcat ca fiind cel ce a pus bazele catedralei arhiepiscopale, a ridicat 10 biserici şi 15 parohii noi. Din cauza lipsei acute de preoți, el a decis să pună să activeze călugări care au realizat cu succes activitatea de pastorație. Aceiaşi personalitate a fost şi cea care a început febrila activitate de reconstrucție a romano-catolicismului orădean din prima jumătate a secolului al XVIII-lea[300]. Imediat după ce s-a reîntors din războiul lui *Francisc Rákóczi al II-lea*, viitorul arhiepiscop *Csáky Imre* a reuşit să reia patrimoniul arhidiecezei, a refăcut capitlul cu un număr de 10 canonici, iar până în anul 1726 a ridicat numărul parohiilor la 30. După îndelungi strădanii, a reuşit să îşi realizeze un proiect ambițios conform căruia a pus bazele unei catedrale, precum şi a unei reşedințe episcopale. Pentru pastorație, i-a adus în dieceză pe călugării capucini. Astfel, înainte de plecarea sa la *Kalocsa*, episcopia romano-catolică de *Oradea* intrase pe un

[300] Bunitay Vince, *A Váradi püspökség történte (1566-1780)*, Vol.IV, Debrecen, 1935, p.195-227. Vezi şi lucrările lui: Gánóczy Antonius, *Episcopi Varadinenses fide diplomatum concinnati*, I-II, Viennae, 1776; Keresztúri Josephus Aloysius, *Compendiaria descriptio fundationis, ac vicissitudinum episcopatus, et capituli M. Varadinensis*, I-II, Magno-Varadini, 1806; Zimmermann Károly, *A nagyváradi latin* szertartású *egyházmegyei clérus érdemei*, Nagyvárad, 1864; Varga Árpád, "A váradi káptalan hiteleshelyi működése", în *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1980; Emődi András, *A nagyváradi szemináriumi nyomda 1745-1804*, Nagyvárad, 2004; Emődi András, "Nagyváradi katolikus könyvgyűjtemények a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára" în *Magyar Könyvszemle* 119 (2003), 419-428

nou făgaş, iar odată cu mijlocul veacului al XVIII-lea, pe acest fudament solid deja creat, evoluția sa spirituală a fost una ascendentă.

Paralel cu aceasta, episcopia de *Cenad* a reprezentat un caz mai aparte. Într-un context marcat profund de contrareforma catolică, dată fiind realitatea din teritoriu, romano-catolicismul bănățean a cunoscut o evoluție distinctă. În perioada dominației otomane, au existat foarte puține parohii organizate, deoarece clerul era aproape inexistent, iar bisericile care au scăpat de distrugere au fost transformate în moschei. În Banat, catolicismul a fost prins la mijloc între islam şi reformă, iar, din cauza loviturilor şi a presiunilor venite dinspre ambele părți, acesta aproape că a mai încetat să existe[301]. Singurii clerici, care au reuşit să activeze aici, au fost călugării franciscani trimişi de către *Papa Grigore al XIII-lea*, iar mai târziu şi cei iezuiți, proveniți din Transilvania. Activitatea franciscanilor s-a desfăşurat cu precădere în *Timişoara, Szeged, Caraşova, Lipova, Radna şi Caransebeş*, unde aceştia au reuşit să creeze adevărate centre misionare[302]. Iezuiții sunt prezenți la *Timişoara* încă din anul 1618, cele mai frecvente nume amintite fiind cele ale călugărilor *Dominicus Gyurgyevics, Dominicus Dobronszky şi Jacobus Tugolinus*. În condițiile în care turcii nu permiteau construirea de mănăstiri, călugării au fost obligați adesea să trăiască în case simple, uneori chiar în bordeie. Din centrele mai sus menționate, franciscanii au călătorit pe întreg spațiul diecezan, dar şi în afara acestuia, pentru a predica şi pentru a oferi asistența spirituală catolicilor împrăştiați în toată provincia[303].

La păstrarea credinței şi identității religioase a catolicilor din Banat au avut un rol important aşadar, atât *Sfântul Scaun*, cât şi *Casa de Habsburg,* străduindu-se permanent să trimită misionari în provincie. În condițiile în care episcopii diecezei nu s-au mai aflat în teritoriul jurisdicției lor, franciscanii au preluat majoritatea inițiativelor pentru păstrarea şi propagarea credinței catolice în această zonă[304]. La fel ca şi în cazul

---

301 Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul lui Călin Claudiu, *Istoria diocezei romano-catolice de Cenad 1750-1800*, p.4-5

302 *Ibidem*

303 *Ibidem*

304 *Ibidem*. Potrivit autorului, au existat şi unele demersuri făcute de către episcopii de *Cenad* la *Roma* pentru a trimite misionari în *Banat*, motivând faptul că ar fi mai potrivit ca aceştia, decât să fie trimişi în țări îndepărtate, să fie îndrumați spre această provincie, în ideea de a-i salva pe catolici de pericolul islamului. *Sfântul Scaun* a încercat chiar să

Transilvaniei, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, una dintre măsurile cele mai importante luate de către episcopii de *Cenad* pentru păstrarea credinței a fost aprobarea activității licențiaților *(licentiati)*. Este vorba despre credincioşi cunoscători de carte, care citeau şi explicau părți din Evanghelie, botezau copiii şi chiar adulții, conferind inclusiv sacramentele.

Imediat după ce armatele prințului *Eugen de Savoia* au eliberat Banatul şi *Timişoara* de sub ocupația otomană, cel care a avut meritul de a fi contribuit la reconstrucția episcopiei de *Cenad* a fost episcopul *Nádasdy Ladislaus* (1710-1729). El a fost cel care a început demersurile pe lângă administrația provinciei pentru a dobândi jurisdicția ecleziastică asupra întregului Banat. Mai era interesat apoi şi de vechile privilegii medievale, respectiv de proprietățile şi zeciuielile cu care fuseseră prevăzuți episcopii de *Cenad* în trecut. Acest lucru intra însă în conflict cu politica dusă de *Habsburgi* în Banat conform căreia, după eliberarea de sub turci a provinciei, nu mai erau tolerate, sub nici o formă, relații sociale feudale. În aceste condiții, persoana episcopului *Nádasdy* a devenit una foarte stânjenitoare pentru autoritățile Banatului.

Legat de mutarea reşedinței episcopale de la *Szeged* la *Timişoara*, el era de aceeaşi părere cu *Administrația Banatului*. Aceasta prefera *Timişoara,* deoarece era situată oarecum înspre centrul teritoriului diecezan, fiind preponderent germană. *Szegedul*, în schimb, era situat la marginea diecezei, fiind preponderent maghiar, fără o siguranță prea mare pentru austrieci. *Timişoara* mai dispunea şi de trei convente, unul al iezuiților şi două ale franciscanilor, aici începând să aibă adepți şi unirea credincioşilor ortodocşi cu Biserica Romei, fapt care necesita prezența unui episcop latin în oraş[305].

Dorințele episcopului *Nádasdy* se vor lovi însă de *Administrația Banatului*, care nu-l va dori prezent în calitate de episcop diecezan la *Timişoara*. În aceste condiții, episcopul *Ladislaus* se va adresa papei pentru a i se face dreptate. Acesta îl va însărcina pe arhiepiscopul de *Kalocsa*, cardinalul conte *de Csáky* să studieze la fața locului situația survenită.

trimită episcopi misionari în regiune, dar nu de puține ori s-a lovit de opoziția *Austriei* care a revendicat mereu dreptul de patronat asupra diecezei de *Cenad*, drept moştenit de la regalitatea maghiară. *Casa de Habsburg* a propus încă din anul 1526, în mod constant, clerici care să ocupe scaunul episcopal de *Cenad*, majoritatea primind confirmarea numirii de la *Roma*, astfel că seria episcopilor de *Cenad* a rămas neîntreruptă.

[305] Vezi Kálmán Juhász, *A Timisoarai püspökség története,* Makó, 1936

Cardinalul a fost prezent, se pare, la *Timişoara*, raportul investigaţiei sale rămânând însă până azi necunoscut.

Astfel, episcopul s-a adresat împăratului în anul 1719 prin diverse scrisori în care a ilustrat importanţa şi situaţia diecezei sale înainte de ocupaţia otomană, amintind de existenţa unui număr de şase decanate şi de cea a capitlului catedralei. Tot acum, el a cerut reinstituirea acestei instituţii deosebit de importante pentru viaţa diecezei sale. Scrisoarea, discutată la data de 7 iulie 1719 în *Dieta* maghiară, îl va determina pe împărat să confirme jurisdicţia episcopului *Ladislaus Nádasdy* asupra întregului teritoriu al Banatului[306]. O rezoluţie în acest sens va fi înregistrată la 1 mai 1721, însă abia pe data de 7 august 1723 împăratul *Carol al VI-lea* va comunica într-o scrisoare contelui *Claudius Florimund Mercy*, guvernatorul Banatului, să îl accepte pe *Nádasdy* ca episcop al întregii provincii[307]. Astfel, la 5 martie 1724, în prima duminică din postul mare, episcopul *Nádasdy* - căruia până la aceea dată *Administraţia Banatului* îi comunica în scris că prezenţa sa este binevenită la *Timişoara* doar în calitate de oaspete sau magnat al ţării, dar nu şi în cea de episcop al provinciei- era instalat în biserica iezuiţilor ca şi de episcop de *Cenad* cu reşedinţa la *Timişoara*.

Pe tot parcursul şederii sale în oraş, el a rezidat în mănăstirea iezuiţilor, vicarul său general fiind tot un preot - călugăr iezuit, adică superiorul ordinului din *Timişoara*. Deşi situaţia părea definitiv rezolvată, episcopul *Nádasdy* a realizat că prezenţa sa nu este dorită la *Timişoara*. Persoana sa era asociată de către *Administraţia Camerală a Banatului* cu încercările venite din partea maghiarilor de a realipi Banatul la Ungaria, pentru a reintroduce administraţia pe bază de comitate, aceasta concomitent cu revigorarea relaţiilor feudale. Reîntors la *Timişoara* după o călătorie efectuată la *Belgrad*, episcopul va părăsi oraşul pentru a se îndrepta încă o dată spre *Szeged*. El a realizat că, deşi rezoluţia împăratului îi garanta o locuinţă demnă de rangul său la *Timişoara*, aceasta nu-i va fi asigurată de către administraţia condusă de către *contele Mercy*.

În acest sens, după instalarea sa la *Timişoara*, el va cere printr-o scrisoare datată cu 15 februarie 1726, să i se repartizeze o reşedinţă demnă pentru a nu mai reprezenta o povară pentru iezuiţi, în a căror mănăstire

[306] Vezi Takáts Endre, *Nádasdy László csanádi püspök,* Szeged, 1943

[307] Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul lui Călin Claudiu, *Istoria diocezei romano-catolice de Cenad 1750-1800,* p.8-12

locuia. O reşedință îi va fi asigurată la *Szeged*, unde vor fi amenajate şi locuințele canonicilor, iar oraşul, la rândul său, va reface biserica *Sf. Demetrius*. În aceste condiții, vicarului general episcopal din *Timişoara*, provenit dintre iezuiți, îi va reveni sarcina de a vizita comunitățile, de a mirui şi de a reprezenta pe episcop la toate ocaziile oficiale. Tot acolo, *episcopul Nádasdy* va restaura şi *Capitlul Catedral al Diecezei de Cenad*, care număra la aceea dată patru canonici, primii doi fiind numiți de împărat, iar ultimii doi de episcopul diecezan. Actul de restaurare al capitlului a fost emis de împărat la data de 22 august 1719, iar cel prin care se aproba sigiliul capitlului în calitate de *"locus credibilis"*, era datat cu 27 ianuarie 1724, fiind emis tot de către împărat pentru capitlul restaurat de curând[308]. Renumele episcopului *Nádasdy* de apărător al cauzei maghiarilor va duce la numirea sa ca şi conducător al unei delegații, ce urma să negocieze cu împăratul impunerea unor impozite mai mici. Prezența sa la *Viena* nu este dovedită, cert este însă că a participat la *Dieta* de la *Pozsony*, el decedând în acest oraş la 25 noiembrie 1729. A fost înmormântat în cripta franciscanilor din localitate. Data morții sale este menționată în *Schematismul Diecezei de Cenad* din anul 1913, ca fiind cea de 14 februarie 1730, locul înhumării sale fiind tot mănăstirea franciscanilor[309].

După moartea episcopului *Nádasdy,* problema succesiunii la scaunul episcopal a cunoscut noi conotații. Astfel, în problema prezentării unui nou candidat pentru ocuparea scaunului episcopal doreau a fi implicate două instituții: *Cancelaria Ungară şi Administrația Banatului*. *Cancelaria Ungară* revendica dreptul de numire a unui nou episcop prin prisma faptului că *Banatul* aparținuse coroanei *Sfântului Ştefan*, episcopii de *Cenad* deținând chiar, de drept, un loc în *Dieta Ungariei*[310]. Pe de altă parte, *Administrația Camerală a Banatului* îşi revendica dreptul la prezentarea candidatului, motivând că, dacă în probleme militare, juridice sau economice avea dreptul să se pronunțe, atunci era mai simplu şi mai ieftin să aibă dreptul să se pronunțe şi în probleme bisericeşti. Administrația mai motiva dreptul ei la prezentarea candidatului şi prin faptul că, în problema numirii episcopilor ortodocşi pentru *Timişoara*, tot ea a fost cea care s-a exprimat în prealabil, nefiind necesară implicarea *Cancelariei Ungare*. Dealtfel,

308 Vezi Borovszky Samu, *Csanád vármegye története*, Budapest, 1897
309 Vezi *Katolikus Szemle*, Budapest, 1902
310 Vezi Knopfler-Kováts Ferch, *A Katolikus egyház történet tankönyve*, Temesvár, 1903

implicarea prea evidentă a *Cancelariei Ungare* în probleme ale Banatului ar fi supărat pe sârbii prezenți aici, populație față de care împăratul trebuia să fie recunoscător datorită ajutorului acordat împotriva rebelilor maghiari. Administrația amintea şi aceea că numirea arhiepiscopilor romano–catolici de *Alba-Iulia* se făcea tot la propunerea *Administrației Transilvaniei*, fără implicarea *Cancelariei Ungare*. Răspunsul împăratului în această problemă a fost unul de compromis: pentru propunerea candidatului la scaunul episcopal era răspunzătoare *Cancelaria Ungară*, iar pentru propunerea canonicilor catedralei era răspunzătoare *Administrația Banatului*[311].

Pe acest fond de dispută între cele două instituții, cu unele influențe din partea *contelui Mercy*, respectiv ale *prințului Eugen de Savoia*, are loc numirea noului episcop de *Cenad* în persoana *baronului Adalbert de Falkenstein* (1730-1739). Pe lângă această problemă, se va reaprinde şi mai vechea dispută a apartenenței oraşului *Szeged* la *Arhiepiscopia de Esztergom* sau la *dieceza de Cenad*, arhidieceza de *Esztergom* fiind în aceea perioadă condusă de arhiepiscopul *Emerich II Eszterházy de Galántha*. Episcopul *Falkenstein* va recunoaşte jurisdicția Primatului de la *Esztergom* asupra oraşului *Szeged*, însă doar pe durata vieții mai sus amintitului arhiepiscop. Tot asupra *Szegedului* a mai ridicat pretenții şi episcopul de *Veszprém*, cardinalul *Friedrich Michael Althan*, pretenții respinse fără greutate de către *Adalbert Falkenstein*[312]. Singurul care ar fi avut dreptul de a cere ca oraşul *Szeged* să fie trecut sub jurisdicția sa ar fi fost arhiepiscopul de *Kalocsa*, de care oraşul *Szeged* a aparținut până la întemeierea episcopiei de *Cenad*. Din varii motive, arhiepiscopii de *Kalocsa* nu vor ridica niciodată pretenții asupra acestui oraş. Problema a fost soluționată abia în timpul păstoririi *Papei Pius al VI-lea,* în anul 1775, prin intermediul *Bulei "Instrutabili"*, suveranul pontif atribuind definitiv oraşul *Szeged* în favoarea *diecezei de Cenad*.

O altă dispută, tot de ordin jurisdicțional, a reprezentat-o pretenția episcopului *de Erlau*, *Gabriel Anton Erdödy*, care susținea autoritatea sa asupra parohiei *Elek* din comitatul *Zărand*. Episcopul de *Cenad, Adalbert Falkenstein* avea ca şi argument al autorității sale faptul că parohia *Elek* era una dintre parohiile care se găseau la *Nord de Mureş* şi care îi plăteau

311 Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul lui Călin Claudiu, *Istoria diocezei romano-catolice de Cenad 1750-1800,* p.15-17

312 Vezi Galla Ferenc, *A magyar katolikus restauráció misszionáriusa,* Budapest, 1946

zeciuială. Pe de altă parte, această parohie se situa la *Sud de Crişul Alb*, curs de apă pe care era fixată granița dintre cele două dieceze. Disputa în sine va fi soluționată de către împărat, care va da o hotărâre favorabilă episcopului *Falkenstein*. Interesantă mai este şi problema jurisdicției episcopilor de *Cenad* asupra propriului teritoriu diecezan. În decretele lor de numire, episcopii primeau jurisdicția doar asupra teritoriului de la *Sud de Mureş*, în părțile de la *Nord de Mureş,* neavând dreptul de a-şi exercita jurisdicția[313]. Acest element avea drept cauză faptul că Banatul era administrat, printr-o *Administrație Camerală,* direct de către *Viena*, iar teritoriile de la *Nord de Mureş* erau considerate ca aparținând coroanei *Sfântului Ştefan*. Totuşi, episcopii erau numiți încă de la instalare şi în rangul de *comite suprem* al comitatului de *Cenad*, rang care era de natură feudală maghiară. La aceasta, se mai adăuga şi zeciuiala pe care o primeau de la parohiile de la *Nord de Mureş*, iar mai târziu veniturile provenite de la oraşul *Măcău*. Funcția de comite de *Cenad* va fi aceea care le va permite episcopilor să-şi exercite nestingheriți jurisdicția şi asupra teritoriilor diecezane de la *Nord de Mureş*[314].

Episcopul *Falkenstein* se va plânge adesea autorităților în ceea ce priveşte problema veniturilor diecezei sale. Aceste petiții vor culmina cu candidatura sa la scaunul vacant al diecezei de *Belgrad*. Astfel, bancalitatea va reacționa la 5 aprilie 1732 printr-o hotărâre care îi atribuia episcopului salariul din data de 1 ianuarie 1731. Această hotărâre însemna faptul că salariul îi era acordat începând cu anul numirii şi nu odată cu momentul venirii sale în dieceză, procedură aplicată până la aceea dată. Schematismul diecezan din anul 1913 aminteşte că dieceza a primit, în urma războiului cu turcii dintre 1738-1739, două noi districte cu trei parohii: *Majdánbek, Cernastiza şi Negotin,* parohii ce nu făcuseră parte din vechiul regat medieval maghiar.

Activitatea episcopului *Falkenstein* se va remarca mai ales prin prisma vizitațiilor canonice, practică pe care el a reinstituit-o pentru prima dată după anul 1716. Aceasta s-a datorat şi dorinței împăratului de a cunoaşte situația catolicilor din cuprinsul Ungariei, cerându-le episcopilor ca, într-un răstimp de trei luni, să prezinte raporturi detaliate ale diecezelor lor. Astfel,

313 Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul lui Călin Claudiu, *Istoria diocezei romano-catolice de Cenad 1750-1800,* p.18

314 *Ibidem*

episcopul *Falkenstein* a prezentat situația celor două parohii din *Arad*, adică *Fölnak și Radna*. Pe baza acestui fapt, ne parvine informația cum că doar *Măcău și Fölnak* erau la aceea dată administrate de preoți seculari, iar celelalte de către preoți franciscani. Episcopul mai propunea crearea de parohii la *Baia de Criș, Elek și Kubin*. Din documente ulterioare, reiese că prelatul bănățean avea în vedere întemeierea mai multor parohii, el împărțind o listă a parohiilor diecezei sale, organizată în trei părți: parohiile de la nord de Mureș, cele din Banat și parohii ce trebuiau întemeiate…[315]

O permanentă preocupare a episcopului *Adalbert de Falkenstein* a fost și acordarea de către administrația Banatului a unor sume de bani pentru fondul de salarii destinate clerului. În general, salariul unui preot era de 150 de florini, mănăstirile primind fie 600 de florini (iezuiții), fie 400 de florini (capucinii din *Palanca Nouă*) sau 300 de florini (minoriții din *Pancevo*), sume care trebuiau însă să ajungă pentru mai multe persoane. Astfel, episcopul va obține în anul 1733 mărirea salariilor de la 150 la 225 florini anual, tot în același an administrația, hotărând restaurarea tuturor parohiilor și bisericilor existente în Banat la aceea dată. În ceea ce privește susținerea financiară a capitlului catedralei, episcopul *Falkenstein* a obținut suma de 5000 de florini anual în locul veniturilor dobândite până la aceea dată[316].

O altă realizare a episcopului *Adalbert de Falkenstein* a fost și transferarea sediului episcopal de la *Szeged* la *Timișoara*, titulatura episcopilor fiind în continuare cea "de *Cenad*". Motivele au fost, în cea mai mare parte, de ordin practic. Orașul *Szeged* era situat la marginea diecezei, reședința episcopală era în stare proastă, fiind necesară construirea uneia noi. Aceasta urma să se realizeze la *Timișoara*, întrucât toate distanțele în dieceză erau mai mici, prin urmare costurile călătoriilor, respectiv duratele lor erau scăzute și ele. La aceasta, se mai adaugă și aceea că orașul fusese de curând pavat cu piatră, apoi fusese introdusă apa curentă, impunându-se astfel condiții de trai mult mai bune decât cele anterioare[317]. Acest din urmă argument a fost amintit și în cadrul referatului întocmit de către *prințul Eugen de Savoia* și *contele Dietrichstein,* în data de 10 noiembrie 1733. Referatul a fost aprobat de către împărat în aceiași zi, astfel că unii istorici

[315] *Ibidem*

[316] Vezi *Katholikus Szemle*, Budapest, 1933, 316

[317] Vezi Oltványi Pál, *A csanádi püspök birtok visszonyainak rövid története,* Szeged, 1867

consideră această dată ca fiind cea a mutării reşedinței. Alții apreciază că sediul episcopal a fost mutat abia în cursul anilor 1738-1739[318].

Ca urmare a mutării reşedinței episcopale la *Timişoara,* s-a creat şi cadrul favorabil construirii unei noi catedrale pentru dieceza de *Cenad*. La 6 august 1736, cu ocazia sărbătorii *Schimbarea la Față*, a fost aşezată şi sfințită piatra de temelie a noii catedrale, chiar de către episcopul *Adalbert de Falkenstein*. Construcția acestei catedrale a durat câteva decenii, fiind terminată abia în anul 1774. Ea va fi sfințită parțial în anul 1754, în timpul păstorii episcopului *Engl de Wagrein*[319].

Pe lângă noua catedrală, existau planuri şi pentru construirea unei reşedințe episcopale la *Timişoara*. Astfel, în anul 1733, aceasta se preconiza a fi ridicată în imediata apropiere a catedralei, însă planul nu a mai fost dus la bun sfârşit. Episcopul *Falkenstein* locuia în casa guvernatorului încă din anul 1732, iar după călătoria sa la *Kempten* şi *Viena* -efectuată în anul 1737- se va muta în casa *consilierului Rebentisch*, casă care mai fusese propusă ca reşedință episcopală şi în anul 1731. Aici se va stinge din viață în anul 1739. Canonicii nu aveau nici ei o reşedință proprie, ei primind bani de chirie de la stat şi anume suma de 150 de florini anual[320]. Abia în anul 1783, episcopul *Christovich* va reuşi să obțină o reşedință episcopală demnă de rangul său, episcopii anteriori locuind printre altele şi în spitalul garnizoanei.

Pentru prima dată în istoria diecezei, în timpul păstoririi *episcopului Falkenstein,* fusese convocat şi un sinod diecezan. Acest eveniment s-a petrecut la *Timişoara*, pe data de 28 iulie 1734, la el participând doar nouă preoți din Banat. Cei din partea de la Nord de Mureş s-au întâlnit la *Szeged*. Dintre cei nouă, patru erau clerici regulari, iar restul seculari. Sinodul a emis un protocol în cincisprezece puncte, care făcea referire la următoarele aspecte: *preoții nu puteau fi judecați de către administrație; înființarea unui seminar teologic diecezan; îndepărtarea protestanților din Banat; calendarul gregorian obligatoriu a fi introdus pentru toți; numirea unui paroh pentru Caraşova; interzicerea educării copiilor catolici de către ortodocşi, pentru a nu fi "contaminați" cu rătăciri; examene pentru meseria de moaşă; în cazul parohiei*

318 Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul lui Călin Claudiu, *Istoria diocezei romano-catolice de Cenad 1750-1800*, p.20

319 *Ibidem*

320 *Ibidem*

Slatina Timiş, oprirea căsătoriilor dintre catolici şi ortodocşi care, în acest loc, se petreceau frecvent[321].

În timpul episcopului *Adalbert de Falkenstein* au fost întemeiate şi unele parohii noi: *Giarmata (*1730*)*, *Făget (*1733), *Cărani* şi *Elek (*1734), *Ghioroc (*1736), *Czella (*1737*)*, iar în anul 1738 a fost înfiinţată parohia din *Beşenova Veche*. O activitate la fel de importantă ca şi cea de înfiinţare a unor noi parohii a fost sfinţirea unor pietre de temelie pentru noi biserici sau case parohiale. Au fost aşezate astfel de pietre de temelie chiar de către *episcopul Falkenstein* la: *Ciacova* în anul 1733, la *Timişoara* pentru biserica franciscanilor bosnieci în anul 1733, iar la *Orşova* tot în anul 1733. În cadrul unor vizitaţii canonice au fost consacrate biserici în anul 1733 la: *Dognecea, Oraviţa*, *Vârşeţ, Palanca-Nouă* şi *Caransebeş*. Alte asemenea lăcaşuri de cult au mai fost consacrate la: *Rusova*, *Czella şi Rebenberg*[322].

Un document deosebit de important pentru ordinea internă a diecezei a emis *episcopul Falkenstein* în anul 1736. Actul în sine numit *"Instructio pastoralis"*, venea ca urmare a numeroaselor delicte săvârşite de către populaţie. În aceste condiţii, episcopul s-a simţit dator să emită un decret care a fost conceput în 71 de capitole şi în care s-a pus accentul pe câteva aspecte mai importante: *vocaţia preotului, educaţia ce trebuie dată copiilor, obligaţia recitării breviarului de către preoţi*. Episcopul nu dădea clericilor doar un ideal în viaţă, ci şi sfaturi concrete. În cuprinsul documentului, el explica clericilor săi simbolistica şi aşezarea diferitelor obiecte de cult din biserică, dar mai ales sensul unei cât mai pioase folosiri a lor. Tot în *"Instructio pastoralis"*, înaltul prelat mai accentua şi necesitatea explicării dogmelor în predicile duminicale.

O altă măsură benefică pentru pastoraţia credincioşilor catolici din Banat, dar şi pentru o mai bună administrare a diecezei a fost măsura luată de episcopul *Adalbert* în anul 1737, prin intermediul căreia el a făcut raportare la împărţirea diecezei în *decanate*. Acestea erau în număr de patru, în fruntea cărora au fost numiţi, în scurt timp, patru *decani*. Aceştia erau plătiţi de către administraţie -prin hotărârea împăratului din data de 19 august 1738- cu suma de 1000 de florini anual fiecare. Decanii trebuiau

---

321 Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul *Historia Domus Parochiae Krassoviensis*, capitolele privitoare la epoca premodernă şi modernă.

322 Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul *Historia Domus Parochiae Karansebesiensis*, capitolele privitoare la epoca premodernă şi modernă

să-l ajute pe episcop în pastorație, luând de pe umerii acestuia o parte din atribuții. Moartea episcopului *Adalbert baron de Falkenstein* va fi una în plină activitate pastorală. Episcopul s-a stins din viață în ziua de 27 septembrie 1739, în reşedința sa din casa *Rebentisch*, fiind înhumat în cripta bisericii iezuiților, aceasta întrucât domul nu era încă terminat. Dorința sa testamentară inițială era însă aceea de a fi înhumat în cripta noii catedrale, cripta domului. Timpul, se pare, nu a mai avusese răbdare cu reputatul prelat.

În absența unui prelat pe scaunul episcopal *de Cenad*, responsabilitatea problemelor diecezane a fost preluată de către *canonicul Mayer*. Începând cu data de 21 octombrie 1739, împăratul şi-a îndreptat atenția asupra episcopului de *Nicopole, Nikolaus Stanislavich*[323], care a şi început să activeze în calitate de episcop de *Cenad* din anul următor. Odată cu păstorirea sa, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, romano-catolicismul din Banat a intrat într-o nouă fază importantă a evoluției sale.

”Şapte păcate capitale” ale Transilvaniei. ”Babilonia” religiilor!

Veacul al XVIII-lea a adus schimbări notabile nu doar în sfera spirituală a principatului Transilvaniei, cât şi în cea a structurilor sociale. Procesul de modernizare a societății a atins atât viața socială, cât şi raporturile dintre diferite categorii ale ei, noua putere centrală încercând mereu să atenueze regula eredității după care se făcea ascensiunea în poziția socială, respectiv în funcții. *Curtea de la Viena* a avut în vedere tot timpul atragerea nobilimii transilvane la țelurile ei politice, mai ales în prima jumătatea a secolului al XVIII-lea, tocmai în ideea consolidării influenței sale în noul teritoriu cucerit. De aceea, ea a recurs constant la politica de înnobilări şi numiri în funcție a unor elemente noi, fidele ei[324].

Pentru consolidarea aceleiaşi influențe, *Curtea de la Viena* s-a mai folosit din plin şi de biserica romano-catolică, beneficiind de largul concurs al *Sf. Scaun* mai ales prin intermediul *Congregației de Propaganda Fide*. Aceasta, grație strălucitei activități derulate mai ales de către misionarii franciscani, a reuşit să monitorizeze foarte atent întreaga situație

323 Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara, vezi manuscrisul lui Călin Claudiu, *Istoria diocezei romano-catolice de Cenad 1750-1800*, p.25

324 ****Istoria românilor. Românii între Europa clasică şi Europa luminilor (1711-1821),* vol.VI, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2002, p.96

confesională din Transilvania primei jumătăţi a veacului al XVIII-lea. *Congregaţia* în sine nu s-a mulţumit doar cu pregătirea şi instruirea clericilor, destinaţi a se situa printre pilonii de bază ai catolicismului din Transilvania. Realizând că situaţia confesiunii în sine era cât se poate de dificilă, *Congregaţia* a decis să recurgă la serviciile călugărilor străini, pentru a deschide o serie de misiuni apostolice, ce aveau menirea de a pregăti terenul pentru reconsolidarea catolicismului din acest teritoriu[325]. În aceste condiţii, ea a pus bază, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, pe călugării franciscani, capucini şi minoriţi.

Încă din data de 21 noiembrie 1634, *Congregaţia de Propaganda Fide* l-a numit pe *Szalinai István* în funcţia de apostol misionar pentru întreg teritoriul Transilvaniei[326]. Tot atunci, i s-a cerut şi Primatului de *Esztergom*, *cardinalul Pázmány*, să preia coordonarea tuturor misiunilor franciscane din Transilvania, respectiv pe cele din teritoriile învecinate. Prin această decizie, *Congregaţia de Propaganda Fide* a reuşit să salveze şi să pună pe baze mai sigure fundamentele misiunilor franciscane din Transilvania, salvând astfel un catolicism aproape muribund[327].

Informaţii extrem de preţioase despre realităţile sumbre ale catolicismului ardelean –şi nu numai ale acestuia- de la finele veacului al XVII-lea şi începuturile celui de-al XVIII-lea le oferă călugărul franciscan *Modesto da Roma*[328]. În calitate de *procurator al misiunii ardelene*, el a întocmit un raport cât se poate de detaliat pe care l-a trimis *Papei Inocenţiu al XI-lea*. Această relatare extrem de amănunţită a fost expusă pe parcursul a patru

---

325 COLLECTANEA VATICANA HUNGARIAE. Galla Ferenc, *Ferences Missziónáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18 században,* Budapest-Roma, 2005, p.145

326 Ibidem, p.150. Vezi şi lucrările lui: Boros Fortunat, *Az erdélyi ferenczrendiek*, Kolozsvár, 1927; *Collectanea S. Congregationis de Propaganda Fide, seu decreta, instructiones, rescripta pro Apostolicis Missionaribus,* I. 1622-1866, Romae, 1907; Boros Fortunat, *Erdélyi Katolikus Nagyok,* Kolozsvár, 1941

327 COLLECTANEA VATICANA HUNGARIAE. Galla Ferenc, *Ferences Missziónáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18 században,* Budapest-Roma, 2005, p.150

328 A fost unul din celebrii misionari franciscani veniţi în Ungaria. A sosit pentru prima dată în aceste locuri în anul 1643, alături de *Fulgenzio da Jesi*. Întrucât, iniţial, nu a reuşit să rămână prea mult din cauza contextului mai puţin favorabil pentru activitatea sa misionară, *Modesto da Roma* a fost obligat să revină în Italia. După moartea lui *Fulgenzio*, a devenit şef de misiune la *Szárhegy*, dar, din cauza necazurilor avute cu catolicii din comitatul *Csik,* a fost obligat să se reîntoarcă din nou în Italia. Revine însă în Transilvania în anul 1664, iar din ordinul *Congregaţiei de Propaganda Fide* a mediat conflictul dintre călugării franciscani maghiari şi cei bosniaci. După anul 1676, a activat ca şi *procurator* al misiunii franciscane ardelene.

părți distincte care fac referire la: 1. *Situația politică a Principatului* 2. *Situația diferitelor confesiuni* 3. *Situația catolicismului* 4. *Sugestii pentru soluționarea problemelor existente*[329].

Modesto da Roma creionează o Transilvanie compusă din trei părți: *partea internă*, *Partium-ul* şi *teritoriile din nord-est* pe care, spune el, principii ardeleni le-au dobândit în urma diferitelor păci sau confruntări. Cunoscutul misionar franciscan remarcă şi organizarea teritoriului în comitate *(comitati)*, care aveau în frunte câte un prefect (*conte supremo)* a cărui sarcină, în numele suveranului, era aceea de a sluji dreptatea[330]. Referindu-se la situația confesională a provinciei, *Modesto da Roma* subliniază faptul că, în Transilvania, există foarte multe confesiuni, iar în condițiile în care mulți şi-au găsit aici un veritabil refugiu, peisajul confesional în sine părea a fi o veritabilă "babilonie". El vorbeşte despre calvini, confesiunea principelui, între care mai trăiesc puritani şi sâmbătari. Luteranii –spune el- sunt mai ales saşii de origine germană, iar alături de ei pot fi întâlniți şi unitarienii care *"după ce au fost alungați din Polonia, au fost acceptați în Transilvania."* Îi mai aminteşte apoi pe ortodocşii cei "schismatici", pe anabaptişti, turci, dar şi pe evrei. Analizând situația confesională reală, aşa cum era ea la fața locului, *Modesto da Roma* accentuează în cadrul raportului -cu o oarecare ironie- că, deşi principele Transilvaniei a promis că va păstra în categoria religiilor recepte pe catolici, calvini, luterani şi unitarieni, *"în realitate, fiecare trăieşte aşa cum îi place"*[331].

Despre catolici, el specifică aceea că situația lor este foarte critică, mai ales în condițiile în care aproape toți călugării fuseseră alungați din biserici şi mănăstiri, iar calvinii îşi însuşiseră o bună parte dintre ele, cele mai multe devenind şcoli pentru educarea tinerilor. Tot ei fuseseră cei care preluaseră de la catolici şi bisericile principale din *Cluj şi Alba-Iulia*, în vreme ce luteranii şi unitarienii preluaseră bisericile vechi, cu tot cu colegii. Astfel –remarcă *da Roma* cu amărăciune- *"catolicii nu au mai rămas decât cu derăpănături, cele mai multe dintre ele fiind refăcute chiar de către credincioşi cu proprii lor bani"*[332].

---

[329] COLLECTANEA VATICANA HUNGARIAE. Galla Ferenc, *Ferences Misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18 században*, Budapest-Roma, 2005, p.251
[330] *Ibidem*
[331] *Ibidem*, p. 252
[332] *Ibidem*

Despre cei ”tolerați”, cei care ”nu erau sub protecția principelui, fiind deci permissiva” este relatat faptul că nu beneficiază decât de modeste biserici de lemn, unde preoții obişnuiesc să celebreze liturghia. În comparație cu ei, anabaptiştii sunt priviți ca fiind meşteşugari pricepuți cu un fel de viață dus în comun, în cadrul unor edificii proprii unde ”există laolaltă camere de locuit şi camere de rugăciune.” Tot de la *Modesto da Roma* aflăm şi aceea că, în Transilvania, existau trei asemenea ”case comune.” Evreii, la rândul lor, sunt creionați ca o minoritate foarte răsfirată care numai în oraşele mari au reuşit să ridice sinagogi. La fel ca şi ei, turcii sunt menționați în aceiaşi ipostază, cu diferența că ”nu şi-au putut construi moschei”[333].

Peisajul pe care cunoscutul misionar franciscan îl conturează pentru informarea cât mai detaliată a *Sfântului Scaun* este acela al unui catolicism răvăşit ce, sub povara multor greutăți, abia dacă a reuşit, cu mare dificultate, să facă față vicisitudinilor vremii. Tot ceea ce el poate să sugereze forurilor superioare din *Cetatea Eternă* se rezumă doar la câteva sugestii, de care insistă să se țină seama. Întâi de toate, el recomandă *Congregației de Propaganda Fide* să nu scape de sub observație situația confesională a provinciei, pentru îmbunătățirea şi consolidarea căreia crede că se poate ajuta prin intensificarea activităților misionare, prin trimiterea de cât mai mulți călugări, dar mai ales prin acceptarea mai multor tineri transilvăneni pentru studii la *Collegium Urbanum*[334].

Departe de a se fi ameliorat, criza catolicismului ardelean s-a prelungit inclusiv şi în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, ridicând o serie de griji atât *Sfântului Scaun*, cât şi *Curții de la Viena*. În Transilvania, se ştie, perioada contrareformei coboară mai mult în timp în comparație cu alte țări, mai ales în condițiile în care tentativa de consolidare a catolicismului din perioada domniei lui *I. Báthory* a eşuat în perioada principilor protestanți. Timpul a reuşit să mai tempereze însă spiritele agitate, aceasta în decursul unei perioade mai îndelungate, motiv pentru care, în Transilvania, revenirea la normalitate s-a făcut mult mai uşor decât în alte părți[335]. Refacerea catolicismului de aici a avut, aşadar, mai multe surse: 1.

333 *Ibidem*
334 *Ibidem*, p. 255
335 Vezi studiul lui *Biró Vencel* despre catolicismul ardelean din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, publicat în: *Az Erdélyi Katholicizmus multja és jelene,* Dicsőszentmárton, 1925

Suportul autorităților superioare, respectiv al Curții Vieneze. 2. *Revigorarea conştiinței catolice* 3. *Înlăturarea piedicilor care ar fi putut opri întărirea catolicismului în sine*. 4. *Demersul de catolicizare întreprins de către iezuiți şi alte ordine religioase* 5. *Restaurarea episcopiei romano-catolice de Alba-Iulia* 6. *Redeschiderea şcolilor catolice*[336]. Acestea au fost cele care au alimentat procesul de restaurație a romano-catolicismului ardelean ce a cunoscut, la rândul său, două faze distincte:

1. De la preluarea de către Imperiu a influenței asupra provinciei şi până la restaurarea episcopiei de *Alba-Iulia* (1690-1716)

2. De la restaurarea episcopiei şi până la moartea lui *Iosif al II-lea* (1716-1790)[337]

În prima perioadă a restaurației, imediat după ce Transilvania a revenit în posesiunea imperiului, dinspre provincie s-a manifestat dorința ca vechiul sistem de drepturi şi privilegii, care se consolidase de-a lungul timpului, să se mențină şi în continuare. Pe plan confesional mai ales, protestanții au depus toate demersurile pentru a nu se produce nici o schimbare. Ei au realizat faptul că se impusese un nou context care, de data aceasta, era cât se poate de favorabil catolicilor, mai ales pentru reluarea vechilor bunuri şi privilegii de care aceştia au dispus înainte. Din acest motiv, protestanții ardeleni s-au străduit, pe cât posibil, să conserve stăpânirea asupra lor, ba chiar mai mult, să întărească aceasta prin intermediul unei reglementări scrise[338].

Inițial, aceasta fiind doleanța exprimată vehement din partea stărilor ardelene, majoritar protestante, *Curtea de la Viena* nu a avut de ales şi a trebuit să pregătească diploma leopoldină în acest spirit. Luptele cu turcii se încheiaseră nu cu mult timp înainte, cheltuielile efectuate pe plan militar la fel ca şi pierderile materiale şi umane fuseseră destul de mari, motiv pentru care *Curtea* nu a mai vrut să rişte, deocamdată, un conflict cu stările protestante, conflict care putea escalada într-o confruntare de mari proporții. *Curtea* mai avusese experiențe similare în timpul mişcării lui *Imre Tököly*, iar reiterarea evenimentelor de atunci era ultimul lucru pe care şi-l

---

336 *Ibidem*, p. 105
337 *Ibidem*
338 *Ibidem*

dorea. Din acest motiv, diploma pe care *Leopold* a semnat-o pe data de 16 octombrie 1690 era favorabilă mai mult protestanților decât catolicilor[339].

În Transilvania, actul în sine a fost prezentat în *Dietă* de către *Bethlen Miklós,* pe data de 31 ianuarie. Aşa cum era de aşteptat, prevederile diplomei au declanşat nemulțumirea catolicilor care sperau la o îmbunătățire a situației lor, mai ales pe plan material, respectiv la o sporire a influenței în cadrul funcțiilor şi a treburilor politice ale provinciei.

Primul punct al diplomei făcea referire la religiile recepte, amintindu-se că bisericile, şcolile şi parohiile nu vor suferi nici o modificare în ceea ce priveşte statutul lor inițial. În condițiile în care romano-catolicii doreau să beneficieze de mai multe şcoli sau biserici, trebuiau să le ridice din fonduri proprii[340]. Al doilea punct întărea vechile posesiuni şi privilegii acordate de către suverani bisericilor istorice ale Transilvaniei, protestante cu precădere, atât pe plan şcolar, cât şi pe plan bisericesc. Pentru ca, în al treilea punct, să se hotărască faptul că, la *Guberniu*, respectiv *Tabla Regală* să fie aleşi şi câte trei membrii din rândul catolicilor[341].

Această primă diplomă a înşelat fără dar şi poate aşteptările catolicilor, mai ales în condițiile în care, aşa cum s-a mai spus, nu le-a schimbat prea mult situația materială. Aceştia primiseră, în schimb, aprobare să îşi poată construi la *Cluj* o biserică pe cheltuială proprie, iar acolo unde erau mai mulți ca număr îşi puteau exercita liber confesiunea. Conform legislației, în acel loc unde era doar o biserică, ea revenea confesiunii majoritare, în vreme ce aceia care erau în minoritate îşi ridicau biserică prin forțe proprii. Din lipsă de fonduri, catolicii nu au putut ridica prea multe biserici, dar nu numai aceasta le-a cauzat nemulțumirea, ci şi faptul că nu au ajuns nici măcar la şcolile lor care, inițial, fuseseră foarte multe. În plus, din cauza opoziției categorice a protestanților, nu au putut readuce nici vechile ordine călugăreşti – ca de pildă iezuiții – care contribuiseră, inițial, la înflorirea învățământului.

Astfel, diploma nu a lăsat catolicilor decât o perspectivă în ceea ce priveşte îmbunătățirea situației materiale. Din acest motiv, ei nu au

---

339 *Ibidem*

340 Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Commissio in Publico-Ecclesiasticis, Rola 45.980*, vezi documentul nr.33

341 Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Erdélyi Fiscalis Levéltár. XXI szekrény. Az erdélyi egyházak vagyonát és jogait illető iratok.* Vezi doc. nr.77

acceptat situația, iar în momentul în care majoritatea *Dietei* a subscris la prevederile diplomei, romano-catolicii ardeleni au decis să trimită o delegație la *Viena*. Demersul în sine a venit mai ales din partea *Statusului Catolic* şi a altor laici care au decis ca, până la aplicarea prevederilor diplomei, să se recurgă la insistențe pe lângă suveran în vederea grabniciei îmbunătățiri a situației materiale a romano-catolicilor ardeleni.

În acest scop, *Statusul Catolic* a decis să îl însărcineze la *Viena* pentru discuții pe *Gyulaffy László*[342] a cărui sarcină principală a fost, întâi de toate, aceea de a prezenta suveranului personal situația reală a bisericii latine din Transilvania. În plus, i s-a mai încredințat şi o scrisoare redactată şi semnată de către membrii *Statusului*, scrisoare care a ajuns, prin largul concurs al cardinalului *Kollonich,* la cele mai înalte oficialități ale *Curții*. Demersul în sine s-a bucurat de un real succes şi, totodată, de un mare răsunet. Rezultatele nu s-au lăsat nici ele aşteptate prea mult ca dovadă că, pe data de 4 decembrie 1691, la punctul al treilea din varianta finală a diplomei, s-a inclus o clauză specială care, de data aceasta, îi avantaja pe romano-catolici. În cadrul acestei clauze, s-a decis ca şi chestiunile controversate să fie reglementate prin bună înțelegere între părți, iar dacă nu se reuşeşte prin acest mod atunci, după ascultarea părților şi luarea unei poziții de către *Guberniu*, decizia finală aparține suveranului[343].

În noul context creat de către publicarea clauzei, romano-catolicii din Transilvania au decis să îşi expună direct doleanțele în cadrul *Dietei* din anul 1692, ocazie cu care au formulat 6 puncte:

1. *Romano-catolicii să aibă şi ei episcop, la fel ca şi celelalte confesiuni acceptate sau neacceptate.*
2. *Scolile inferioare şi superioare să fie libere*.
3. *Clericii bisericii romano-catolice să beneficieze de aceleaşi drepturi şi privilegii ca şi cei ai altor confesiuni*.
4. *Acces mai larg în funcțiile publice, precum şi deplină libertate de acțiune pentru clerici şi laici, indiferent de confesiune*.
5. *În oraşe sau în alte locuri unde există biserici, să se împartă în mod egal sau măcar una dintre ele să fie a catolicilor*.
6. *Revenirea tuturor ordinelor călugăreşti, care anterior şi-au derulat activitatea în Transilvania*[344].

[342] Marton József, *Az Erdélyi Gyulafehérvári egyházmegye története,* Gyulafehérvár, [s. a.], p.84
[343] *Ibidem*
[344] *Ibidem*

Luând act de toate aceste cerințe, partea protestantă s-a opus la cele mai multe dintre ele, tocmai pentru că se temea ea înseşi de pierderea influenței în treburile interne ale provinciei, precum şi de posibilitatea de a scăpa din mână acele venituri însemnate pe care le revendicau cu atâta ardoare catolicii[345]. În condițiile în care cele două părți nu au ajuns la nici un consens, *Guberniul* le-a cerut să trimită delegați la *Viena* pentru începerea de noi discuții. Din partea catolicilor, au fost desemnați *Gyulaffy László, Gyerőffy György şi Apor István*. Discuțiile în sine au început pe data de 29 martie şi au durat până în 20 aprilie. În prezența reprezentanților Curții, partea catolică a argumentat că are mare nevoie de restaurarea episcopiei, întrucât vicarul nu beneficiază de competențe necesare pentru toate imperativele bisericii, după cum tot la fel este mai mult decât necesară redeschiderea şcolilor superioare în vederea instruirii clerului[346]. În paralel cu aceasta, tot partea catolică a fost cea care s-a mai plâns şi de faptul că, în multe locuri, clerul catolic este obligat să plătească dijmă, iar acolo unde se face acesta nu beneficiază de nici o parte din tot ceea ce se strânge.

Reacția părții protestante a fost una cât se poate de vehementă, însă la unele dintre obiecțiile ridicate de către catolici au fost dispuşi să negocieze. În principiu, nu au fost de acord cu reinstaurarea episcopiei de *Alba-Iulia*, propunând acordarea pentru vicar a unor competențe sporite. Pe plan educațional, s-a acceptat ca şi catolicii să reprimească sau să redeschidă multe dintre şcolile superioare sau medii, cu condiția ca, în cadrul acestora, să nu activeze iezuiții. S-a mai acceptat apoi ca şi clerul catolic să fie scutit de la plata dijmei[347].

După câte se poate observa, la început, ambele părți au fost dispuse oarecum la compromis. Într-o primă fază, partea catolică a fost de acord ca şi vicarul catolic să beneficieze de atribuții sporite, de o situație şi de un venit la fel ca şi oricare alt superintendent, aceasta însă fără a fi numit episcop[348]. Au mai renunțat apoi şi la ideea readucerii iezuiților, primind, în schimb, susținere pentru deschiderea de şcoli şi construirea de biserici.

Compromisul a fost doar unul aparent, întrucât, în final, s-a dovedit că nici una dintre părți nu era dispusă să lase prea mult de la sine. Tocmai din

---

345 Vezi Karácsonyi János, *Magyarország egyház történelme,* Budapest, 1985

346 Biró Vencel, *op. cit.,* p.22

347 Vezi Cherrier Miklós, *A magyar egyház története,* Pest, 1856

348 Endes Miklós, *Erdély Három Nemzete és négy vallása autonomiájának története,* Budapest, 1935, p.47-50

acest motiv, şi negocierile au ajuns, la un moment dat, la un punct maxim context în care, primind semnale pozitive dinspre cercurile politice superioare ale curții, catolicii au plasat tonul discuțiilor pe o latură mai tranşantă. Pentru a duce cât mai repede rezultatul negocierilor într-un punct favorabil, ei au formulat şase puncte distincte în care au prezentat următoarele revendicări:

1. *Readucerea episcopatului de Alba-Iulia în deplinătatea vechilor sale competențe.*
2. *Reprimirea de la unitarieni a bisericii catolice din Cluj.*
3. *Retrocedarea bisericior şi a şcolilor care anterior aparținuseră catolicilor.*
4. *Retrocedarea colegiilor din Cluj şi Alba-Iulia*
5. *Revenirea în Transilvania a iezuiților şi a altor ordine călugăreşti*[349].

Revendicările exprimate de către partea catolică nu au rămas fără ecou nici de data aceasta. Împăratul *Leopold*, deşi a garantat legislația ardeleană, a încălcat în cele din urmă *Approbatae Constitutiones* astfel că, în anul 1696, l-a numit în funcția de episcop romano-catolic al Transilvaniei pe *Illyés András*[350], distins om al bisericii originar din *Ciucsângeorgiu*. Cel care l-a susținut cel mai mult a fost însuşi Primatul *Kollonich*, care a argumentat *Congregației de Propaganda Fide* faptul că, pe scaunul episcopal de Transilvania, trebuie să stea neapărat un maghiar merituos, plin de virtute. *Illyés András* a primit dispoziție să vină în Transilvania şi să îşi ocupe postul cât mai repede cu putință. Faptul în sine s-a şi întâmplat ca dovadă că, pe data de 19 mai 1697, el a celebrat sfânta liturghie la *Alba-Iulia*. Odată cu venirea sa aici, oraşul în sine era aproape o ruină. Nu mai existau decât 200 de case, 500 de credincioşi, iar biserica *Sf. Mihail* era în posesiunea protestanților[351]. Nu va reuşi însă să stea foarte mult, întrucât protestanții, fiind majoritari în cadrul *Guberniului,* au reuşit să îl expulzeze tocmai în

---

349 Vezi Balics Lajos, *A római katolikus egyház története Magyarországon,* Budapest, 1885

350 S-a născut la *Ciucsângeorgiu* în jurul anului 1640, în cadrul unei familii de nobili de rând. Fratele său a fost *Illyés András*, canonic de *Esztergom* şi, totodată, vicar al acestei arhiepiscopii. Ambii au studiat la şcoala iezuită. *Illyés András* a început studiile la *Odorheiu Secuiesc*, unde l-a avut ca şi coleg pe *Kálnoki Sámuel* care, mai târziu, a devenit vice-cancelar al Transilvaniei. A mai studiat apoi la *Cluj* şi la *Kassa* alături de *Henter Benedek*, ce ulterior s-a impus ca şi consilier la *Cancelaria Aulică* a Transilvaniei. A avut în jur de 20 de ani când a început să studieze filosofie la universitatea din *Nagyszombat*, manifestând multă pasiune pentru metafizică. În anul 1690, împăratul *Leopold* l-a pus să activeze în funcția de *prepozit de Sibiu*, iar la vârsta de 56 de ani a devenit episcop romano-catolic de Transilvania.

351 COLLECTANEA VATICANA HUNGARIAE. Galla Ferenc, *Ferences Misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18 században,* Budapest-Roma, 2005, p.271

ideea de ”a nu tulbura liniştea ţării, legile şi unitatea ei.” În condiţiile în care Curtea nu reuşise să îşi consolideze suficient puterea în Transilvania, ea nu a putut riposta la decizia arbitrară a Guberniului[352]. În atare situaţie, noul episcop a fost nevoit să se retragă la *Nagyszombat.* Problema restaurării episcopiei de *Alba-Iulia* s-a amânat, astfel, pentru o perioadă nedeterminată.

Curtea a realizat în cele din urmă faptul că oprirea reinstaurării episcopatului catolic de *Alba-Iulia* contravenea cu principiul libertăţii de exercitare a religiei. Din acest motiv, în anul 1701, a luat din nou poziţie în favoarea episcopului nou-numit *Illyés András*, cerând să i se asigure locuinţă şi cele necesare. În anul următor, a decis chiar retrocedarea în favoarea sa a domeniului episcopal de la *Vinţu de Jos*. Tot acum, episcopul a efectuat o primă vizitaţie canonică în parohiile ardelene, fiind profund marcat de realitatea sumbră pe care a întâlnit-o la faţa locului.

În ciuda bunelor sale intenţii, nu a putut face multe în favoarea parohiilor sale, după cum tot la fel nici scaunul episcopal nu s-a putut consolida foarte mult, mai ales în condiţiile izbucnirii războiului de libertate condus de către *Francisc Rákóczi al II-lea*[353]. Totul începuse din cauza incapacităţii, a corupţiei şi arbitrariului administraţiei care acoperea întreaga Ungarie şi care avusese urmări fatale pentru atitudinea viitoare a multora dintre maghiari faţă de domnia *Habsburgilor*. Tribunalul criminal de la *Eperjes* al lui *Caraffa* a făcut –asemenea tribunalelor speciale instituite de *Kollonich* care au condamnat sute de clerici reformaţi- ca mulţi dintre cei eliberaţi să dorească revenirea otomanilor[354].

Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, marcaţi fiind de regimul ”absolutist” mult prea aspru şi corupt, maghiarii au manifestat o aversiune tot mai mare faţă de germani. Intransienţa generalilor şi ofiţerilor belgieni, italieni sau spanioli nu făcea decât să sporască indignarea şi aversiunea faţă de germani. În condiţiile în care tulburările sporadice, ce puteau fi oricând înăbuşite, s-au transformat în anul 1703 într-un periculos incendiu de semnificaţie europeană se asocia cu apariţia unei personalităţi aparte într-o situaţie deosebită.

Implicarea imperiului habsburgic în războiul de succesiune a creat condiţiile generale pentru o nouă răscoală a curuţilor, extinsă asupra întregului teritoriu, revoltă care depăşea cele întreprinse de către *Tököly*

---

352 Vezi Lányi Károly, *Magyarföld egyháztörténetei*, Nagyszombat, 1843
353 Vezi Meszlényi Antal, *Rákóczi Ferenc felkelésének egyház politikája*, Budapest, [s.a.]
354 Lendvai Paul, *op. cit.*, p.158

Emeric. Mai mult, au adus în scurtă vreme Ungaria şi Transilvania sub control maghiar. Faptul că mai toți curuții au putut să preia repede controlul asupra întregii Ungarii şi că, până la 1708, au ținut sub ocupație cea mai mare parte a țării, inclusiv Transilvania, s-a datorat nu numai sprijinului dat de către popor. Din cauza implicării imperiului în războiul spaniol de succesiune, *Viena* a fost nevoită să retragă din Ungaria grosul regimentelor imperiale. Momentul luptei pentru libertate era mai mult decât ideal. Stările ardelene l-au şi ales domnitor pe *Francisc Rákóczi al II-lea* în ziua de 8 iulie 1704, el fiind instalat în funcție la *Târgu Mureş* pe data de 5 aprilie 1707[355].

După toate evenimentele petrecute, *Curtea de la Viena* a devenit tot mai convinsă de faptul că biserica latină este adevărata biserică a lui Hristos, în consecință ea urma să beneficieze de întâietate. În noul context, episcopia catolică trebuia să reprezinte în planurile sale unul din pilonii principali de sprijin. Paşi importanți pentru consolidarea acesteia i-a efectuat foarte hotărât împăratul *Carol al III-lea* care, după înfrângerea mişcării lui *Francisc Rákóczi al II-lea*, respectiv după pacea de la *Satu Mare* din 1711 şi stingerea din viață a episcopului *Illyés András* (29 septembrie 1712), a decis să îl numească în funcția de episcop romano-catolic al Transilvaniei pe *Mártonfi György* (1713-1721)[356]. Numirea s-a făcut pe fondul în care membrii *Statusului Catolic* au ținut o consfătuire legată de persoana celui care urma să preia funcția episcopală. Astfel, ei au făcut apel la Primatul de *Esztergom* pentru a juca rolul de mediator între ei şi suveran. *Primatul Kollonics* l-a recomandat cu căldură pe *Mártonfi György* care, în prealabil, primise rangul de baron[357].

Perioada episcopatului său a fost una plină de realizări: a reuşit să obțină o bună parte din vechiul patrimoniu episcopal, a pus bazele unei noi reşedințe în condițiile în care a decis să o mute pe aceasta de la *Vințu de Jos la Alba-Iulia,* tocmai în ideea de a-l putea înlocui pe guvernator în caz de nevoie. Tot el a fost cel care a reorganizat şi capitlul cu 4 membrii, sporind cu doi numărul canonicilor[358]. S-a mai preocupat foarte mult şi de pastorație, de pregătirea şi formarea clerului, respectiv de o cât mai bună instruire a credincioşilor în spirit catolic.

---

355 *Ibidem,* p.163

356 S-a distins prin studiile sale eminente pe care le-a efectuat la: *Cluj, Nagyszombat şi Pazmaneum-ul din Viena*. Înainte de a fi numit episcop, a activat în calitate de canonic de *Pozsony*, un rol important în numirea sa în scaunul episcopal de *Transilvania*, jucându-l originea sa ardeleană, respectiv excelentul său talent oratoric.

357 Endes Miklós, *op. cit,* p.347

358 *Ibidem*

În pragul morții sale, episcopia romano-catolică de *Alba-Iulia* nu beneficia de o situație strălucită din punct de vedere material, dar carismaticul prelat reuşise să o plaseze pe baze solide, fapt care a permis succesorilor săi să continue opera de reorganizare şi consolidare. După moartea episcopului *Mártonfi György*, s-au făcut mai multe propuneri pentru ocuparea scaunului episcopal rămas vacant, romano-catolicii ardeleni susținându-l, în general, pe *Mednyánszky Ferenc*. Acesta a răspuns afirmativ, într-o primă fază, tuturor solicitărilor şi aşteptărilor avute din partea lui, dar după numirea sa, în luna decembrie a anului 1722, a renunțat la scaunul episcopal[359].

În aceste condiții, tot la cererea catolicilor transilvăneni, *Curtea de la Viena* a decis numirea în funcție a lui *Antalfi János* (1724-1728)[360]. Pe durata episcopatului său, el a ales să pledeze cu fermitate pentru readucerea în Transilvania a vechilor ordine călugăreşti, pentru reprimirea de la protestanți a arhivei şi a vechilor imobile. Sub atenta sa supraveghere, s-a reuşit deschiderea la *Sibiu* a unei mănăstiri de maici pentru ursuline[361], iar demersurile pentru înlăturarea prevederilor legislative defavorabile catolicilor le-a continuat atât el, cât şi urmaşul său *Sorger Gergely* (1725-1740)[362]. Luptând pentru egalitate confesională, cu largul concurs al autorităților vieneze, el a fost în măsură să reprimească bisericile catolice din *Cluj şi Alba-Iulia*, mai mult, suveranul a decis ca, după moartea arhivarilor laici, în locul lor să fie numit personal catolic. În timpul păstoririi sale, s-au înregistrat numeroase treceri la religia romano-catolică, mulți fiind atraşi de noul avânt al bisericii intens susținută de către *Curtea de la Viena*. Romano-catolicismul ardelean se consolidase, intrând finalmente pe făgaşul cel bun. Un motiv în plus a fost dat şi de subordonarea bisericii armenilor, veniți din Moldova încă în anul 1672.

---

359 Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Commissio in Publico-Ecclesiasticis. Rola 45.980*, vezi documentul nr.55

360 Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Commissio in Publico-Ecclesiasticis. Rola 45.980;* vezi şi documentul referitor la situația episcopiei, respectiv raportul trimis Statusului Catolic privind retrocedările către mănăstirile catolice.

361 Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Commissio in Publico-Ecclesiasticis. Rola 45.980*, vezi raportul din anul 1726

362 Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Commissio in Publico-Ecclesiasticis. Rola 45.980*, vezi documentul din data de 23 februarie 1735

În perioada păstoririi episcopului *Minas Zilifdar*, care rezida la *Bistrița,* s-a produs şi convertirea armenilor la catolicism[363]. Următorul ierarh armean, pe nume *Oxendios sau Axente Vărzărescu*[364], după studii efectuate la *Colegiul de Propaganda Fide*, a fost hirotonit preot în anul 1685, apoi vicar apostolic în Transilvania în anul 1690, pentru ca anul următor să fie consacrat episcop la *Lemberg*[365]. El îşi va aşeza reşedința la *Gherla* în anul 1700, fiind administrator al *Bisericii Catolice Armeneşti* până la decesul său survenit în anul 1715.

Jonas, cel care l-a urmat în scaunul episciopal de *Gherla,* a devenit dependent de episcopul romano-catolic de *Alba-Iulia* în anul 1721 pentru ca, după 1740, *Sf. Scaun* să controleze situația şi mai strâns prin subordonarea celor patru plebaniate armeneşti episcopatului romano-catolic de *Alba Iulia*[366].

Transilvania sub cupola Reformei. "Distrugeți idolatria"!

Propagată în timpul reformei religioase, calvinismul s-a constituit, treptat, în principala biserică reformată din Transilvania, cu sediul la *Cluj*. Reşedința acesteia a fost mutată însă la *Alba-Iulia* (între 1682-1716), iar apoi, din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, la *Aiud*. Între anii 1690-1836, la conducerea bisericii calvine s-au succedat 18 episcopi superintendenți, dintre care doar 7 au decedat pe timpul exercitării funcției.

În anul 1726, în biserica calvină s-a introdus o nouă regulă a succesiunii conform căreia, la moartea episcopului, notarul general prelua toate atribuțiile superintendentului motiv pentru care, până la mijlocul veacului al XIX-lea, un număr de 17 episcopi au obținut funcția în acest

---

[363] Sperând să îi câştige de partea catolicismului, *Curtea de la Viena* a avut mereu privirea îndreptată asupra lor, motiv pentru care, încă din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, a decis să le aprobe să îşi construiască o capelă la *Gheorgheni* unde să îşi poată celebra cultul. *Împăratul Leopold I* le-a permis să se aşeze la *Gherla şi Dumbrăveni*, pentru ca mai apoi *Carol al III-lea* să le ofere şi el privilegii speciale.

[364] S-a născut la *Botoşani* în anul 1655 şi s-a stins din viață la *Viena* pe data de 10 martie 1715. A fost, inițial, preot armean apostolic, cu studii la *Roma*, unde a şi fost numit episcop al armenilor din Ardeal. Având la dispoziție aurul armenilor ardeleni, s-a deplasat la *Viena* pentru a cumpăra un teritoriu pe care să se poată stabilii armenii în vederea construirii unui oraş. Astfel, a luat naştere oraşul *Gherla, unde Axente* va păstori timp de 12 ani. În anul 1712, s-a deplasat la *Viena* unde s-a şi stins din viață, pe data de 10 martie 1715.

[365] *Istoria românilor. Românii între Europa clasică şi Europa luminilor (1711-1821),* vol.VI, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2002, p.420

[366] *Ibidem*

mod[367]. După o perioadă de sporită autoritate pe care au avut-o la nivelul Principatului, în cursul secolului al XVII-lea, biserica reformată calvină a decăzut odată cu instaurarea influenței habsburgilor în Transilvania.

Mai exact, la finele veacului al XVII-lea, elita politică a Transilvaniei, care era în mare parte reformată, a fost marcată de o serie de schimbări majore venite pe fondul restrângerii sferei de influență a Imperiului Otoman în favoarea celui habsburgic. Urmările confesionale ale acestei schimbări au devenit clare pentru magnații de religie calvină, mai ales în luna aprilie a anului 1690. Atunci, odată cu moartea lui *Mihai Apafi,* s-a întrerupt şirul principilor ardeleni reformați, iar statutul de religie dominantă al confesiunii calvine a fost periclitat de filocatolicismul politicii habsburgice[368].

În fața pericolului iminent, membrii reformați ai fostului *Consiliu Princiar,* care au devenit şi membrii *Status Consilium-ului* ardelean, au format la finele anului 1690 deja cunoscutul *Consistoriu Reformat Suprem,* gremiul care a fost urmaşul de drept al principelui de religie calvină, *curatorul suprem* al bisericii reformate ardelene[369]. Ceea ce a devenit *Supremum Consistorium Reformatorum* s-a instituționalizat în primele două decenii ale existenței sale, iar întregirea lui s-a efectuat aproape automat. Cu alte cuvinte, dacă un magnat de religie calvină a devenit membrul *Guberniului* sau a primit o funcție în *Dietă*, în *Tabla Regească* sau în comitate, devenea implicit şi membrul consistoriului[370].

În anul 1697, s-a reglementat situația potrivit căreia cei cinci consilieri guberniali reformați (guvernatorul *Gheorghe Bánffi*[371], cancelarul *Nicolae Bethlen*[372], consilierii *Grigore Bethlen, Ştefan Naláczi şi Samuel Keresztesi*) au

---

[367] *Ibidem,* p. 421. Vezi şi *Erdő János, Teológiai Tanulmányok,* Kolozsvár, 1986

[368] Sipos Gábor, "Consistoriul reformat suprem şi problema unirii religioase a românilor" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 6/II, 2002, p.106

[369] *Ibidem*

[370] *Ibidem*

[371] S-a născut la Sibiu în anul 1661 şi s-a stins din viață, tot în aceiaşi localitate, pe data de 15 noiembrie 1708. Până să ajungă în poziția de guvernator, a deținut mai multe funcții importante: prefect al *comitatului Dăbâca* (1681-1685), respectiv prefect al *comitatului Cluj,* din anul 1693 şi până la moartea sa. În momentul începerii războiului condus de *Francisc Rákóczi al II-lea,* s-a refugiat la *Sibiu* unde s-a şi stins din viață. A fost înmormântat în biserica reformată din *Cluj*, mormânt unde a fost plasată o placă comemorativă, care se poate vedea şi azi.

[372] Fiu al cancelarului *Bethlen János*, s-a născut în localitatea *Kisbun* pe data de 1 septembrie 1642 şi s-a stins din viață la *Viena,* pe data de 27 octombrie 1716. A studiat, inițial, în prezența unor personalități celebre precum *Keresztúri Pál* sau *Apáczai Csere János*, apoi şi-a

fost recunoscuți drept curatori supremi ai bisericii reformate, împreună cu episcopul *Ştefan Veszprémi*, iar nobilii cu funcții secundare au rămas simplii membri ai *Consistoriului*, având sarcina de inspectori-curatori ai colegiilor şi protopopiatelor. Preşedintele *Consistoriului* a fost guvernatorul *Bánffi*.

După înfrângerea curuților în Transilvania în anul 1709, în paralel cu instaurarea dominației habsburgice, s-a impus o reorganizare a sistemului guvernamental, respectiv a *Consistoriului Suprem Reformat*. În fruntea sa, s-au impus personalități noi, mai ales în condițiile în care generația lui *Nicolae Bethlen şi Gheorghe Bánffi* s-a stins încetul cu încetul. Noua elită calvină în frunte cu *Ştefan Wesselényi, Ladislau Teleki, Ladislau Bethlen, Mihai Teleki sau Andrei Szentkereszti* şi-a început activitatea de apărare a intereselor ecleziastice cu mai puțină experiență politică, dar cu aceiaşi fidelitate față de religia reformată.

În ziua de 21 aprilie 1709, în fruntea *Consiliului Suprem Bisericesc*, format din 24 de membrii laici, au fost aleşi patru curatori principali: *Ştefan Wesselényi, Ladislau Teleki, Ladislau Bethlen şi episcopul Ştefan Veszprémi*. Bazându-se pe tradiția epocilor precedente, adunarea constituantă a fixat în scris sfera de acțiune a instituției, definind obligațiile membrilor. În ceea ce privesc legăturile juridice ale sinodului general şi ale *Consistoriului Suprem*, s-a statuat o coordonare realizată prin participarea reprezentanților laici la lucrările sinodului. Tot acum, au fost aleşi noii inspectori-curatori ai protopopiatelor şi ai colegiilor. Aceştia erau cei care cunoşteau cel mai bine situația materială a clericilor şi a bisericilor deopotrivă. În caz de dezastre sau de mari pierderi materiale, tot ei trebuiau să medieze obținerea de fonduri pentru remedierea pagubelor[373].

În luna iunie a anului 1713, paralel cu reorganizarea *Guberniului* ardelean şi a inițiativei sinodului general, s-a fixat în mod definitiv organizarea *Consistoriului Suprem*. Lângă cei cinci curatori supremi, 21 de membri laici şi 21 de membri ecleziastici au format consiliul mai restrâns sau *permanens consistorium*[374].

continuat studiile în Germania, Olanda şi Franța la *Paris*. În anul 1690, şi-a adus şi el un aport important la elaborarea diplomei leopoldine. După moartea adversarului său, *Teleki Mihály*, a fost ales în funcția de cancelar aulic al Transilvaniei.

[373] Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Erdélyi Fiscalis Levéltár. XXI szekrény. Az erdélyi egyházak vagyonát és jogait illető iratok.* Vezi documentele referitoare la situația materială şi dotația bisericilor.

[374] Sipos Gábor, "Consistoriul reformat suprem şi problema unirii religioase a românilor" în *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 6/II, 2002, p.106

Consistoriul în plen, *plenum consistorium*, s-a format din toţi membri calvini ai dietei. Totodată, pentru menţinerea integrităţii numerice a efectivului *Consistoriului Suprem Permanent,* nu s-a fixat nici o regulă locurile devenite vacante în urma deceselor membrilor laici, fiind completate potrivit tradiţiei cu nobili calvini mai tineri ajunşi în funcţii înalte. *Supremum Consistorium Reformatorum* a devenit foarte rapid instituţia cea mai importantă a bisericii privind legăturile interconfesionale.

Fiind format, aşadar, din magnaţii calvini în funcţiile cele mai înalte, el dispunea de forţa şi autoriatea necesară. El a acţionat în calitate de urmaş de drept al principelui calvin, unul dintre scopurile sale principale fiind, în această perioadă, rezistenţa împotriva restauraţiei catolice. În paralel cu aceasta, *Statusul Reformat* încerca să rezolve problemele acestei stări defensive prin negocieri, misiuni şi intervenţii la forurile competenete din *Viena*, cu mai mult sau mai puţin succes.

Toate aceste foruri superioare ale bisericii reformate ardelene nu au renunţat niciodată la activitatea lor de ocrotire a preoţilor şi a comunităţilor româneşti care s-au declarat unite, în continuare, cu biserica calvină[375]. *În districtul Haţegului*, au existat însă şi comunităţi calvine propriu-zise româneşti sau bilingve, ca de pildă în târgul *Haţeg* unde chiar *Consistoriul Suprem* a trmis în anul 1704, pe lângă pastorul reformat maghiar *Francisc Békési*, şi un capelan calvin român în persoana lui *Popa Iosif Fărcaş*. El a funcţionat în *Haţeg* spre nemulţumirea enoriaşilor români până la 1714, când a fost transferat la parohia calvină din *Sălaşu de Sus*[376]. Apoi, în anul 1719, cu ocazia vizitei canonice efectuate la parohia reformată din *Haţeg*, protopopul *Petru Keresztúri* a ascultat plângerea enoriaşilor potrivit căreia preotul local pe nume *Samuel Hévízi* nu foloseşte limba română cu ocazia serviciilor divine. Protopopul a atras atenţia părintelui că are datoria de a ţine servicii divine şi în limba română, în caz contrar riscând o pedeapsă disciplinară[377].

---

375 Sipos Gábor, "Relaţiile bisericii reformate ardelene cu bisericile româneşti în prima jumătate a secolului XVIII" în *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 10/II, 2006, p.12

376 Idem, "Consistoriul reformat suprem şi problema unirii religioase a românilor" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 6/II, 2002, p.108

377 Magyar Országos Levéltár. *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak Commissio in Publico-Ecclesiasticis. Rola 45.980,* vezi şi documentul nr. 29 referitor la relaţiile cu protestanţii.

În ceea ce priveşte *Biserica Evanghelică de Confesiune Augustană*, prima dintre religiile reformate din Transilvania admise prin hotărâri dietale, socotită în continuare receptă prin diploma leopoldină din anul 1691, era biserica saşilor trecuți la reformă. Se ştie, în Transilvania, reforma a fost extrem de influentă şi sub forma luteranismului[378]. Episcopii sau superintendenții acestei confesiuni şi-au avut reşedința la *Biertan*, în perioada 1672-1867. Dacă în timpul principatului calvin prestigiul ei se încerca a fi scăzut, după instaurarea regimului austriac în Transilvania, biserica evanghelică a început să se bucure de mai mult sprijin, precum şi de mai multă susținere. În realitate, *Curtea de la Viena* o dorea în calitate de aliată în acțiunile pe plan confesional-cultural, dar fără a o lăsa să se consolideze prea mult. Între anii 1711-1822, biserica augustană a avut în frunte un număr de 8 superintendenți, toți decedând în funcție[379].

În paralel cu aceasta, biserica unitariană sau antitrinitariană întemeiată de *David Ferenc la Cluj*, unde şi-a avut sediul permanent, era confesiunea reformată a păturilor mijlocii şi mai sărace ale maghiarilor ardeleni, respectiv ale secuilor, din rândul cărora au provenit mai mulți dintre episcopi. Recunoscută prin diploma din anul 1691, ea nu a fost însă încurajată de către *Curtea de la Viena*. De condus, se conducea prin sinodul propriu, episcopii rezidenți în *Cluj* exercitându-şi autoritatea ierarhică asupra comunităților aparținătoare confesiunii. În administrarea treburilor bisericeşti, episcopii aveau la dispoziție şi instituția consistorială, formată numai din clerici[380]. În fruntea bisericii unitariene, au stat în perioada 1692-1836 şase episcopi, decedați cu toții în funcție, dând o medie de păstorire

---

[378] În cazul românilor, se ştie, inocularea la *Sibiu* a noii conduite a fost inițiată prin intermediul unui călugăr pe nume *Gheorghe* care predica în bisericile filiale, fără ştirea parohilor, incitând la nesupunere şi degradând sensul rânduielilor sacramentale şi disciplinare din cultul liturgic. Neascultarea promovată de către acesta era receptată mai ales de către clasele de mijloc, negustoreşti cu precădere. Degradarea rânduielilor bisericeşti s-a extins la *Braşov* în anul 1541, iar ulterior la *Bistrița* şi *Cluj*. Toate acțiunile reformatoare cu caracter negativ precum: înlăturarea icoanelor, desființarea posturilor, căsătoria preoților, alungarea călugărilor erau întreprinse, inițial, de către indivizi izolați. Adevăratul pas reformator în ceea ce priveşte luteranismul l-a îndeplinit, în cazul saşilor, nimeni altul decât *Ioan Honterus*, în anul 1542, prin lucrarea sa intitulată *Formula reformationis ecclesiae Coronensis ac Barcensis totius provinciae.* Aceasta a fost reformulată mult mai complet şi mai precis de către *Melanchton* în oraşul *Wittenberg*.

[379] ****Istoria românilor. Românii între Europa clasică şi Europa luminilor (1711-1821),* vol.VI, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2002, p.421

[380] *Endes Miklós, op. cit.*, p.357

de un sfert de veac. Dintre aceştia, s-a remarcat în mod deosebit *Szentábrahámi Lombárd Mihály*, care a păstorit în perioada 1737-1758. A fost şi rector al *Şcolii Superioare de la Cluj*, fiind considerat al doilea întemeiator al religiei unitariene prin catehismul *Systema universae theologiae christianae,* respectiv prin lucrarea sa dogmatică *Summa universae theologicae christianae secundum unitarios*, cu care a fundamentat preceptele acesteia.

În Banat, comparativ cu perioadele precedente, situația bisericii reformate nu a mai fost una foarte favorabilă în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Dimpotrivă, această confesiune a pierdut foarte mult teren, imediat după ocuparea provinciei de către *Habsburgi* astfel că statutul privilegiat, deținut anterior, aproape că nu a mai existat. Noul regim a încurajat cel mai mult confesiunea catolică, în detrimentul celei protetante care, de altfel, în mare parte nici nu a mai avut vizibilitate decât după anul 1734. Prințul *Eugen de Savoia* şi *guvernatorul Mercy,* prin politica lor, aproape că au înăbuşit comunitățile reformate[381]. În anul 1717, au fost aduşi în Banat colonişti din Germania, Ungaria, Italia, pentru ca în anul 1728 să urmeze un alt val, de data aceasta din regiunile *Würtemberg, Hessen şi Nassau*. Cei mai mulți dintre ei erau de confesiune catolică, bucurându-se, astfel, de o serie de privilegii din partea autorităților. Reformații, pe de altă parte, s-au găsit tot mai mult într-o situație ingrată aceasta mai ales în condițiile în care pastorii lor abia dacă îşi mai puteau folosi cărțile de cult[382].

În anul 1734, după *Resolutio Carolina*, comuniățile evanghelice din Banat au fost în măsură, grație contextului, să prindă rădăcini mai puternice, dar, din păcate, nu pentru multă vreme. În perioada 1738-1739, teritoriul provinciei a fost din nou marcat de numeroase conflicte şi tensiuni cu turcii, iar situația nu s-a mai stablizat până la pacea de la *Belgrad.* A urmat un cutremur mare şi o puternică epidemie de ciumă, ale căror efecte au fost devastatoare pentru întreaga provincie[383]. Pentru confesiunea reformată din Banat, revirimentul atât de mult aşteptat nu va începe să se producă decât în a doua jumătate a secolului. Vremea aşteptării încă nu se încheiase.

381 Kernuch K. Adolf, *A Bánáti Ágost. Hitv. Evang. Esperesség Monográphiája,* Temesvár, 1886, p.31-32

382 *Ibidem*

383 *Ibidem*

Valachicorum Graeci Rituum ...

Până la mijlocul veacului al XVIII-lea, Biserica Ortodoxă din Transilvania a traversat o perioadă foarte dificilă, aceasta mai ales în condițiile în care, sub impactul unirii religioase din anii 1697-1701, comunitățile ortodoxe au reuşit să subziste destul de greu. În atari condiții, comuniunea cu *Roma* nu fost recunoscută mai ales în mediul unde exista o puternică preponderență organizatorică românească, ce reuşise să conserve nu doar un prestigiu instituțional, dar şi o relativă prosperitate materială. Este vorba mai ales de zonele *Braşov, Făgăraş şi Hunedoara*, realitate explicabilă în condițiile în care se are în vedere şi contextul geografic, comunicarea organică şi stabilă între cele două versante ale Carpaților, respectiv radierea influenței venită dinspre biserica ortodoxă din *Țara Românească*. De pildă, credincioşii din arealul braşovean au declarat că recunosc dependența ecleziastică de *Mitropolia Ortodoxă a Ungrovlahiei*, pentru ca în anul 1728 tot braşovenilor să le fie permis să depindă ecleziastic de episcopia *Râmnicului*, iar în anul 1739 să fie în permanentă legătură cu *Mitropolia de Karlowitz*[384].

În realitate, biserica ortodoxă din Transilvania n-a avut multă vreme o ierarhie puternic consolidată. Ea a început să aibă o existență mai stabilă doar în urma influenței pe care au exercitat-o domnii *Țării Româneşti*, începând cu secolul XV. Până la sfârşitul veacului al XVI-lea, jurisdicția pe care puteau să o aibă episcopii din Transilvania era foarte limitată[385]. În timp, au funcționat patru episcopii: cea a *Vadului*[386], a *Geoagiului*[387], *a Silvaşului*[388] *şi a Maramureşului*[389].

---

384 ****Istoria românilor. Românii între Europa clasică şi Europa luminilor (1711-1821),* vol.VI, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2002, p.411

385 Despre un episcop al Ardealului, s-a vorbit încă din anul 1579, episcop pe care saşii din *Braşov* îl numeau *Ghenadie* şi care păstorea peste „ținutul *Ardealului* şi *Oraziei*." După el, a urmat egumenul *Ioan al Prislopului*, numit şi păstor al românilor din Transilvania.

386 Episcopia *Vadului* este cea mai veche episcopie din Transilvania, formată în urma posesiunilor pe care însuşi *Ştefan cel Mare* le-a obținut în anul 1475 de la *Matia Corvinul.*

387 Cea a *Geoagiului* a funcționat din veacul al XVI-lea, de pe timpul lui *Radu cel Mare*, unul din cei mai cunoscuți episcopi ai ei remarcându-se ca fiind un anume *Christofor*. Vezi şi Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române,* Sibiu, 1978

388 În paralel cu aceasta, episcopia *Silvaşului* s-a înființat ca urmare a tentativelor de calvinizare a românilor, aceştia reuşind să obțină de la principele *Ştefan Báthory* învoirea de a-şi alege propriul episcop, cu reşedința la mănăstirea *Prislopului din Silvaş.*

389 În Maramureş, s-a înființat o episcopie prin intervenția domnitorului român *Simeon Movilă.* Acesta rugase pe un anume *Hamonnai*, care ocupase cetatea *Huszt* din Maramureş, să

Cel mai de seamă episcop al bisericii ortodoxe din Transilvania veacului al XVII-lea a fost, indiscutabil, *Sava Brancovici*, de origine sârbească. El a avut o serie de dispute cu principele calvin *Mihail Apaffi*, care în anul 1669 i-a impus obligativitatea supunerii față de superintendentul calvin al Transilvaniei, susținând, în schimb, reînființarea tipografiei, înființarea de şcoli româneşti şi celebrarea slujbelor în limba română.

După înlăturarea lui *Sava Brancovici*, soborul protopopesc l-a ales în locul său pe ieromonahul *Iosif Budai din Pişchinți*, hirotonit la *Bucureşti* de către mitropolitul *Teodosie* în luna august a anului 1680. Nu va reuşi să păstorească însă decât un an de zile. Din acest moment şi până la unirea religioasă s-au mai remarcat încă patru ierarhi ortodocşi ardeleni: *călugărul grec Ioasaf*, recomandat principelui *Apaffi de către Şerban Cantacuzino,* care a păstorit până în anul 1683. Din anul următor, i-a succedat preotul *Sava din Veştem*, de lângă *Sibiu*. Nici păstorirea lui nu a durat decât un an, în condițiile în care s-a stins din viață în vara anului 1685. Soborul l-a ales atunci în locul său pe *preotul Vasile*, numit în călugărie – şi ca mitropolit – *Varlaam*. El a condus destinele bisericii până în anul 1692. În timpul său, s-au tipărit câteva cărți importante în cadrul tipografiei de *Alba-Iulia*: *Ceaslovăț* (1685), *Rânduiala diaconstvelor* (1687), *Molitvelnicul* (1689). În anul 1692, în locul său a fost ales *preotul Toma din Teiuş*, numit în călugărie *Teofil*[390].

În timpul păstoririi sale, respectiv în preajma unirii religioase, situația bisericii ortodoxe din Transilvania nu se îmbunătățise semnificativ. Din punctul de vedere al clerului de rang inferior, situația sa materială era una

restituie mănăstirii *Sf. Mihail din Peri* averile care îi fuseseră răpite de către această cetate. *Hammonai* a împlinit dorința prietenului său din Moldova, cu condiția ca episcopul ce va fi numit să fie supus cetății *Huszt*. Episcopul de Maramureş nu avea nici o legătură cu cel din *Alba-Iulia*, deci nu putea fi sufragan „mitropoliei" de *Alba-Iulia*. În anul 1605, un anume *Spiridon* a primit de la *Ştefan Bocskay* concesiunea şi oficiul de episcop şi superintendent suprem peste toate bisericile româneşti din Transilvania, respectiv părțile româneşti. În acest mod, în anul 1605, episcopul de *Alba-Iulia* era sub controlul şi jurisdicția episcopului *Spiridon*, care era „superintendentul suprem" confirmat în această calitate şi prin decretul lui *Sigismund Rakoczy* din data de 23 iunie 1607. *Spiridon*, cu autoritatea sa de superintendent, l-a scos din episcopia sa pe vlădica din Maramureş, numit de *Hammonai*, respectiv de către *Simeon Movilă*. Peste un timp, autoritatea sa a fost redusă la aceea de episcop peste comitatele *Turda, Cluj, Dăbâca, Solnoc, Crasna şi Maramureş*. Odată cu moartea lui *Spiridon*, episcopia din nordul Transilvaniei şi Maramureş a încetat să mai existe. Vezi şi Aloisiu Tăutu, Alexandru Mircea, Octavian Bârlea, Carol Caproş, Pamfil Cârnațiu, Flaviu Popan, Mircea Todericiu, *Biserica Română Unită. 250 de ani de istorie,* Madrid, 1952

[390] Mircea Păcurariu, *op. cit., p.183*

mai mult decât precară. Documentele indică adeseori sărăcia ca cel mai de seamă impediment în calea propăşirii spirituale[391]. Precara pregătire teologică a preoților, la fel ca şi mediocritatea lor culturală, nu pot fi disociate de statutul de tolerați, care apăsa greu în defavoarea preoțimii ortodoxe. Fără a beneficia de dijme, clerul ortodox nu era scutit de sarcini publice şi nici de încartiruiri. El recurgea cam la aceleaşi ocupații, dispunând şi de aceiaşi situație materială ca şi orice iobag de rând[392].

În Banat, evenimentele politice şi militare derulate la finele veacului al XVII-lea au avut o influență deosebită asupra vieții ecleziastice din zonă[393]. În acest context în care s-a manifestat şi dorința de autonomie a bisericii ortodoxe sârbe, soborul reunit la *Belgrad* a decis ca episcopul *Isaia Diacovici* al *Ienopolei sârbe* să meargă la *Viena* în fruntea unei delegații pentru a obține garanția că se va obține autonomia mult dorită. Rezultatele tratativelor au fost concretizate prin diploma semnată la 21 august 1690 de către *Leopold I*. Acesta, având nevoie de ortodocşii refugiați ca luptători împotriva turcilor, a acceptat stabilirea lor în cadrul imperiului, folosindu-i pentru apărarea graniței de pe *Tisa şi Mureş*. Ca răsplată pentru serviciile aduse, prevederile din 21 august 1690 au fost reînnoite prin diplomele din 20 august 1691 şi 4 martie 1695, cuprinse în cunoscutele *privilegii ilirice*[394].

Începând cu anul 1690, în baza privilegiilor ilire, s-a trecut la reorganizarea bisericii ortodoxe sârbe din cadrul monarhiei. De

391 Gudor Botond, "Situația proțimii transilvănene în secolul al XVIII-lea" în Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 6/I, 2002, p.82

392 David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, Ed. Ştiințifică, 1967, p.105

393 În ofensiva anti-otomană din anii 1688-1699, patriarhul *Arsenie al III-lea Cernoievici al Ipekului*, care avea legături cu venețienii, a cedat presiunilor generalului austriac *Piccolomini*, iar în momentul în care acesta a ocupat *Ipekul*, patriarhul a trecut de partea imperialilor, reuşind, prin influența lui, să-i revolte pe sârbii şi albanezii ortodocşi împotriva otomanilor. În anul 1690, din cauza unei reacții prompte venită din partea otomanilor, patriarhul *Cernoievici* a trecut Dunărea în fruntea unor grupuri masive pornite din Macedonia şi Serbia. Refugiat la *Belgrad*, *Arsenie Cernoievici* a convocat soborul bisericesc, cerând deschis autonomia bisericii ortodoxe sârbe. Petiția din data de 18 iunie 1690, confirmată mai târziu de către *Coroana Imperială*, a reprezentat momentul de început al afirmării rolului conducător al bisericii ortodoxe în viața politică a sârbilor.

394 Ele prevedeau dreptul de: a utiliza vechiul calendar, de a-şi alege în mod liber arhiepiscopii, apoi dreptul ca patriarhul să numească episcopii şi demnitarii bisericeşti, dreptul de a construi biserici, iar acestea să dispună de unele posesii. Privilegiile au fost completate cu dispoziția prin care împăratul i-a luat sub protecția sa pe toți sârbii, cu bunurile şi posesiile lor deopotrivă. În cele din urmă, i-a eliberat de toate impozitele şi birurile avute, specificând autorităților maghiare faptul că populația sârbă şi clerul au intrat sub protecția sa.

organizarea bisericii ortodoxe din Ungaria, Croația şi Slovenia s-a ocupat chiar patriarhul *Arsenie Cernoievici*. Prin diploma din 4 martie 1695, au fost stabilite şapte episcopii sufragane din care trei existau (*Timişoara-Ienopolea, Vârşeț şi Buda*), iar patru dintre ele (*Oradea-Jegar, Seghedin, Mohaci-Sighet şi Carloviț-Zrinopolje)* erau acum înființate[395]. La 28 iunie 1695, patriarhul *Arsenie* a cerut şi confirmarea celor şapte episcopi: *Isaia Diacovici pentru Timişoara-Ienopole, Eftimie Drobnjak pentru Szeghedin, Spiridon Ştibița pentru Vârşeț, Eftimie Tetovăț la Mohaci, Ştefan Metohiat la Carloviț, Efrem Baniamin la Oradea-Jeghar şi Eftimie Popovici la Buda*. În situația în care vechea sa episcopie, cât şi cea a *Timişoarei* erau sub ocupație otomană, episcopul *Isaia Diacovici* şi-a îndreptat atenția spre *Arad*, unde exista încă de la începutul secolului al XVII-lea o comunitate ortodoxă sârbă. În oraş, existau două biserici ortodoxe, una folosită de români situată fiind pe malul *Mureşului*, iar cealaltă era situată la marginea comunității sârbe. Inițiativa lui *Isaia Diacovici* de a înființa o nouă episcopie la *Arad* avea temei juridic. În realitate, ea nu le sporea pe cele şapte admise în anul 1695, ci lua locul celei de la *Oradea* a cărui episcop *Efrem Baniamin* a fost atras la unire de către iezuitul *Ioan Gabeltici*, fiind numit apoi vicar peste sârbii uniți aşezați în Ungaria[396].

Din veniturile sale, episcopul *Isaia* a cumprat în *Arad* averea fostului căpitan, *contele Attomus*. Prin diploma din 15 aprilie 1706, episcopul a obținut confirmarea şi asigurarea drepturilor de proprietate şi de liberă dispunere asupra moşiei şi apartenențelor sale. Acest act reprezintă începutul episcopiei ortodoxe române a *Aradului*[397]. Pe data de 27 octombrie 1706, episcopul *Isaia Diacovici* a fost numit consilier imperial. În ianuarie 1708, fiind ales mitropolit al sârbilor cu sediul la mănăstirea *Cruşedol, Isaia Diacovici* a părăsit *Aradul*. După plecarea sa, până la mijlocul veacului al XVIII-lea, pe scaunul *Aradului* s-au perindat patru episcopi de origine sârbă: *Ioanichie Martinovici (1710-1721), Sofronie Ravanicianin (1722-1726), Vichentie Ioanovici (1726-1731) şi Isaia Antonovici (1731-1748)*[398].

---

[395] Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918),* Cluj, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2006, p.55

[396] *Ibidem*

[397] *Ibidem*, p.61

[398] *Ibidem*, p.62

Perioada păstoririi celor patru ierarhi a fost marcată de numeroase tensiuni. *Ioanichie Martinovici*, de pildă, a fost acuzat că ar fi trecut în taină la unire, făcând mărturisirea de credință în capela cetății din *Oradea*. Decizia sa de părăsire a ortodoxiei ar fi avut loc în timpul unei vizitații canonice făcută în *Bihor*. Ca urmare a mărturisirii sale, el ar fi primit din partea împăratului jurisdicția peste comitatele *Arad, Bichiş, Bihor şi Zarand*. Grație eforturilor depuse de către mitropolitul *Vichentie Popovici*, episcopul *Ioanichie* a renunțat la poziția sa filounionistă, îngrijindu-se mai departe de soarta ortodocşilor aflați sub jurisdicția sa[399].

Sofronie Ravanicianin s-a distins prin perseverență într-o perioadă în care se simțea o accentuare a persecuțiilor bisericeşti asupra românilor din aceste părți. A întreținut o corespondență extrem de generoasă, în limba română, mai ales cu credincioşii din părțile *Bihorului* şi *Hălmagiului* pentru a le întări capacitatea de rezistență la diversele tentative de înstrăinare de biserica ortodoxă, respectiv scoaterea lor de sub jurisdicția episcopiei *Aradului*. A hirotonit preoți, a sfințit antimise, iar prin intermediul mitropolitului a trimis memorii *Curții de la Viena* în favoarea ortodocşilor aflați sub jurisdicția sa[400].

Vichentie Ioanovici a fost unul din cei mai energici episcopi arădeni din prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Deşi a păstorit numai cinci ani, a desfăşurat o bogată activitate, mai ales în *Bihor*, împotriva încercărilor prozelitiste ale episcopului *Csáki Emerik de la Oradea şi a vicarului său Kebell Mihály.* Ca episcop al *Aradului*, a funcționat până pe data de 2 aprilie 1731 când soborul de la *Belgrad* l-a ales mitropolit de *Belgrad-Carloviț*. Şi cu această ocazie, s-a remarcat printr-o bogată activitate în toate sectoarele vieții ecleziastice şi publice. În anul 1733, a stabilit pravila disciplinară pentru preoți şi călugări, iar în anul 1734 pravila pentru protopopi şi duhovnici.

Isaia Antonovici a fost confirmat episcop în ziua de 29 noiembrie 1731. Încă de la începutul arhipăstoririi sale, a fost preocupat de îmbogățirea zestrei materiale a episcopiei, dar şi de situația credincioşilor din teritoriile de jurisdicție ale eparhiei sale. La fel ca şi predecesorul său, şi-a menținut jurisdicția asupra *Bihorului* în ciuda numeroaselor greutăți venite din partea

[399] *Ibidem*, p.69
[400] Vezi Timkó Imre, *Keleti kereszténység, keleti egyházak*, Budapest, 1971

episcopilor catolici de *Oradea*, mai ales din partea vicarului *Pavel Forgach*. În realitate, fiecare dintre ei a păstorit un teritoriu întins, înglobând toate parohiile ortodoxe din comitatele: *Arad, Bichiş, Bihor, Cenad, Ciongrad, Crasna, Hălmagiu, Sătmar, Solnoc şi Zarand.* Peste ţinuturile hălmăgene, jurisdicţia lor s-a menţinut permanent, cu mici întreruperi nesemnificative[401].

Din punct de vedere politic şi cultural, episcopii de *Timişoara şi Arad*, deşi nu întotdeauna au susţinut elanul liberei dezvoltări a populaţiei româneşti aparţinătoare jurisdicţiei lor, au avut merite incontestabile pentru apărarea ortodoxiei. Atât ei cât şi teritoriile de sub jurisdicţia lor făceau parte din "naţiunea iliră" dotată cu privilegii de către suveranii Austriei.

Un alt merit al lor a fost acţiunea pentru ridicarea intelectuală şi dotarea preoţimii parohiale. După ocuparea Banatului, mitropolitul *Moise Petrovici* le-a impus preoţilor să poarte costumul preoţesc, pentru ca şi autorităţile habsburgice să îi scutească de zilele de robotă pe care fiecare locuitor al Banatului le datora suveranului. Dar o ridicare a nivelului cultural a nivelului cultural a preoţimii bănăţene se constată abia după înfiinţarea şcolilor de preoţi sau a seminariilor pentru fiecare dieceză[402]. Avem, aşadar, în Banat o ortodoxie foarte bine consolidată, motiv pentru care, în momentul ocupării provinciei de către habsburgi, ofensiva catolică s-a izbit de o rezistenţă dârză a bisericii ortodoxe. Din acest motiv, autorităţile provinciale au fost nevoite să stabilească raportul dintre cele două confesiuni, concretizat în sinodul de la *Timişoara* din data de 25 aprilie 1721. La acesta, au participat mitropolitul Banatului, *Moise Petrovici*, cu cei doi episcopi sufragani de *Caransebeş-Vârşeţ* şi *Timişoara* împreună cu guvernatorul Banatului, *generalul Wallis*.

Din analiza celor 17 puncte stabilite în sinodul de la *Timişoara*, rezultă că biserica romano-catolică nu avea un ascendent considerabil faţă de

401 În cazul *Bihorului*, jurisdicţia episcopilor arădeni s-a menţinut şi sub urmaşii lui *Isaia Diacovici*. Episcopul *Martinovici*, de pildă, a hirotonit preoţi pentru ţinuturile bihorene, a efectuat vizitaţii canonice şi a sfinţit biserici. Episcopul *Vichentie Ioanovici* a dobândit dreptul de a avea un vicar în *Oradea*, respectiv de a vizita *Bihorul*, dar numai cu ştirea episcopului catolic. În tot cursul secolului al XVIII-lea, a predominat ideea reînfiinţării episcopiei ortodoxe în *Oradea* care dăinuia prin existenţa unui şir neîntrerupt de vicari ai episcopului arădean. Vezi Pavel Vesa, *op. cit.*, p.63

402 I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului,* Timişoara, Ed. Mitropoliei Banatului, 1977, p.118

biserica ortodoxă. Credincioşii acestei biserici erau liberi să frecventeze bisericile catolice, dar preoților, în schimb, li s-a interzis să boteze şi să cunune pe credincioşii romano-catolici. Alte puncte privesc asistența religioasă a infirmilor şi a condamnaților la moarte, în vreme ce altele vizau normele de conviețuire ale ortodocşilor cu romano-catolicii[403]. Odată cu acesta, raporturile interconfesionale din Banat intrau într-o nouă fază. Spiritele erau departe de a se fi liniştit, aceasta la fel ca şi în Transilvania care, în această perioadă, era încă puternic marcată de consecințele unirii religioase...

Unirea cea dintâi şi unirea cea de-a doua ...

În geopolitica imperiului din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, s-a spus deja, Transilvania a jucat un rol central. Pornind dinspre vestul Ungariei, pentru a ajunge în partea de sud-est, era nevoie de această provincie care, pentru Imperiu, reprezenta centrul de greutate al jumătății răsăritene a regatului.

Pentru consolidarea stăpânirii în regiune, biserica romano-catolică a reprezentat vârful ei de lance. Maghiarii catolici de aici au căutat să se organizeze separat şi din punct de vedere politic. Confesiunile au fost şi aici, la fel ca şi în alte părți, partide politice, iar în planurile sale, *Viena* s-a putut baza mult pe partidul catolicilor din Transilvania. Atragerea religioasă a românilor ardeleni la unire cu *Biserica Romei* corespundea cerințelor specifice ale politicii habsburgice în Transilvania[404].

Cu alte cuvinte, se urmărea sprijinirea catolicilor pentru realizarea unui echilibru numeric cu credincioşii altor confesiuni[405], controlarea tendințelor centrifuge ale stărilor protestante, dar mai ales înfrângerea particularităților locale în interesul centralizării birocratice austriece şi a uniformizării. În sprijinul acestor demersuri, a fost gândită şi unirea religioasă a românilor ardeleni. Ca model de acțiune politică a instituțiilor centrale aulice, uniunea bisericească în sine se integrează fazei târzii a

[403] *Ibidem*, p.122

[404] Mihai Săsăujan, "Instituții şi persoane implicate în unirea bisericească din Transilvania (1698-1761) şi opoziția la adresa ei. Motivele principale ale atitudinii lor" în *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 6/II, 2002, p.82

[405] Mathias Bernath, *Habsburgii şi începuturile formării națiunii române,* Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1994, p.78

procesului de confesionalizare[406]. Ea se plasează chiar în perioada de tranziție spre ultima fază a confesionalizării şi reprezintă un caz specific de aplicare a acestui model. Uniunea în sine nu a fost planificată în sensul restrâns al cuvântului sau pusă pe rol de factorii politici. În condițiile în care oamenii de stat de la Curte gândeau în categorii politice şi militare, a fost meritul ordinului iezuit de a fi remarcat natura conflictelor religioase şi sociale din Transilvania la fel ca şi jocul combinatoriu între politică şi religie la subiecții politici. Imperiul extinsese acest joc şi asupra unui grup social masiv, care era marginalizat politic.

În analiza procesului de căutare a ″scopului lumesc″ al uniunii, trebuie luată în considerație legătura dintre geneza şi implicațiile politice ale ideii de uniune bisericească. Scopurile uniunii sunt în conexiune cauzală cu sfera motivațională ale instanțelor supreme ale puterii şi doar parțial accesibile analizei ştiințifice pozitive. Ordinul iezuit nu a reprezentat doar o apariție în planul sferei religioase, ci a fost un mijloc organizatoric pentru atingerea de scopuri politice. Inițial, uniunea nu a constituit un punct al programului politic imperial, ci mai degrabă un aspect al imaginii asupra lumii şi al concepției religioase iezuite[407]. Conform acesteia, unirea florentină propusă nu trebuia să însemne pierderea identității propriei biserici.

În lumina acestui fapt, iezuiții urmau să acționeze în aşa fel încât românii şi latinii să rămână fiecare în moştenirea bisericească proprie, fiecare dintre părți trebuind să recunoască tradiția celeilalte şi să înceteze

406 Marionela Wolf, "Ordinul iezuit şi unirea bisericească a românilor din Transilvania" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 6/II, 2002, p.49

407 *Ibidem.* Activitatea iezuiților în Transilvania este prezentată în mod diferit în abordările istoriografice care se referă la acest subiect incitant: cu alte cuvinte, acțiunea lor de atragere a românilor ortodocşi la unire a fost o componentă a mişcării catolice de uniune în spațiul bisericii răsăritene, trăgându-şi originea din intențiile contrareformatoare propagată de către curia papală; apoi, misiunea lor ar fi fost aceea de a pune în aplicare instrucțiunile emise în anul 1669 de către *Congregația de Propaganda Fide* pentru misionarii din răsărit, conform cărora unirea cu *Roma* avea să aibă loc după normele sinodului florentin, deci prin recunoaşterea celor patru puncte, cu păstrarea în continuare a ritului oriental; habsburgii au apelat la sprijinul iezuiților în vederea schimbării raportului de forțe în favoarea catolicismului. În încercările lor de atragere a românilor la unirea cu Roma, iezuiții au profitat de nemulțuirile clerului ortodox, iar pentru atingerea scopului s-au folosit de cele mai necinstite mijloace; finalmente, acțiunea iezuiților apare ca fiind una ce sprijinea în mod direct orientarea politico-bisericească a cardinalului *Kollonich.*

suspiciuinile reciproce[408]. În fapt, în procesul de unire a românilor cu biserica *Romei* s-au impus, inițial, două moduri deosebite de înțelegere a fenomenului în sine: *unirea dintâi şi unirea cea de-a doua*[409]. Unirea cea dintâi a fost realizată la *Alba-Iulia* între anii 1697-1700 de către *Teofil şi Atanasie* Anghel, după model ideatic oferit de către conciliul *Florentin*. În paralel cu aceasta, unirea cea de-a doua s-a identificat cu concepția tridentină a Unirii impusă lui *Atanasie* la *Viena* în anul 1701. Deseori însă, discuția asupra Unirii şi catolicizării românilor s-a suprapus până la identificare cu aspectele dogmatice, adică asumarea punctelor florentine.

Din parcurgerea actelor ce compun dosarul Unirii, s-au impus câteva momente distincte[410]. Piesele oficiale, cunoscute ale dosarului unirii sunt cele trei sinoade de unire ținute la *Alba-Iulia*, care au emis următoarele documente: Rezoluția de unire a lui *Teofil* (martie 1697), *Cartea de mărturie a protopopilor* (7 octombrie 1698) şi *Declarația de Unire* (septembrie 1700). La rândul lor, actele sinodale din 1697 cuprind cinci părți: trei procese verbale luate în şedințele sinodului din februarie, un decret de unire semnat de *Teofil* la 21 martie 1697 şi o adresă către cardinalul *Kollonich* (10 iunie 1697) cu semnătura lui *Teofil* şi a 12 protopopi şi preoți uniți.

Declarația de unire s-a făcut în şedința a doua a sinodului derulată în luna februarie a anului 1697, atunci când au fost exprimate principiile fundamentale de organizare a vieții ecleziastice, ce vor rămâne valabile pe tot parcursul secolului al XVIII-lea. Declarația lui *Teofil* din 21 martie 1697 reprezintă expresia clară a hotărârii definitivării procesului de unire. Rezoluția este şi semnul adoptării principiilor maximale de reunire a celor

---

[408] Ernst Christoph Suttner, "Înțelegerea noțiunii de unire bisericească de către promotorii şi opozanții unirii românilor din Transilvania cu Biserica Romei" în volumul colectiv: *Biserica Română Unită cu Roma, Greco-Catolică: Istorie şi Spiritualitate. 150 de ani de la înființarea mitropoliei române unite cu Roma, Greco-Catolică la Blaj*, Blaj, Ed. „Buna Vestire", 2003, p.232

[409] Această terminologie nu se regăseşte ad-litteram în lucrările lui *Samuil Micu*, dar semnificația lor precum şi opțiunea pentru *unirea cea dintâi* sunt prezentate în operele sale istorice şi filosofice. Vezi studiul lui Cristian Barta, "Dialectica unirii celei dintâi şi a unirii celei de-a doua în concepția lui Samui Micu" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 9/II, 2005, p.87

[410] Laura Stanciu, "Între aderare şi asumare. Punctele florentine pentru greco-catolicii transilvăneni în secolul al XVIII-lea" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 10/II, 2006, p.20

două biserici în concepția florentină[411]. Din perspectiva anului 1697 şi a elitei clericale româneşti, aceasta a văzut unirea în spirit florentin, ca un parteneriat între două biserici egale bazat pe împărtăşirea celor patru puncte stabilite de conciliu, de permitea păstrarea identității liturgice şi canonico-disciplinare. Era vorba despre o unire parțială, cu formularea unor deziderate socio-politice pe durată lungă şi cu implicații la nivel dogmatic-jurisdicțional, iar nu la nivelul ritualului, liturghiei şi a disciplinei. La acest moment, *Teofil* nu a avut intenția ruperii comuniunii cu biserica ortodoxă[412].

Dinspre partea catolică, *Paul Baranyi* a fost cel care s-a apropiat de *Teofil*, căruia i-a devenit *familiarius*, iar în urma unor lămuriri de patru ani a reuşit să îl convingă pe acesta de importanța şi necesitatea unirii cu *Roma*[413]. A participat şi la dezbaterile sinodului, tot el fiind şi cel care i-a asigurat lui *Teofil* integritatea şi puritatea ritului grecesc, numai să fie deacord cu cele patru puncte. Mai precis, poziția bisericii catolice față de unire a fost specificată în procesul verbal păstrat la *Roma* şi datat 4 iunie 1697, în care este amintită scrisoarea nuțiului din *Viena* expediată pe data de 27 aprilie. *Nunțiul Francesco Buonvisi* a anunțat congregația cu privire la trecerea făcută de episcopul grec schismatic al valahilor din Transilvania de la greşelile Schismei la sfânta credință catolică[414].

---

[411] *Ibidem*, p.21. În fapt, în schimbul angajamentului prezervării tradiției propriei biserici, era recunoscută, în plenul adunării, tradiția bisericii catolice prin acceptarea valabilității punctelor florentine. S-a cerut, în schimb, ca preoții şi dregătorii bisericii de rit grec să se bucure de toate privilegiile şi drepturile de care se bucură clericii romano-catolici, cei luterani, precum şi cei calvini. Apoi, în fiecare sat în care se afla un preot, biserica de acolo să aibă casă parohială, iar preoții să depindă şi să ia dispoziții de la episcopie şi nu de la laici.

[412] *Ibidem*, p. 22

[413] Marton József, "Instituții care au contribuit la realizarea unirii. Contribuția vistiernicului Ştefan Apor şi a iezuitului Ladislau Paul Baranyi la realizarea unirii religioase (1697-1701)" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 9/II, 2005, p.35

[414] Mărturisirea de credință semnată de către *Teofil* a fost concepută şi redactată la *Cluj*, fiind depozitată apoi la arhiva istorică a *Congregației de Propaganda Fide.* Locația redactării documentului la *Cluj* este confirmată şi de un alt concept depistat la arhiepiscopia de *Alba-Iulia*, ulterior morții lui *Teofil*. Acesta a fost elaborat pentru a se încerca prezervarea validității şi a angajamentelor făcute de către români prin actul din 21 martie 1697. Cel ce avea să devină emițătorul documentului, îl înlocuia în calitate de vicar pe decedatul *Teofil* şi promitea suveranului că vor fi respectate cele patru puncte florentine redate similar ca în actul de unire din 21 martie 1697. La acesta, a fost adăugat un punct 5 prin care vicarul declara supunere față de arhiepiscopia de *Esztergom* în problema alegerii episcopului bisericii unite, dar şi în alte probleme legate de unirea religioasă.

Se remarcă aici o concepție foarte clară conform căreia catolicii nu mai erau dispuşi să respecte autonomia bisericii orientale, aşa cum prevedeau hotărârile conciliului florentin, ci atragerea tuturor episcopatelor într-un proces de înnoire, proces indus de conciliul de la *Trento*, proces care nu putea fi dus la îndeplinire decât sub oblăduirea suveranului pontif. Răspunsul *Sfântului Scaun* a avut la bază o nouă ecleziologie, care se opunea hotărârilor conciliului de la *Florența*[415]. În poziția nunțiului ca şi în dispoziția papei se remarcă opusul unei uniuni în spiritul acestui conciliu. Din 1697, nu este stipulată o unire *în comunio*, ci de o preluare canonică a episcopului, a clerului şi credincioşilor lor în uniune cu *Roma*.

Proclamarea ideii de unire în sine (1698) este făcută de cei 38 de preoți şi protopopi împreună cu *Atanasie Anghel* prin semnarea actului de ratificare a unirii din 7 octombrie 1698. Este un document care vorbeşte despre trei etape în desfăşurarea procesului de unire din timpul lui *Teofil*. Întâi de toate, este o reiterare a declarației de adeziune la biserica romană în baza rezoluției de unire adoptată de *Teofil* în martie 1697. *Atanasie* şi clerul românesc se mărturiseau ca o parte componentă a bisericii catolice. Poziția lui *Atanasie* şi a clerului român a fost în deplin acord cu cea a predecesorilor şi pentru faza următoare a condiționării unirii cu păstrarea tradiției strămoşeşti.

Din dorința reîntăririi şi a sublinierii ratificării de unire este convocat tot de către *Atanasie*, sinodul din 5 septembrie 1700 la care au fost chemați toți protopopii, câte doi preoți şi trei mireni delegați din toată eparhia şi care au adoptat o declarație semnată de 54 de protopopi, în numele clerului şi al poporului. În conținutul declarației, se specifica faptul că primesc unirea în numele bisericii întregi şi al națiunii valahe, precum şi cele patru puncte florentine cu rezerva păstrării ritului şi a disciplinei bisericii răsăritene. Este deci un document de ratificare a unirii cu biserica romei, similar *Cărții de mărturie a protopopilor* din 7 octombrie 1698. Era vorba despre o unire făcută în cadrul şi în condițiile date de epocă. Acest aspect este legat, în linie

---

Promisiunea era făcută înaintea iezuiților Michael *Sárhegyi şi Francisc Szentkereszti.* A existat deci un sinod general la *Alba-Iulia* în luna februarie a anului 1697, urmat de formularea unui decret de unire în data de 21 martie 1697, redactat la *Cluj*. Vezi studiul Laurei Stanciu, "Rediscutarea unei controverse. Rezoluția de unire a lui Teofil (21 martie 1697)" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 9/II, 2005, p.43

415 Vezi şi lucrarea lui Cesare Alzati, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Cluj-Napoca, 1998

dreaptă, de atmosfera reformei catolice structurată pe principiul comun florentin, care a şi stat la baza formulării celor patru puncte acceptate de răsăriteni şi de apuseni, adică reunirea bisericii, unitatea credinţei catolice de la care s-a plecat în negociere[416]. Dovada asumării acestui principiu stă în mărturia de credinţă de la 1698 şi în declaraţia sinodului din septembrie 1700. De cealaltă parte, *Roma* care, deşi nu a fost deacord cu rehirotonirea lui *Atanasie la Viena* în 1701, percepea unirea rutenilor şi a românilor în aceiaşi parametri: situarea noilor biserici sub jurisdicţia *Romei*, dar şi prin revenirea de la greşelile schismei la sfânta credinţă catolică. Se remarcă deci, consemnarea explicită şi distincţia între problemele jurisdicţionale şi cele ce ţineau de dogmă. De aici necesitatea prestării profesiunii de credinţă de către noul episcop *Atanasie* intrat sub jurisdicţia *Romei*[417].

Diversităţi într-o unitate. ”Mai multe” uniri ...

Dincolo de disputele de natură dogmatică, în atitudinea episcopului *Teofil*, cât şi în cea a lui *Atanasie Anghel*, înaltul prelat care pecetluieşte de fapt transferul confesional, se distinge o mentalitate nobiliară care se maturizează treptat în focul tratativelor. Ambii reprezentau nu numai biserica tolerată, ci şi o stare românească mic nobiliară, hotărâtă să se afirme în cadrul social-politic dat. În toate aceste prime mişcări legate de unirea religioasă, aspectul laic pare a fi preponderent[418].

La scurtă vreme după instalare, pe când se afla la *Viena, Atanasie* se va grăbi să extindă nobilitatea şi asupra altor membri ai familiei sale[419], confirmând, prin acest gest, mai vechile intenţii de ascensiune socială ale elitei clerical-nobiliare. Aflat într-o postură de subiect al intereselor unor forţe puternice, prelatul unit a ştiut să negocieze într-un spirit laic, lucid, înclinând să treacă de partea taberelor care puteau oferi perspective sociale concrete. Abilitatea dovedită este, mai degrabă, caracteristică pentru un nobil ambiţios, decât pentru un cleric îndoctrinat. Opţiunea finală pentru

---

416 Vezi Siegescu József, *A magyarországi románok szent uniója,* Budapest, 1986

417 Laura Stanciu, *op. cit.*, p.24-25

418 Remus Câmpeanu, *Elitele româneşti din Transilvania veacului al XVIII-lea,* Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2000, p.128

419 *Teofil* se trăgea dintr-o familie de preoţi ortodocşi din *Teiuş*, înnobilată cu ocazia desemnării sale în scaunul episcopal, în anul 1692. *Atanasie* era tot fiu de preot din *Ciugud* care câştigase diploma armalistă şi se situa aproape de partida nobiliară calvină, ce l-a şi propus pentru scaunul episcopal ortodox de Transilvania.

catolicism marchează o victorie a habsburgilor pe plan confesional care, prin promisiunile făcute, au ştiut să cultive cel mai bine sămânța unui spirit nobiliar în sufletele mereu amăgite ale clerului superior român.

Unirea religioasă a fost *o negociere*, respectiv o confruntare a elitelor româneşti, într-o primă fază, neconştientizată în lumea satelor[420]. Incapacitatea celor mulți de a face distincția dintre rit şi dogmă nu a făcut decât să genereze o atitudine colectivă lipsită de fermitate, care nu a putut stânjeni proiectele confesionale imperiale. Din acest motiv, în primii ani ai unirii religioase, s-au confruntat doar cele două tabere elitare ale societății româneşti: pe de-o parte clerul superior, cu o semnificativă componentă nobiliară, ce va stimula acceptarea grabnică a catolicismului, iar pe de altă parte negustorimea şi orăşenimea din sudul Transilvaniei, cu interese comerciale dincolo de munți, categorii cărora un eventual compromis soldat cu renunțarea la religia tradițională, le-ar fi obstaculat relațiile economice de durată[421].

Dintr-o altă perspectivă, unirea bisericească în sine a fost privită şi ca *o soluție teologică*, menită să rezolve problema mântuirii credincioşilor bisericii româneşti din Transilvania, fiind singura posibilitate de corectare a situației în care ajunsese biserica în sine din cauza inovațiilor canonice impuse în timpul îndelungatei supremații protestante din veacul al XVI-lea[422]. În condițiile în care după conciliul de la *Trento Roma* devenise unicul bastion de apărare împotriva acțiunii protestante îndreptată spre demolarea tradiției creştine, apelul bisericii româneşti din Transilvania la protecția *Sf. Scaun* constituia o chestiune de autoconservare a propriei tradiții răsăritene[423]. Şi poate chiar mai mult decât atât... S-a mai amintit

---

420 *Ibidem,* p.129

421 *Ibidem*

422 Gheorghe Gorun, *Biserica românească şi societatea transilvană,* Oradea, Ed. Logos '94, 2002, p.61

423 *Ibidem.* Autorul consideră că inițiativa uriaşului proces de modernizare, care s-a derulat în Transilvania, i-a aparținut Curții Imperiale care a vizat integrarea populației româneşti din provincia aflată la extrema estică în rândul celorlalte corpuri naționale din imperiu. În acest sens, unul din principalele instrumente de realizare a modernizării a fost şi biserica unită. În primul deceniu al existenței sale, noua stăpânire austriacă nu s-a aflat în situația de a impune bisericii româneşti din Transilvania actul propriu-zis al unirii, fără ca aceasta din urmă să fi fost dispusă ea singură să facă pasul. Statul austriac nu a avut în Transilvania ultimilor ani ai secolului al XVII-lea instrumentele administrative necesare unei asemenea aventuri. Din acest motiv, nu trebuie căutată o justificare politică a Unirii în interesele imediate ale Curții vieneze, unire care nu a asigurat o bază de masă pentru dominația politică a Curții în Transilvania.

deja, o fracțiune importantă a nobilimii ardelene protestante, dominanată în cadrul guberniului, dar şi în alte organisme politice de frunte, ostilă fiind şi catolicismului militant respectiv absolutismului *Casei de Habsburg*, a preferat dependența de imperiul otoman care, în schimbul tributului, asigurau libertate religioasă, relativa autonomie a principatului, precum şi menținerea constituției sale. Din acest motiv, habsburgii au combătut calvinismul ardelean ca pe o instituție religioasă eretică, respectiv ca pe un bastion al rezistenței politice maghiare. Astfel s-ar explica de ce a fost mai mult decât necesar un *instrumentum regni*[424] pentru a contrabalansa situația în cadrul provinciei nou dobândită, iar în, acest sens, unirea religioasă a românilor a jucat un rol cheie.

Potrivit opiniei altor autori, unirea religioasă a mai fost privită şi ca o recuperare[425], respectiv ca un pact politic[426]. Într-un context în care religia protestantă deținea cea mai mare influență în cadrul societății, unirea religioasă părea să fi fost singura soluție pe care românii au putut să o depisteze pentru a neutraliza presiunea calvină. În fapt, poate nu chiar o unire, ci mai degrabă o reacție împotriva persecuțiilor protestante, stimulată chiar de către *Curtea de la Viena*[427].

---

424 Vezi lucrările lui: Keith Hitchins, *Conştiinţă naţională şi acţiune politică la românii din Transilvania (1700-1868),* Cluj, Ed. Dacia, 1987; Mathias Bernath, *Habsburgii şi începuturile formării naţiunii române,* Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1994; Ioan Marin Mălinaş, *Bizanţ, Roma, Viena şi fenomenul uniatist,* Oradea, 1997; Iudita Căluşer, *Episcopia greco-catolică de Oradea. Contribuţii monografice*, Oradea, Ed. Logos '94, 2000

425 Vezi Ioan Chindriş, *Cultură şi societate în contextul şcolii ardelene,* Cluj, Ed. Cartimpex, 2001. Autorul consideră că *o recuperare cu o semnificaţie aparte* s-a petrecut în jurul anului 1700, odată cu unirea românilor ardeleni cu Biserica Romei. Subscriind la opinia iezuitului silezian *Andreas Freyberger*, autorul subliniază că această recuperare ardeleană a fost ca *o eschivă genială* de la eşuarea în erezie a bisericii româneşti, cu care ameninţa politica de calvinizare desfăşurată sub principii protestanţi ai Transilvaniei.

426 Vezi Páll Francisc, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma (1745-1768),* Cluj, 1997

427 Blaga Mihoc, *Biserică şi societate în N-V României,* Oradea, Ed. Logos '94, 2003. Istoricul orădean este de părere că înainte de anii 1697-1701 nu a fost vorba despre o unire în sine, care ar fi trebuit admisă dogmatic de către români şi motivată juridic pe baza unor angajamente precise de părţile aflate în dialog. Fără respectarea unei asemenea proceduri, nu se poate vorbi de *un transfer confesional oficial*, ci doar de *primii paşi* schiţaţi de câtiva clerici spre credinţa romană sub influenţa episcopului latin de Oradea. Unirea a fost *o soluţie eficace* pentru a contracara presiunile calvine şi pentru a pune stavilă slavonismului distrugător.

Dincolo de unele anacronisme sau exagerări[428], o serie de istorici care au consacrat cercetări serioase asupra unirii religioase a românilor, au ales, pe bună dreptate, să lărgească perspectiva asupra acestui eveniment. Unii dintre ei au prezentat-o, astfel, ca pe *o verigă dintr-un lanț mai lung al expansiunii politice şi culturale a catolicismului european*[429]. Este de reținut, în acest sens, şi excelenta analiză a regretatului profesor Pompiliu Teodor[430] dedicată implicațiilor profunde ale contrarefomei în viața confesională a românilor ardeleni de la finele veacului al XVII-lea şi prima jumătate a celui de-al XVIII-lea. S-a subliniat, pe bună dreptate, faptul că unirea religioasă în sine trebuie înțeleasă dintr-o perspectivă general europeană, în care unificăirile ecleziastice trebuie să fie concepute într-o diferită viziune teoretică, secondată de înțelegerea politicii *Sf. Scaun* în lumea ortodoxă, cu veacuri înainte. Relațiile latino-bizantine, de la conciliile de la *Lyon* şi *Florența* unirea rutenilor de la *Brest* reprezintă capitole esențiale, în afara cărora unirea românilor şi rutenilor în decursul secolului al XVII-lea este imposibil de înțeles. Unirea religioasă în sine nu a fost altceva decât *o interacțiune a factorilor ecleziastici şi religioşi*[431], pe de-o parte, politici şi sociali pe de alta, un proces petrecut în societate ca operă a unor forțe umane ințiatoare şi conducătoare. Tocmai de aceea, unirea ecleziastică înfăpuită

[428] Unii autori au văzut în unirea religioasă *un prag al viitoarelor acțiuni politice* întreprinse de către românii ardeleni. În opiniile formulate, *Atanasie* şi clerul său ar fi considerat că o biserică independentă poate reprezenta un cadru prielnic de manifestare a viitoarelor programe naționale. La finele evului mediu, exista o elită românească nemulțumită de posibilitățile limitate de afirmare, dar această elită nu a fost decât un firav corp socio-etnic şi nicidecum un grup politic omogen şi matur, capabil ca, prin unire, să intuiască viitoarele proiecte ale lui Inochentie Micu, respectiv cele formulate în cadrul Supplexului. Vezi analiza pertinentă a lui Remus Câmpeanu, *Biserica Română Unită între istorie şi istoriografie,* Cluj, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2000, p.227

[429] Vezi lucrarea lui Ioan M. Bota, *Istoria bisericii universale şi a bisericii româneşti,* Cluj-Napoca, 1994, p.114-121, respectiv Cristian Barta, *Episcopii Bisericii Unite cu Roma Greco-Catolică, slujitori ai credinței apostolice,* Bucureşti, 2002. Autorul consideră că, în realitate, în cazul unirii religioase, componenta spirituală a transferului confesional românesc este cu atât mai evidentă cu cât cele petrecute în Transilvania se integrau organic în amplul context est-european al aderărilor la credința romană, adică în strategia Sf. Scaun de refacere a unității creştine prin atragerea comunităților de rit grec, din partea de răsărit a Europei. Din acest punct de vedere, diplomele leopoldine ale unirii religioase nu reprezentau altceva decât confirmări imperiale ale planurilor de lungă durată promovate de către Roma pontificală.

[430] Pompiliu Teodor, *Sub semnul Luminilor. Samuil Micu*, Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2000

[431] *Ibidem*, p.23

prin iezuiți, episcopi, protopopi şi habsburgi se distinge de ceea ce a fost atitudinea comunităților rurale sau orăşeneşti.[432]

O biserică la vremea începuturilor ...

La începutul veacului al XVIII-lea aşadar, biserica românilor din Transilvania se găsea într-o situație deloc confortabilă. Unirea bisericească, proclamată puțină vreme înainte, era necesar să fie consolidată pentru a se justifica în mod concret şi vizibil decizia recunoaşterii autorității *Romei*. Reacțiile împotriva acestui act de acceptare a unei comuniuni cu *Sfântul Scaun* erau prezente şi vor rima întregul secol al XVIII-lea.

Din punct de vedere administrativ, episcopia nou formată s-a axat pe o organizare locală extrem de riguroasă. Unități administrativ-teritoriale definitorii pentru configurația diecezei, adică protopopiatele, au existat şi în perioadele anterioare. În veacul al XVII-lea, o parte dintre ele, întemeiate sau întărite de către calvini, au fost puse sub jurisdicția superintendentului calvin, mai ales cele din sudul Transilvaniei. La începuturile unirii, au existat, conform sinodului din anul 1700, un număr de 51 de protopopiate, pentru ca trei decenii mai târziu să ajungă la 44. Conscripția din anul 1733 a relevat discrepanțe mari între protopopiate din punctul de vedere al întinderii şi al numărului de credincioşi şi preoți, de la cel mai mic – *Turnu Roşu* care cuprindea doar cinci sate, la cele cu peste 100 de localități: *Jucu, Hunedoara şi Someş-Odorhei.*

În ceea ce priveşte sinodul de protopopiat, identificat cu *sinodus partialis* al bisericii calvine, respectiv cu *synodus archidiaconalis* din biserica latină, sinodul de protopopiat a funcționat şi înainte de unirea cu *Biserica Romei*. Pe tot parcursul veacului al XVIII-lea, denumirea utilizată a fost aceea de *săboraş, sinod mic, sobor de eparhie*. Sub influența calvinismului, acestea au cuprins în secolul al XVII-lea şi laici[433]. După unire, laicii au fost rareori menționați în sinoadele de protopopiat, semn al tendinței de eliminare a influențelor calvine, însă puterea tradiției a făcut ca uneori mirenii să participe sau chiar să convoace asemenea sinoade. După modelul sinodului mare, au fost preluate şi funcțiile de asesori şi notari,

---

[432] *Ibidem*

[433] Componența mixtă de preoți şi mireni este ilustrată în scrisoarea lui *Teofil* din anul 1693, în care acesta îi afurisea pe nişte credincioşi care nu participaseră la un sinod de preoți şi săteni.

evidențiate mai ales cu prilejul transformării sinodului de protopopiat în tribunal ecleziastic. Canal de difuzare înspre parohii a decretelor din circularele episcopale, sinodul de protopopiat a servit promovării, consolidării unirii şi a reformării vieții parohiale. Sinodul general din 1700 s-a preocupat de buna funcționare a sinodului mic, impunând preoților obligația de a participa la lucrările acestuia.

Prin constituirea în tribunale, sinoadele de protopopiat au fost cele care au intervenit în dezamorsarea tensiunilor din cadrul comunităților, supraveghind comportamentul moral al credincioşilor şi preoților[434]. Dreptul de judecată al sinodului a derivat din cel al protopopilor, fiind îngrădit în funcție de limitele impuse acestora. Restricțiile au vizat eliminarea dreptului de a pronunța divorțurile, stabilindu-se că acestea nu pot constitui subiectul hotărârilor judecătoreşti la acest nivel[435].

Competențele sinoadelor în cauzele matrimoniale au constat în a realiza ancheta şi în a pedepsi părțile implicate în încheierea unor căsătorii prin încălcarea canoanelor. Rezultatele anchetei, declarațiile martorilor şi dezbaterile sinodului mic erau înaintate ulterior sinodului general sau consistoriului pentru pronunțarea deciziei finale. Episcopul sau vicarul avea dreptul de a cere reluarea anchetei, fixând persoanele care să o conducă. A existat însă mereu tendința de a se ocoli scaunul protopopial de judecată, prin prezentarea plângerilor direct sinodului general sau consistoriului, foruri care s-au pronunțat însă împotriva unor asemenea practici.

În altă ordine de idei, problema scutirii clerului greco-catolic de sarcinile publice şi a asigurării unui statut social-juridic privilegiat, similar cu cel de care beneficia clerul catolic, a stat de la început în atenția politicii ecleziastice promovate de către *Leopold I*, constituind argumentul hotărâtor al ofertei adresată clerului ortodox din teritoriile integrate imperiului după anul 1683. În acest context, un aspect important l-a constituit situația jurisdicțională a preoților hirotoniți de către episcopii ortodocşi din afara Transilvaniei, al căror număr a devenit semnificativ mai ales datorită lungilor perioade de sedisvacanță (1713-1721, 1727-1732)[436]. Stoparea acestei practici a încercat-o episcopul *Atanasie Anghel* printr-o dispoziție

434 Greta-Monica Miron, *op. cit.*, p.127-130
435 *Ibidem*
436 *Ibidem*

conținută în circulara din data de 4 ianuarie 1712 şi *Ioan Patachi* printr-o hotărâre a sinodului din 26 februarie 1725, care îi declara lipsiți de calitatea sacerdotală pe toți cei care până la acea dată nu solicitaseră confirmarea episcopală.

O măsură similară a adoptat şi sinodul convocat de către rectorul colegiului iezuit din Cluj, *Adam Fitter*, în calitate de director al clerului (15-18 noiembrie 1728). A fost stabilită atunci şi o amendă de 24 de florini pentru preoții care, în ciuda repetatelor avertismente, recurseseră pentru ordinare la episcopii ”schismatici”. Mai moderat, sinodul din 29-30 septembrie 1732, a decis ca preoții respectivi să plătească pentru a fi investiți ca şi preoți uniți, câte un galben. Aceleaşi acte sinodale reflectă situația tensionată din teritoriul diecezei din perioada sedisvacanței provocată de moartea episcopului *Patachi*. Excesele preoților schismatici care părăsiseră unirea şi ocupaseră bisericile unite prin forță au determinat sinodul din 1728 să solicite realizarea unei anchete prin intermediul protopopului *Nicolae de Bia* şi al parohului *Făgăraşului* pe nume *Ladislau Hátos*, însoțiți de doi funcționari guberniali[437].

Tot atunci, li s-au încredințat drept sarcini tuturor protopopilor explicarea unirii în cadrul sinoadelor locale şi supravegherea mai ales a preoților schismatici şi a activității lor, respectiv efectuarea de vizitații canonice pentru verificarea comportamentului preoților, a modului de îndeplinire a atribuțiilor pastorale şi pentru urmărirea celor care îi tulburau pe clericii uniți. S-a interzis tuturor preoților şi protopopilor să hotărască pedepse ecleziastice constând în închiderea bisericilor sau în interzicerea administrării sacramentelor, asemenea decizii putând fi luate doar de către autoritatea superioară, respectiv de către directorul iezuit[438].

A fost abordată, în cadrul aceluiaşi sinod, şi problema privilegiilor clerului adică situația fiilor preoților, pentru reglementarea căreia se prevedea apelul la *Guberniu*, recunoaşterea scutirilor preoților de taxele, onorariile şi dijmele datorate nobililor proprietari, chestiune în cazul căreia se prevedea inclusiv recursul la curtea imperială şi recunoaşterea scutirii lor ca şi a slujitorilor bisericeşti de sarcinile publice la care erau supuşi doar

---

[437] *Ibidem*

[438] Daniel Dumitran, “Contribuții privitoare la statutul clerului greco-catolic în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Cazul districtului Făgăraş“ în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 6/II, 2002, p.142-152

iobagii[439]. În cele din urmă, protopopii trebuiau, să se îngrijească de asigurarea întreținerii preoților parohi de către comunități. Legat de numărul preoților, sinodul din anul 1721 a considerat necesar să îl stabilească la doi preoți pentru fiecare parohie, cărora trebuiau să li se adauge câte un diacon şi un paraclisier.

Atitudinea stărilor transilvane față de privilegiile şi imunitățile clerului greco-catolic s-a menținut pe aceleaşi coordonate şi în această perioadă a primei jumătăți a veacului al XVIII-lea. Erau demascate abuzurile clerului român, vehiculându-se din nou, în anul 1714, ideea anchetei pentru constatarea numărului real al preoților şi a situației terenurilor deținute de aceştia. Menținându-se în limitele instrucțiunilor stabilite de Dietă în anul 1699, reglementările locale elaborate de către unitățile administrative se bazau pe principiul limitării numărului preoților scutiți şi al limitării scutirilor la proprietățile ecleziastice. O reglementare mai generală a adoptat Dieta de la *Mediaş* (1713), care a stabilit numărul preoților pentru fiecare comunitate între 1 şi 3, în funcție de mărimea acesteia[440].

Încă în timpul petrecut la *Viena*, în aşteptarea confirmării pontificale, episcopul *Ioan Patachi* a redactat şi el câteva memorii adresate împăratului în care menționa nerespectarea imunităților clerului, solicita egalitatea cu clerul catolic atât în privința privilegiilor, cât şi a mijloacelor de subzistență, respectiv dotarea cu terenuri pentru cimitire, şcoli, case parohiale şi biserici. La rândul lor, stările au continuat acțiunea contestatară, fie prin memorii colective, fie prin dmersuri îndividuale desfăşurate de scaunele şi districtele săseşti. Documentele prezintă situația reală a clerului parohial de pe *Fundus Regius*, supus abuzurilor funcționarilor locali. În perioada sedisvacanței, apărarea privilegiilor sale a fost inițiată de cei care erau însărcinați cu aceasta, adică directorul *Régai György* şi guvernatorul *Sigismund Kornis*. După instalarea în scaunul episcopal, *Ioan Patachi* a preluat această sarcină, continuând demersurile întreprinse la *Viena* prin acțiuni efective îndreptate spre punerea în practică a privilegiilor clerului subordonat.

---

439 *Ibidem*
440 *Ibidem*

Episcopul Micu şi-a început şi el acţiunile revendicative în perioada petrecută la *Viena*, înaintea instalării în scaunul episcopal. El a denunţat încălcarea sistematică a privilegiilor şi imunităţilor clerului prevăzute în primele două articole ale celei de-a doua diplome leopoldine, ridicând problema imposibilităţii reducerii numărului preoţilor uniţi, atât datorită exigenţelor impuse de specificul cultului divin în bisericile de rit grec, cât şi datorită mijloacelor cu totul insuficiente de subzistenţă ale preoţilor români, ceea ce făcea necesară menţinerea lor într-un număr cât mai ridicat[441]. El a avut, aşadar, meritul de a fi pus în discuţie întreaga problematică suscitată de punerea în practică a statutului privilegiat al clerului greco-catolic.

În cazul comitatului *Cluj*, spre exemplu, preoţii primei jumătăţi a veacului al XVIII-lea pot fi identificaţi graţie numelor păstrate în conscripţii. În anul 1733, activau în cadrul comitatului 204 preoţi uniţi şi 29 de preoţi neuniţi[442]. Până în anul 1755, numărul preoţilor a crescut sensibil, ajungând la 250. Doar 18 dintre preoţi activaseră în anul 1733 în aceiaşi parohie, ceea ce sugerează o mobilitate apreciabilă dintr-o parohie în alta[443]. Unii şi-au luat alături fiii pentru a-i ajuta şi pentru a-i lăsa în locul lor în perioada senectuţii. Dintre protopopii primelor decenii de la înfiinţarea bisericii unite, nu se cunosc multe aspecte. Cei care nu ieşeau din tipare, respectiv nu încălcau flagrant normele de conduită sunt mai rar menţionaţi. De pildă, protopopul de *Cluj-Mănăştur* pe nume *Toma Sziridovics* apare menţionat în anul 1723 în postura de martor al unei donaţii alături de protopopul *Ştefan din Jucu*. La mijlocul veacului al XVIII-lea, din cauza dificultăţilor traversate de către biserica unită, protopopii au ieşit mai des în prim plan, nevoiţi fiind să ia atitudine şi să îşi exprime poziţia faţă de evenimente[444].

Pe de-altă parte, Ţara Făgăraşului, zona de convieţuire a ortodoxiei cu reforma, s-a bucurat de o relativă autonomie în problemele bisericeşti, ca urmare a dependenţei sale de consistoriul reformat de aici. Scutirile acordate preoţimii făgărăşene de către principii Transilvaniei, corelate cu statutul social privilegiat al multora dintre preoţi au contribuit la

441 *Ibidem*
442 *Ibidem*
443 *Ibidem*
444 *Ibidem*

conturarea unei imagini distincte a clerului românesc din Făgăraş. În cadrul anchetelor dietale, care au fost instituite încă în luna noiembrie a anului 1699, preoțimea făgărăşeană se remarcă mai degrabă prin absență fapt datorat conformării ei la dispoziția mitropolitului *Atanasie* de a nu se prezenta în fața unei comisii de anchetă a cărei autoritate nu era recunoscută de conducerea bisericii româneşti.

Conscripția fiscală a principatului Transilvaniei, efectuată pentru districtul Făgăraş în anul 1722, a prilejuit şi înregistrarea numărului total al preoților împreună cu veniturile lor. Reglementarea statutului privilegiat sau nu al clerului român nu se datorează aici la apartenența socială a preoților şi implicit la cadrul juridic constituit de diplomele privilegiale emise de principii Transilvaniei în favoarea lor. Referința la statutul privilegiat al sacerdoților greco-catolici este destul de vagă. Potrivit însă mențiunilor comisarilor însărcinați cu efectuarea conscripției, s-a vorbit despre alternarea dreptului de funcționare a preoților, deci şi a scutirii lor de contribuții, mai ales în satele mai mari unde activau mai mulți preoți. Principiul stabilirii numărului maxim al preoților greco-catolici privilegiați cunoştea, în cazul Făgăraşului, o modalitate specifică de punere în practică. Alternarea dreptului de funcționare şi cel al dreptului de scutire reprezintă o reglementare locală specifică Făgăraşului, comparabilă cu cele pentru comitatele *Cluj, Alba de Jos şi Târnava*[445].

Numărul total al preoților români înregistrat în Făgăraş, între anii 1721-1722, era de 174, dintre care 107 erau recunoscuți în funcție şi scutiți de plata contribuției militare, iar 67 contribuabili aceştia din urmă formând categoria aşa-numiților clerici supranumerari. Situația materială a preoților români era destul de înfloritoare în unele cazuri aceasta conform conscripției din anul 1722. Clericii, recunoscuți sau nu, beneficiau în general de sesii întregi sau părți de sesii, fapt reflectat şi în conscripția urbarială referitoare la 35 de sate din Țara Făgăraşului efectuată în anul 1726. Pe de altă parte, numărul ridicat al preoților şi dotarea mult mai puțin satisfăcătoare a bisericilor cu case parohiale şi proprietăți ecleziastice reprezentau elemente caracteristice ale situației multora dintre parohii. Această realitate a determinat accentul pus ulterior pe revendicarea scutirii

[445] Vezi şi lucrarea lui Hitchins Keith, *Conştiință națională şi acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)*, Cluj, Ed. Dacia, 1987

de sarcini a terenurilor deținute în folosință sau ereditare ale preoților, în lipsa celor ale parohiilor[446].

În altă ordine de idei, situația clerului greco-catolic a mai fost influențată şi de diferite stări conflictuale precum cea care a survenit după moartea *episcopului Patachi*. Mărturisită de hotărârile sinodului convocat la 15 noiembrie 1728, această stare a stat şi la originea dispozițiilor conținute în ordinul gubernial din 17 septembrie 1728. Această realitate confesională a fost vizată şi de scrisoarea *Cancelariei Aulice a Transilvaniei* din data de 12 aprilie 1729 adresată *Consiliului Aulic de Război*, referitoare la numirea noului căpitan al Făgăraşului, după moartea lui *Boer Simon*, care menționează acțiuni ale schismaticilor soldate şi cu ocuparea unor biserici.

Între anii 1733-1734, situația clerului greco-catolic din districtul Făgăraşului a constituit obiectul unei investigații de mare amploare care a vizat modul în care se aplicau privilegiile şi imunitățile acordate prin diplomele imperiale în favoarea clerului unit. Factorii implicați au fost mai ales clerul local şi conducerea bisericii româneşti, respectiv autoritățile administrative judiciare districtuale, apoi *Guberniul, Camera Aulică şi Curtea Imperială*. Dosarul investigației cuprinde scrisoarea administratorului cameral *Ioan Szendrei* adresată directoratului interimar al *Camerei Aulice* la 26 ianuarie 1734, care prezintă chestiunea în litigiu[447].

Acesta a fost determinat de plângerile preoților români din *Părău, Beclean şi Ludişor* împotriva abuzurilor provizorului domeniului fiscal al Făgăraşului, *Ioan Harthmann,* care au fost denunțate *Guberniului şi Directoratului Camerei*. În consecință, s-a instituit un proces în fața scaunului superior de judecată al căpitănatului de Făgăraş între cele două părți: preoții din cele trei sate şi episcopul *Inochentie Micu*, respectiv provizorul domeniului de Făgăraş. Procesul intentat de către clericii români din cele trei sate a avut consecințe de mare anvergură. El a provocat încă înaintea judecării litigiului în cauză o anchetă efectuată de către administrația districtuală în peste 50 de sate din întregul district, observațiile autorităților administrative fiind consemnate în partea finală a unui *Deliberatum*[448].

Ancheta în sine a vizat investigarea modului în care era respectat ordinul *Guberniului* referitor la numărul maxim admis al preoților români

---

[446] Vezi Ivánka Endre, *A görög szertartású magyarság múltja*, Kolozsvár, 1942
[447] Daniel Dumitran, *op. cit.*, p.140-142
[448] *Ibidem*

pentru fiecare parohie (unul în satele mici, doi în satele mijlocii şi trei în satele mari) şi la supunerea preoților supranumerari la sarcinile publice; episcopul greco-catolic însuşi era acuzat de faptul că, prin luarea sub protecția sa a acestor sacerdoți încălca rezoluția *Gubernială* şi îi părtinea pe neuniți în folosul propriu. Erau acuzate apoi şi gravele abuzuri ale aceloraşi preoți care îi pedepseau pe credincioşi prin închiderea bisericilor şi refuzul administrării sacramentelor, chiar pe perioade mai îndelungate[449].

Atitudinea preoților se explica, în viziunea autorităților, prin dorința de răzbunare față de credincioşii care nu-i considerau scutiți de sarcinile publice, respectând astfel rezoluția gubernială şi opunându-se voinței contrare a episcopului. Alte abuzuri erau taxele stolare excesive percepute de la credincioşi. O acuzație care viza în mod direct atitudinea episcopului era aceea a acceptării în rândurile clerului a preoților „schismatici" hirotoniți în *Țara Românească şi Moldova* care, după depunerea profesiunii de credință erau numiți în parohii şi dotați cu imunități.

Stabilirea numărului preoților scutiți de sarcini, limitarea imunităților la terenurile eclesiastice şi problema preoților supranumerari au constituit aspectele esențiale în jurul cărora s-a concentrat atenția atutorităților, alături de realități pe care nu le puteau neglija precum abuzurile preoților în raporturile cu credincioşii sub aspectul administrării sacramentelor, al efectuării serviciului divin sau al cuantumului taxelor stolare. În virtutea dreptului tradițional de patronat, autoritățile districtuale au încercat să stabilească un cadru legislativ pentru statutul clerului greco-catolic, bazat principal pe instrucțiunile emise de către *Guberniu* şi pus în practică prin reglementări concrete care porneau de la uzul alternării privilegiului de imunitate[450].

Înțelegerea încheiată în anul 1728 între *Provizorat* şi preoții din *Pârau* sau cea încheiată cu preoții din *Ludişor* sunt cele mai edificatoare exemple în acest sens. Cea mai importantă chestiune în litigiu era cea a statutului clerului greco-catolic, care se dorea a fi decisă la nivel local şi de aceea apelul direct al preoților români la *Guberniu* şi la autoritățile camerale nu a făcut decât să provoace o vie animozitate. Dincolo de justificarea reală a plângerii lor, preoții erau îndreptățiți să facă apel la forurile care erau

449 *Ibidem*
450 *Ibidem*

însărcinate cu apărarea privilegiilor lor, mai ales în contextul în care deseori autoritățile locale nu făceau decât să abuzeze de prerogativele proprii, iar căpitanul Făgăraşului subscria la deciziile acestuia.

De cealaltă parte, atitudinea preoților s-a fundamentat pe o înțelegere foarte largă a privilegiilor de care dispuneau, a căror aplicare lua în practică forma unor reale abuzuri. Episcopul greco-catolic se raporta la revendicări de principiu precum respectarea imunității clerului şi a propriei autorități jurisdicționale, o revendicare pe care ierarhul a pus un mare accent în timpul procesului, condamnând din acest punct de vedere orice ingerință a autorităților laice, care amenința să îi lezeze prerogativele[451].

În ceea ce priveşte poziția comunităților în litigiu, acestea nu i-au susținut pe preoți, ci au sancționat imunitățile prea largi pe care aceştia şi le arogau, denunțând fără menajamente abuzurile lor în exercitarea îndatoririlor pastorale. Credincioşii obişnuaiu să apeleze mai ales la autoritățile locale, în vreme ce clericii le preferau pe cele provinciale, fundamentându-se pe privilegiile dobândite ca urmare a trecerii la unire. Cadrul legislativ, pe baza căruia s-a derulat întreg procesul, l-a constituit legislația principatului. Un rol important în argumentația episcopului l-a jucat însă şi a doua diplomă leopoldină a unirii[452].

Decizia finală din cadrul procesului a confirmat justețea hotărârilor provizoriului în privința sancțiunilor aplicate preoților români pentru neachitarea taxelor datorate la fel ca şi pentru practica abuzivă a închiderii bisericilor şi a refuzului administrării sacramentelor. În partea a doua a procesului, în care preoții înşişi au fost inculpați pentru acuzele ofensatoare pe care le-au adus provizorului, episcopul nu s-a mai implicat. Bucurându-se de sprijinul total al căpitanatului, provizorul a avut un deplin câştig de cauză, astfel că preoții implicați fiind singurii care au fost declarați vinovați.

Episcopul Micu nu a fost însă intimidat de insuccesul dobândit pe acest plan. El a continuat demersurile, mai ales în condițiile în care a apelat la curtea vieneză, aşa cum o demonstrează vasta anchetă din vara aceluiaşi an. Ea a vizat însă nu doar situația clerului, ci şi acțiunile întreprinse de către preoții schismatici atât din punctul de vedere al propagandei antiunioniste, cât şi din cel al încălcării sferei de activitate pastorală a preoților uniți prin oficierea sacramentelor.

---

451 *Ibidem*
452 *Ibidem*

Episcopi în "luptă" ...

Primul episcop al bisericii româneşti unite din Transilvania, *Atanasie Anghel* a avut de înfruntat situații diverse, cu origini deosebite care aveau ca determinant mecanismul unirii ecleziastice. Într-o primă fază, s-a confruntat cu o nerecunoaştere a autorității sale în zonele de masivă prezență românească la: *Braşov, Făgăraş, Hunedoara şi Alba-Iulia.* În acest caz, ar fi de amintit şi protestul verbal al braşovenilor şi făgărăşenilor exprimat în cadrul ceremoniei de instalare în scaun ca episcop greco-catolic al lui *Atanasie*, pe data de 25 iunie 1701 împreună cu actele formale redactate în zilele următoare[453].

Dintre inițiatorii protestului, cei menționați sunt protopopul *Vasile Grid* împreună cu preoții *Cârstea şi Florea*, laolaltă cu curatorii *Stoica Postăvariul şi Gheorghe Vătaf*, toți reprezentanți ai bisericii româneşti din *Şcheii Braşovului*, apoi preoții *Petru şi Aldulea* din *Zărneşti, Ion din Tohan şi Staicu* din *Râşnov* reprezentanți ai parohiilor din *Țara Bârsei* şi trei negustori, membrii ai companiei greceşti din *Braşov*: *Ştefan Şafrangiu, Sava Policeanu şi Zota al Lucăi.* Dintre făgărăşeni sunt menționați doar preotul *Stan din Făgăraş* şi laicul *Ladislau*. Conform mențiunilor, cei numiți îi reprezentau pe toți locuitorii şi preoții de rit grec din suburbia *Braşovului, Țara Bârsei şi Făgăraş*[454].

Întemeiați pe prevederile decretului imperial din data de 26 august 1699, care confirmase pentru români libertatea opțiunii confesionale, protestatarii au respins scutirea de orice dări şi sarcini publice, refuzând să adere la unirea încheiată de episcopul *Atanasie* cu catolicii. Ei şi-au afirmat în continuare hotărârea de a persevera în respectarea vechii credințe greceşti. Conform anchetei dietale din toamna anului 1699, au declarat că rămân în religia grecească română mai mulți clerici, aceasta mai ales în condițiile în care severa mustrare trimisă în primăvara aceluiaşi an de către mitropolitul Țării Româneşti protopopului *Braşovului Văsii Hoban* şi

---

[453] Dosarul complet al mişcării de protest se găseşte în cronica lui *Radu Tempea*, care reproduce copia protestului eliberată de capitlul din *Alba-Iulia* pe data de 7 iulie 1701. Această copie este eliberată pe baza unei dispoziții din ziua de 29 iunie, emisă la *Alba-Iulia* în numele împăratului de către protonotarul *Sárosi.* Vezi studiul lui Daniel Dumitran, "Rezistența ortodoxă împotriva unirii religioase în Braşov şi Țara Bârsei" în *Annales Universitatis Apulensis,* Series Historica, 9/II, 2005, p.53

[454] *Ibidem,* p.54

preoților *Vasile* şi *Florea* din *Şchei* pe care înaltul ierarh îi suspecta de trecere la unire explică declarațiile lor în fața comisiei de anchetă[455]. Tocmai din acest motiv, şi din cauza aceloraşi temeri, din Țara Românească au fost oprite toate ajutoarele care până atunci au permis supraviețuirea unei autorități ecleziastice româneşti în Transilvania.

Talonat îndeaproape de instituția teoogului iezuit, care trebuia să asigure *Curtea de la Viena* şi *Curia Papală* de observanța principiilor unirii ecleziastice şi a definițiilor conciliare posttridentine, *Atanasie Anghel* avea un spațiu de manevră relativ redus. Această situație a determinat o notă de ambiguitate în exercițiul său ierarhic, fapt relevat mai ales de soborul protopopilor din anul 1711, instanță care, cu acordul lui *Atanasie* însuşi şi sub presiune calvină, a încercat să facă un pas înpoi în acceptarea principiilor unirii. Intervenția hotărâtă a teologului iezuit *Gabriel Hevenessi* a făcut posibilă retractarea deciziilor luate în cadrul soborului.

Decedat în anul 1713, *Atanasie Anghel* l-a avut ca şi succesor pe *Ioan Giurgiu Patachi*, ajuns episcop în urma unui proces electoral dificil. După primul sinod electoral, convocat la două luni după moartea episcopului *Atanasie*, în funcția de episcop părea să fi ieşit teologul iezuit *Fr. Szunyogh*, care însă a refuzat această demnitate în cele din urmă[456]. În locul său, sinodul electoral din data de 9 septembrie 1713 l-a propus pe iezuitul ceh *Fr. Venceslau*, secretarul răposatului episcop, care nu a putut fi confirmat în funcție din cauza opoziției guvernatorului Transilvaniei, *S. Kornis* (1713-1731), precum şi din cauza rezistenței româneşti din regiunea Făgăraşului. Românii de aici şi-au exprimat dorința de a alege un candidat român, pe *Ioan Giurgiu Patachi*[457] care a şi fost ales, de altfel, în al treilea sinod electoral de la *Sibiu* din data de 9 ianuarie 1715.

Alegerea sa a fost sancționată de către împăratul *Carol al VI-lea* pe data de 23 decembrie 1715. Întrucât în această perioadă a fost distrusă vechea

---

455 *Ibidem*, p.55

456 Aloisiu Tăutu, Alexandru Mircea, Octavian Bârlea, Carol Caproş, Pamfil Cârnațiu, Flaviu Popan, Mircea Todericiu, *op. cit.*, p.72

457 Era un nobil român din comuna *Strâmbul* din Maramureş (Horgos-Patak) de unde îşi ia numele de *Patachi.* S-a născut într-o familie de ortodocşi, a studiat în colegiile iezuite din *Cluj, Sabaria şi la Pazmaneum-ul din Viena* unde a fost primul între 300 de studenți. La recomandarea iezuitului *Herenesi*, a fost trimis de către primatul de *Esztergom* la studii la *Roma*, la colegiul *Germanicum-Hungaricum*. După ce şi-a luat doctoratul în teologie, a fost hirotonit preot în ritul latin. S-a reîntors în Transilvania unde a lucrat ca şi misionar în regiunea *Făgăraşului.*

catedrală mitropolitană ortodoxă, construită în timpul lui *Mihai Viteazul*, noului episcop i s-a stabilit de către curtea imperială rezidența în Făgăraş, urmând ca susținerea financiară să provină din veniturile realizate de două proprietăți – cea de la *Gherla şi Sâmbăta de Jos,* puse la dispoziție de dieta ardeleană.

După stabilirea scaunului de reşedință, episcopul *Patachi* a continuat opera de consolidare a unirii, desfăşurând şi pe mai departe activitatea sa de misionar începută în ținuturile Făgăraşului încă din perioada tinereții. În afară de vizitațiile canonice în care lua contact direct cu credincioşii, el a ținut sinodul diecezan din anul 1725. În cele 14 canoane, şi-a manifestat preocuparea pentru instruirea religioasă a credincioşilor, respectiv pentru ridicarea unei mănăstiri pentru a cărei edificare a început încă din 1722 adunarea materialului. Din aceste instituții aveau să se recruteze viitoarele elemente necesare clerului.

În anul 1724, a vizitat Maramureşul, ajungând în conflict cu vicarul apostolic rutean de *Muncaci*, *G. Bizancy* care, din cauza vacanței lungi a scaunului de la *Alba-Iulia* profitase să îşi extindă jurisdicția asupra românilor din Maramureş. Ambii au apelat la *Congregația de Propaganda Fide* care a luat în discuție litigiul pe data de 7 mai 1725, dar fără a putea lua o decizie definitivă.

Veniturile episcopiei reflectă capacitatea de organizare a acesteia, precum şi posibilitatea de a-şi dezvolta o structură instituțională. Dotarea episcopiei s-a îmbunătățit în urma propunerii de canonizare lansate de *Carol al VI-lea*, în virtutea căreia fusese înzestrată, aşadar cu domeniile *Gherlei şi al Sâmbetei de Jos*. Veniturile acesteia se ridicau la 541,10 florini renani anual[458]. Episcopia urma să se doteze, conform bulei erecționale, şi cu o casă episcopală din cei 4.000 de florini acordați de *Carol al VI-lea*, proiect realizat un deceniu mai târziu.

Tot în această perioadă, s-a realizat şi acreditarea instituțională din partea *Sfântului Scaun* a noii unități episcopale. Pe data de 6 iulie 1716, *Congregația de Propaganda Fide* a acceptat înființarea noii episcopii. Decizia pontificală care sancționa avizul congregației a venit din partea lui *Clement al XI-lea* în ziua de 3 februarie 1721, reluată de succesorul său, papa *Inocențiu al XIII-lea* la 15 iulie 1721, cunoscută de către exegeza istoriografică sub numele de *Rationi Congruit*.

458 Greta-Monica Miron, *op. cit.*, p.82

Actul în sine ascunde în spatele său şi o dispută destul de aprinsă între episcopul unit *Patachi şi cel latin Mártonffi*[459]. Obstrucția acestuia din urmă împotriva episcopiei de Făgăraş se înscrie şi ea în acea campanie îndreptată împotriva unirii, purtată chiar în sânul bisericii catolice din considerente de ordin politic. Această atitudine era contrară însă celei manifestată de către curtea imperială, care dorea să-i atragă pe români la unire aşa cum dorea şi *Sf. Scaun*. De pe aceleaşi poziții ale conciliului *Lateran IV*, episcopul latin a contestat aşezarea unui alt episcop în oraşul *Făgăraş*, care se afla în dieceza sa, motivând actul în sine ca fiind o ″bigamie″[460]. *Mártonffi* căuta să încorporeze în minuscula sa episcopie o dieceză mare, întinsă în două țări, pe ai cărei credincioşi fără un prelat cu putere reală căuta să îi treacă la ritul latin. Din acest motiv, a şi declarat faptul că nu se va admite o episcopie nouă în Transilvania, iar *Patachi* nu poate fi decât vicarul său[461].

Contestația episcopului latin *Mártonffi* a ajuns până la înaltele sfere de decizie ale *Sf. Scaun*, respectiv la tribunalul *Dataria Romana*, care formula şi expedia cele mai importante decizii ale papei. Nu se poate stabili cu exactitate dacă *Dataria* şi-a concentrat atenția asupra controversei privind episcopia Făgăraşului ca urmare a propriei sesizări sau ca urmare a semnalelor primite de la episcopul latin de *Alba-Iulia*. Obiecțiunile asesorilor s-au raportat la dreptul împăratului *Carol al VI-lea* de a înființa dieceze noi în calitate de rege apostolic, respectiv de a numi episcopi, mai ales în condițiile în care, se considera, dreptul său de patronat trebuia restrâns la episcopiile vechi. *Patachi* este informat despre toate acestea de către cardinalul *Wolfgang Hanibal de Schrattenbach, arhiepiscop de Olmuc*, trimisul lui *Carol VI-lea la Roma*. Acesta s-a opus obiecțiilor *Datariei* cu multă vehemență. Discuțiile s-au prelungit până pe data de 3 februarie 1721 când *Papa Clement al XI-lea* a semnat actele de ridicare a episcopiei Făgăraşului şi de confirmare a lui *Patachi* în calitatea de episcop. *Clement* s-a stins din viață însă pe data de 19 martie, înainte de a fi expediat cele două documente. Urmaşul său, *Papa Inocențiu al XIII-lea*, instalat pe data de

---

459 Ioan Chindriş, ″Bula papală Rationi Congruit de la 1721 şi întemeierea episcopiei Făgăraşului″ în *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț″ din Cluj-Napoca*, XXXIII, Bucureşti, Ed. Academiei Române, 1994, p.95

460 *Ibidem*, p.96

461 *Ibidem*

18 mai 1721 a rescris ambele bule, de aşa manieră încât, din conținutul textului, să reiasă voința ambilor pontifi, cel defunct şi cel aflat în funcție[462].

Se recunoştea, aşadar, episcopul *Patachi* –ridicat la rang de baron- ca episcop al Făgăraşului, urmând ca locaşul catedralei să devină vechea biserică românească din *Făgăraş*. Intrarea în posesia catedralei a generat o serie de tensiuni cu populația şi clerul local. Legat de activitatea sa teologică, o serie de surse lasă a se înțelege faptul că a încercat, ca urmare a presiunilor exercitate, să introducă modificări de inspirație romano-catolică în conținutul dogmatic al observanței orientale a românilor transilvăneni uniți cu *Roma*, nerespectând astfel clauzele unirii ecleziastice.

După moartea sa survenită la 21 octombrie 1727, conducerea episcopiei a fost asigurată provizoriu de către iezuiții *Adam Fitter*[463] *şi György Régai*. În urma procesului electoral deschis ca urmare a decesului lui *Ioan Patachi*, a fost propus ca episcop *Inochentie Micu*. Încă în anul 1729, *împăratul Carol al VI-lea* l-a numit în calitatea de consilier al său, iar în ziua de 27 februarie 1729 a fost ridicat la rangul de baron al Imperiului. A fost hirotonit în calitate de arhiereu în ziua de 25 octombrie 1730 şi introdus în dieta ardeleană în anul 1732. Întronizare lui s-a desfăşurat în ziua de 28 septembrie 1732.

Dieceza pe care *Inochentie Micu* o avea de administrat se întindea din Maramureş până în Banat. Fiindcă Maramureşul stătea încă din secolul al XIV-lea sub jurisdicție românească, fie a egumenilor exarhi din Mănăştirea din *Peri*, fie a episcopilor români din Maramureş sau a mitropoliților din *Alba-Iulia*, el a încercat să restabilească jurisdicția în această regiune. Situația însă nu era uşoară. Vicarul apostolic rutean de *Muncaci, G. Bizancy*, obținuse de la *Congregația de Propaganda Fide*, la moartea episcopului *Patachi*, extinderea jurisdicției sale şi asupra românilor din Maramureş, până la numirea unui nou episcop[464].

În anul 1730, noul *episcop Micu* a intervenit la *Curtea de la Viena*, cerând suprimarea jurisdicției lui *Bizancy*. *Congregația de Propaganda Fide* nu a mai

---

462 *Ibidem*

463 El a fost cel care şi-a câştigat cea mai mare simpatie în rândul clericilor, grație intensei sale activității. În afară de consistoriul pe care îl ținea în fiecare zi de luni cu cei doi vicari generali, tratând chestiuni la ordinea zilei, a convocat sinodul diecezan la *Cluj-Mănăştur* în perioada 15-18 noiembrie 1728. În cele 21 de articole ale actelor sinodale, s-au impus necesitățile spirituale şi materiale ale clerului care aşteptau o îmbunătățire grabnică.

464 *Ibidem*

apucat să discute chestiunea, întrucât curtea imperială o pusese în fața faptului împlinit. În virtutea decretului din data de 31 decembrie 1733, care prevedea noua sistemare administrativă a Transilvaniei, județele Maramureş, Bihor, Arad şi jumătate din Zarand au trecut sub administrație maghiară, iar Maramureşul a fost sustras jurisdicției episcopului *Micu*.

Conflictul cu mitropolia sârbă de *Karlovitz* a fost tot una de ordin jurisdicțional. Din motive de ordin politic, românii din Țara Bârsei au intrat în anul 1724 sub jurisdicția episcopului de *Râmnic*, care era sufragan al mitropolitului de *Karlovitz*. Episcopul *Micu*, voind să îi treacă din nou sub organizare românească a pledat personal pentru încetarea jurisdicției sârbeşti, dar demersul său nu s-a bucurat de succes[465].

Pentru necesitățile spirituale ale diecezei, *Micu* avea nevoie de preoți bine formați. Din acest motiv, în anul 1735, a expus nunțiului apostolic de *Viena* dorința sa de a trimite mai mulți tineri pentru studiu la *Colegiul de Propaganda Fide*. Papa a aprobat trimiterea de trei studenți pe cheltuiala *Camerei Aulice* transilvane. În octombrie 1736, au sosit la *Roma* şi primii teologi români: I. *Cotori, S. Caliani şi P. Carlovari*, care neputându-se adapta, s-au reîntors în Transilvania.

Apoi, din cauza faptului că *Făgăraşul* i se părea prea departe de celelalte centre religioase din Transilvania, episcopul *Micu* s-a pronunțat pentru o nouă reşedință centrală. După părerea sa, cel mai potrivit centru în acest sens i se părea a fi *Blajul*. În consecință, pe data de 31 august 1736, a semnat un contract cu *Camera Aulică* prin care ceda domeniile *Gherla* şi *Sâmbăta de Jos* în schimbul domeniului de la *Blaj,* unde şi-a fixat reşedința definitv în luna mai a anului 1737[466].

Pe plan național, demersurile sale s-au conturat de-a lungul a două perioade distincte: 1729-1740, respectiv 1740-1744. În prima perioadă, *Inochentie Micu* a înmânat împăratului mai multe memorii în care a prezentat situația extrem de dificilă a clerului său. În urma acestora, împăratul *Carol al VI-lea* s-a adresat guberniului prin intermediul decretului imperial din data de 11 decembrie 1732, ordonând crearea unei comisii pentru examinarea memoriilor prezentate de către episcopul român. În cadrul acestora, el a subliniat superioriatea numerică a românilor, fapt

---

[465] Aloisiu Tăutu, Alexandru Mircea, Octavian Bârlea, Carol Caproş, Pamfil Cârnațiu, Flaviu Popan, Mircea Todericiu, *op. cit.*, p.73-76

[466] *Ibidem*

pentru care autoritățile administrative ale provinciei au recurs la realizarea mai sus amintitului recensământ[467].

Lovindu-se de puternica opoziție a reprezentanților celor trei națiuni privilegiate, episcopul *Micu* a întocmit în această primă fază nu mai puțin de şase memorii prin intermediul cărora nu a reuşit să obțină din partea *Dietei* niciuna din drepturile acordate în cadrul diplomelor. Nici suveranul însuşi nu a adoptat o poziție cu mult mai favorabilă, mai ales în condițiile în care contextul politic extern îl obliga să nu recurgă la concesii făcute în defavoarea celor trei națiuni pe al căror concurs era obligat să conteze. Vremea unor mari succese pentru biserica nou formată încă nu venise

I. *Surse de arhivă*

1. Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara. *Manuscrise privind istoria episcopiei de Cenad* (sec. XVIII-XIX)
2. Arhiva Episcopiei Romano-Catolice de Timişoara. *Fond Historia Domus: Historia Domus Parochiae Krassoviensis; Historia Domus Parochiae Karansebesiensis*
3. Magyar Országos Levéltár. *Fond Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Commissio in Publico-Ecclesiasticis* (Rola 45.980)
4. Magyar Országos Levéltár. *Fond Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. Erdélyi Fiscalis Levéltár. XXI szekrény. Az erdélyi egyházak vagyonát és jogait illető iratok*

II. *Bibliografie*

1. Alzati, Cesare, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Cluj-Napoca, 1998
2. ****Az Erdélyi Katholicizmus múltja és jelene,* Dicsőszentmárton, 1925
3. Balics, Lajos, *A Római katholikus egyház története Magyarországon,* Budapest, 1885
4. Bangert, William V., *Istoria iezuiților*, Iaşi, Ed. Ars Longa, 2001
5. Bernath, Mathias, *Habsburgii şi începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1994
6. Bérenger, Jean, *Istoria imperiului habsburgilor,* Bucureşti, Ed. Teora, 2000
7. Bireley, Robert, *Religion and Politics in the Age of Counter-reformation,* Chapel Hill, 1981
8. ****Biserica Română Unită Cu Roma, Greco-Catolică: Istorie Şi Spiritualitate. 150 De Ani De La Înființarea Mitropoliei Române Unite Cu Roma, Greco-Catolică La Blaj*, Ed. „Buna Vestire”, 2003

[467] Chiar dacă, conform recensământului, rezulta faptul că un număr de 85.550 de persoane au aderat la unire, episcopul *Micu* nu a putut convinge dieta şi stările. Acestea credeau că unirea nu este altceva decât un truc, prin care episcopul însuşi caută să obțină avantaje pe seama stărilor. Tocmai din acest motiv, nici măcar prelatul unit nu a fost privit ca un propagator sincer al Unirii. vezi *Keith Hitchins, op. cit.*, p.39-40

9. Boros, Fortunat, *Az erdélyi ferenczrendiek*, Kolozsvár, 1927
10. Idem. *Erdélyi Katolikus Nagyok,* Kolozsvár, 1941
11. Borovszky, Samu, *Csanád vármegye története*, Budapest, 1897
12. Boszik, Pál, *Az Egri papnevelés története a XVIII-ban*, Eger, 1910
13. Bunitay, Vince, *A Váradi püspökség története (1566-1780),* Vol IV, Debrecen, 1935
14. Cassirer, E., *La Philosophie des Lumières,* Fayard, 1966
15. Căluşer, Iudita, *Episcopia greco-catolică de Oradea. Contribuții monografice*, Oradea, Ed. Logos '94, 2000
16. Câmpeanu, Remus, *Elitele româneşti din Transilvania veacului al XVIII-lea,* Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2000
17. Cherrier, Miklós, *A magyar egyház története,* Pest, 1856
18. Chartier, Roger, *Originile culturale ale revoluției franceze,* Timişoara, 1998
19. Chindriş, Ioan, *Cultură şi societate în contextul şcolii ardelene*, Cluj, Ed. Cartimpex, 2001
20. Collectanea Vaticana Hungariae. Galla, Ferenc, *Ferences Misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18 században,* Budapest-Roma, 2005
21. Comby, Jean, *Istoria bisericii,* Bucureşti, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, 2000
22. Delumeau, Jean, *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire,* Paris, 1979
23. Egyed, Hermann, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig,* München, 1973
24. Emődi, András, *A nagyváradi szemináriumi nyomda 1745-1804*, Nagyvárad, 2004
25. Endes, Miklós, *Erdély Három Nemzete és négy vallása autonomiájának története,* Budapest, 1935
26. Galla, Ferenc, *A magyar katolikus restauráció misszionáriusa,* Budapest, 1946
27. Gorun, Gheorghe, *Biserica românească şi societatea transilvană,* Oradea, Ed. Logos '94, 2002
28. Gusdorf, G., *Dieu, la nature, l'homme au siècle des Lumières,* Payot, 1972
29. Forster, Gyula, *A katolikusok autonómiájáról,* Budapest, 1897
30. Fraknói, Vilmos, *A magyar főkegyúri jog,* Budapest, 1895
31. Hertling, Ludwig, *Istoria Bisericii Catolice*, Iaşi, Ed. Ars Longa, 2001
32. ****Istoria românilor. Românii între Europa clasică şi Europa luminilor (1711-1821),* vol.VI, Bucureşti, Ed. Enciclopedică, 2002
33. Hitchins, Keith, *Conştiință națională şi acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868),* Cluj, Ed. Dacia, 1987
34. Hóman-Szekfű, Menyhért, *A katolikus hitelemzés története Magyarországon*, Zenta, 1906
35. Ivánka, Endre, *A görög szertartású magyarság múltja*, Kolozsvár, 1942
36. Jánosi, Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a jezsuiták működése nyomában,* Pannonhalma, 1935
37. Karácsonyi, János, *Magyarország egyház történelme,* Budapest, 1985
38. Kálmán, Juhász, *A Timisoarai püspökség története,* Makó, 1936
39. Kernuch K. Adolf, *A Bánáti Ágost. Hitv. Evang. Esperesség Monográphiája,* Temesvár, 1886
40. Klekner, Tibor, *A két Althann váci püspöksége,* Vácz, 1941
41. Knöpfler-Kováts, Ferch, *A Katolikus egyház történet tankönyve,* Temesvár, 1903
42. Latreille, A., *L'Église catholique et la Révolution française,* Cerf, 1971
43. Lányi, Károly, *Magyarföld egyháztörténetei*, Nagyszombat, 1843

44. Lendvai, Paul, *Ungurii,* Bucureşti, Ed. Humanitas, 2001
45. Mălinaş, Ioan, Marin, *Bizanţ, Roma, Viena şi fenomenul uniatist,* Oradea, 1997
46. Márton, József, *Az Erdélyi Gyulafehérvári egyházmegye története,* Gyulafehérvár, [s. a.]
47. Meszlényi, Antal, *Rákóczi Ferenc felkelésének egyház politikája*, Budapest, [s.a.]
48. Mihoc, Blaga, *Biserică şi societate în N-V României,* Oradea, Ed. Logos '94, 2003
49. Miron, Greta-Monica, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi (1697-1782),* Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2004
50. Nicoarő, Simona, *O istorie a secularizării. De la Cetatea lui Dumnezeu la cetatea oamenilor (sec. XIV-XVIII),* Vol. I, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2005
51. Oltványi, Pál, *A csanádi püspök birtok visszonyainak rövid története,* Szeged, 1867
52. Pall, Francisc, Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma (1745-1768), Cluj, 1997
53. Păcurariu, Mircea, *Istoria bisericii ortodoxe române,* Sibiu, 1978
54. Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1967
55. Rémond, René, *Religie şi societate în Europa*, Iaşi, Ed. Polirom, 2003
56. Siegescu, József, *A magyarországi románok szent uniója,* Budapest, 1986
57. Suciu, I. D., *Monografia Mitropoliei Banatului,* Timişoara, Ed. Mitropoliei Banatului, 1977
58. Szántó, Konrád, *A katolikus egyház története,* Budapest, 1988
59. Tăutu, Aloisiu, *Biserica Română Unită. 250 de ani de istorie,* Madrid, 1952
60. Timkó, Imre, *Keleti kereszténység, keleti egyházak,* Budapest, 1971
61. VARGA, Árpád, *A váradi káptalan hiteleshelyi működése*, in *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1980
62. Vesa, Pavel, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalităţi (1706-1918),* Cluj, Ed. Presa Universitară Clujeană, 2006
63. ****A Veszprémi Egyházmegye Múltjából,* Veszprém, 1949
64. Winkler, Pál, *A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története,* Kalocsa, 1935
65. ZIMMERMANN, Károly, *A nagyváradi* latin szertartású *egyházmegyei clérus érdemei*, Nagyvárad, 1864

III. *Periodice*

1. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 6/I, 2002
2. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 6/II, 2002
3. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 9/II, 2005
4. Annales Universitatis Apulensis,Series Historica, 10/II, 2006
5. Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţ” din Cluj-Napoca, XXXIII, 1994
6. Katolikus Szemle, Budapest, 1902, 1933, 1936
7. Magyar Könyvszemle, 119 (2003)
8. Theológiai Szemle, 23, 1980

CAPITOLUL III

STRUCTURI BIROCRATICE ÎN TRANSILVANIA EPOCII PREREFORMISTE ÎN CONTEXTUL ADMINISTRAȚIEI HABSBURGICE

Introducere

În perioada de apogeu a societății feudale europene, odată cu întărirea puterii formațiunilor conducătoare, are loc şi o modificare a evoluției structurii statale. Peste tot în partea occidentală a continentului, autoritatea centrală lichidează anarhia care dăinuia de secole şi instituie un pol de putere în jurul regalității, sprijinită la rândul ei de diferite categorii sociale, în funcție de interesele lor de grup. În paralel, elita nobiliară se concentrează într-un alt centru de influență, cu scopul apărării privilegiilor dobîndite de-a lungul timpului şi de a se constitui într-o pavăză în fața forței politice tot mai mari a suveranului. Separarea celor două puteri devine vizibilă pe plan instituțional: în timp ce puterea executivă se concentra în mâna regalității, partea legislativă a conducerii statale o deținea elita nobiliară ecleziastică sau lumească. Geneza şi evoluția acestei dispute diferă de la țară la țară, în funcție de condițiile concrete locale. În Franța, de exemplu, forma de organizare a puterii era pe stări; în fruntea statului se afla clerul catolic, care beneficia de drepturi proprii (privilegium fori) care îi deosebea astfel de ceilalți. Nobilimea se concentra în starea a doua şi avea şi ea drepturi speciale conferite prin lege (privilegiul de judecată, ocuparea unor funcții în exclusivitate etc.). Cu toate că întreaga tagmă nobiliară din punct de vedere juridic era egală, existau discrepanțe vădite în rândul lor, de la poziția socială a pair-ului, care rivaliza cu regalitatea, la viața fastuoasă a aristocratului din provincie sau la simplul nobil de țară, care avea reale probleme de supraviețuire. Nici starea a treia, care concentra burghezia orăşenescă, nu a fost lipsită de privilegii proprii (dreptul comunal), de care profitau nu numai conducătorii oraşelor, ci şi ceilalți locuitori ai săi mai puțin avuți.

În Anglia, structura puterii era parțial diferită față de vecina ei Franța. În rândul stării întâi, se aflau lorzii, conducătorii bisericii (episcopii) şi funcționarii superiori ai statului. Pe aceştia îi urma restul nobilimii, gentlemenii, în timp ce în starea a treia se concentra burghezia oraşelor.

O situație total aparte o prezenta structura puterii în Sfântul Imperiu Romano-German, unde cei şapte principi electori se concentrau în elita statului: trei erau aleşi din rândul bisericii, iar restul aparțineau aristocrației germane. Atribuția lor primordială se concentra în alegerea regelui, care în urma încoronării de la Roma lua şi titlul de împărat, de unde provenea şi titulatura țării. Starea a doua cuprindea aici restul prelaților şi a nobilimii, inclusiv nobilimea liberă (freie Herren). În ceea ce priveşte starea a treia, situația era similară cu restul Europei. Acest imperiu continental mai prezenta o caracteristică: se compunea dintr-o puzderie de state de dimensiuni diferite şi cu un sistem de legislație propriu. Evoluția instituțională a acestora diferă extrem de mult în spațiu şi timp. Dintre toate Austria, domeniul familiei de Habsburg, ajunge datorită unor suverani pricepuți să se dezvolte lent, dar constant, cu începere din secolul al XVI-lea, iar în veacul al XVIII-lea, să fie deja puternicul stat european, care nu numai că nu va mai prelua modele europene, ca pînă acum, ci va încerca să transpună realizările sale instituționale şi asupra altor state cucerite, precum Transilvania.

I. Evoluția instituției centrale habsburgice până în perioada reformelor tereziene

a) *Cadrul general european*

Sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul veacului următor constituie o epocă de complexe transformări înnoitoare, fenomen care a cuprins toate societățile europene, cu o notă aparte pentru partea sa apuseană. Avântul economic, exprimat printr-un progres tehnic evident, a dus la o sporire constantă a producției şi schimbului şi la intensificarea circulației monetare. Marile descoperiri geografice şi expansiunea maritimă au dat un impuls dezvoltării relațiilor capitaliste, contribuind din plin la strângerea legăturilor între continente şi la treptata depăşire a sentimentului depărtării între diversele zone ale lumii.

Harta Europei a scos în relief, în această perioadă, puteri care vor exercita influențe decisive în anumite spații, transformate ulterior în zone conflictuale de lungă durată.

La începutul sec. al XVII-lea, Spania era încă o importantă putere europeană, chiar dacă capacitatea ei militară şi economică nu a sporit față de epoca lui Filip al II-lea. Habsburgii spanioli stăpâneau, în afara peninsulei Iberice, o serie de teritorii din Italia, Franța, Țările de Jos sau de peste ocean, însumând o suprafață de peste 7 milioane de km^2. Semnele declinului au devenit vizibile însă deja din "epoca de aur" a istoriei lor. Mica Olandă, în conflict de decenii cu autoritățile spaniole, îşi obține independența şi începe un curs de evoluție modern capitalist, cu rezultate economice, sociale şi politice deosebite. În scurtă vreme de la constituirea lor ca stat, Provinciile Unite au pus bazele unui întins imperiu colonial în sudul Africii şi Asia, devenind un concurent extrem de incomod pentru Anglia, care îşi revendica supremația maritimă.

Sub conducerea Elisabetei I, englezii şi-au reorientat întreaga lor politică externă, dându-şi seama că interesele legate de stăpânirea unor teritorii pe continentul european sunt nerealiste, dar exploatând faptul că marea deschidea perspective spre alte ținuturi bogate. Din relațiile comerciale cu aceste regiuni noi, supuse coroanei engleze se puteau realiza venituri însemnate.

Pe mai departe, Franța va reprezenta încă multă vreme principala forță în Europa, atât politică, cât şi militară. Regii ei, beneficiari ai unor sfetnici deosebiți, buni cunoscători ai situației internaționale şi adepți ai tendințelor mercantiliste, au făcut ca autoritatea centrală să se consolideze. Pentru a subordona nobilimea, nu întotdeauna favorabilă ideilor politice avansate de Richelieu, suveranii au încercat câştigarea lor prin funcții înalte, pensii consistente sau alte favoruri; dar nici actele de reprimare dure contra magnaților sau mişcărilor populare nu au fost rare. Oricum, metoda adoptată a dat roadele scontate, Franța fiind, până în veacul al XVIII-lea, țara către care se aținteau toate privirile statelor mici şi mari.

Europa Centrală se confruntă cu alte probleme. Germania apărea, la începutul secolului al XVII-lea, ca un conglomerat de formațiuni politice legate mai mult sau mai puțin între ele, un stat lipsit de unitate economică şi politică. Singurul liant - religia catolică - dispăruse deja în urma penetrării Reformei în diversele ei regiuni. Austria era implicată într-o criză dinastică

prelungită, izbucnită încă din vremea lui Carol Quintul. Deşi la moartea acestuia s-a încheiat o înțelegere între succesori, vrajba între descendenți a continuat. Teritoriile habsburgice se caracterizau deci printr-o unitate politică formală şi instabilă.

Peste toate se suprapunea şi fenomenul războiului. Dacă în Apus confruntările militare erau de scurtă durată, fiind mai degrabă o formă de consfințire a ierarhiilor deja stabilite între state, în partea Centrală şi de Est, luptele se prelungeau uneori decenii. Chestiunile cheie ce se puneau în acest spațiu erau de a opri expansiunea turcească în Europa şi de a întări catolicismul în spiritul Contrareformei, ceea ce va duce, ulterior, la reizbucnirea războaielor religioase în Germania, conflicte care vor degenera într-un război european de amploare.

Perioada imediat următoare Războiului de 30 de ani a dus la ridicarea Habsburgilor spre poziția de mare putere. Bogățiile naturale, aşezarea geografică favorabilă, dar şi situația politică internațională au fost tot atâtea premize în ascensiunea Austriei. Profitând de intensificarea dezvoltării economiei capitaliste, nobilii austrieci s-au implicat tot mai intens în producția de marfă, orientându-se, cu predilecție, înspre vânzarea cerealelor. În vederea obținerii unui beneficiu cât mai mare, ei au intensificat exploatarea țărănimii, prin înrobirea ei şi prin răpirea pământurilor aflate în posesia populației rurale; ambele acțiuni s-au bucurat de sprijinul autorităților centrale habsburgice, alianța dintre aceşti poli de putere situându-se la baza formării statului austriac modern.

În paralel, sporeşte producția industrială. Au început să apară manufacturi, bazate în mare măsură pe producția casnică de la sate. Datorită noilor idei mercantiliste, lansate de Johann Joachim Becher, Wilhelm von Schröder sau Philipp Wilhelm von Hörnigk, în Austria au luat ființă manufacturi de stat şi au apărut decrete de legi în vederea slăbirii monopolurilor feudale şi a puterii breslelor. Lozinca economică cu iz patriotard lansată de Philipp Wilhelm von Hörnigk în 1684, "Austria înainte de toate" (Österreich über alles), avea şi o acoperire reală în concret. Multe regiuni ale imperiului german erau ruinate în urma Războiului de 30 de ani şi solicitau intens produsele manufacturiere austriece, de o factură inferioară celor franceze, engleze sau olandeze, dar oricum incomparabil mai ieftine, element esențial în cazul spațiului geografic german, secătuit de conflicte militare prelungite. Dar comerțul austriac avea şi țeluri mult mai

îndrăznețe, vizând chiar Asia, motiv pentru care încă Johann Joachim Becher a creat Compania Orientală (1667), prin care se derulau schimburile de mărfuri cu Levantul.

Întărirea din punct de vedere economic a dus la sporirea prestigiului politic al Austriei, precum şi la noi pretenții teritoriale, îngreunate de expansiunea turcească. Dacă, la început, Habsburgii au promovat o tactică defensivă, ulterior, aceasta se va schimba în una ofensivă, de recâştigare a autorității lor în spațiul Imperiului Romano-German şi apoi în Europa Răsăriteană, capitol în care un rol important pentru o perioadă de un veac şi jumătate îl va juca şi Transilvania.

b) *Administrația austriacă între baroc şi iluminism*

Administrația este una din temele asupra căreia s-au aplecat intens o serie de istorici şi jurişti de prestigiu din trecut şi astăzi. Cu toate acestea, multe din problemele ridicate au rămas până în prezent nesoluționate. Afirmația se referă, în special, la diferitele țări componente ale imperiului, unde analiza istorică a modului de organizare şi funcționare a diverselor instituții administrative fie nu s-a făcut deloc, fie s-a întreprins doar superficial, datorită insuficientei cercetări a materialelor arhivistice păstrate. Aşa s-a ajuns să existe o ruptură vădită între abordările pe această chestiune în țările considerate ereditare (Erblande) şi celelalte regiuni mai îndepărtate de Viena, cum este şi cazul Transilvaniei, Bucovinei, Ungariei, Țărilor de Jos, Italiei etc. Cu toate că în ultimele decenii au apărut mai multe cărți sau studii ample care au încercat să suplinească lipsurile semnalate pentru spațiul Peninsulei Italice[468] sau a Țărilor de Jos[469], subiectul rămâne în continuare deschis.

În ceea ce priveşte periodizarea istoriei administrației austriece, atât generația secolului trecut (Franz Krones, Alfons Huber, Arnold Luschin von Ebengreuth), cât şi cea de azi (Ernst Hellbling, Heinrich Kretschmayr,

---

[468] Heinrich Benedikt, *Kauseradler über dem Apennin. Die Österreiche in Italien 1700-1866*, Viena-München, 1964; Adam Wandruszka, *Österreich und Italien im 18. Jahrhundert*, Viena, 1963; Silvio Furlani, Adam Wandruszka, *Österreich und Italien. Ein bilaterales Geschichtsbuch*, Viena-München, 1973

[469] Heinrich Benedikt, *Als Belgien noch österreichisch war*, Viena, 1965

Robert A.Kann) sunt unanimi de acord că etapa modernă poate fi divizată în 4 grupe distincte:

a. intervalul anilor 1526-1740

b. reformismul terezian 1740-1780

c. reformismul iosefin 1780-1790

d. restaurația şi statul polițienesc 1790-1848

Cronologia menționată poate fi la rândul ei subdivizată în alte subgrupe, în funcție de măsurile aduse de suverani şi a modului lor de aplicare.

Înainte de a aborda principalele problematici ale grupelor, specificate cu o atenție mai mare pentru secolul al XVIII-lea (a-c), se impune o scurtă prezentare a organizării teritorial-administrative a Imperiului Habsburgic în perioada anilor 1526-1740.

c) *Scurt istoric al evoluției administrației austriece*

Bazele administrației moderne a statului austriac le pune încă Maximilian I (1493-1519), prin aplicarea unui proiect de restructurare a imperiului, care, la începutul veacului al XVI-lea, şi-a întins limitele sale peste vaste spații europene. Reorganizarea a fost un prim pas pe calea transformării statului feudal într-unul birocratic, în care funcționarii erau desemnați de suveran. Cu toate că schimbările au vizat doar structurile superioare ale aparatului administrativ, chiar şi aici s-au manifestat unele carențe de ordin economic şi, în primul rând, corupția generată de modelul de tip medieval. Reforma împăratului se poate considera ca o primă tentativă de înnoire a vieții politice, pe alte principii decât cele realizate până acum. Criteriul de bază al reorganizării a fost utilitatea în cadrul sistemului a funcțiilor birocratice, care, de cele mai multe ori până atunci, erau perpetuate pe temeiul tradiției istorice. Astfel, în concepția lui Maximilian I, trebuiau să existe două entități administrative mai mari: Austria Inferioară şi Austria Superioară[470]. Prima cuprindea teritoriul Austriei de astăzi (cu mici excepții), Steiermark, Carintia şi Craina. Cea de a

470 Pentru retroversiunea atât a numelor marilor regiuni geografice, cât şi a subgrupelor teritoriale aparținătoare lor s-au utilizat formele folosite de Adolf Armbruster, traducătorul cărții lui Erich Zöllner, *Istoria Austriei, de la începuturi până în prezent*, vol.I-II, Bucureşti, 1997

doua se întindea, în epoca respectivă, peste Tirol, Voralberg, Görz, Istria, Triest şi "teritoriile avansate" (Vorlande), cum au început să fie numite posesiunile străvechi habsburgice situate la depărtare în Europa. Centrul Austriei Inferioare s-a fixat la Viena, iar cel al Austriei Superioare la Innsbruck. Ţările componente ale celor două părţi menţionate au fost, la rândul lor, subdivizate în unităţi administrative mai mari sau mai mici, toate subordonate autorităţii centrale şi în care suveranul îşi desemna împuterniciţii. Aceştia erau sprijiniţi de diverşi consilieri, la fel numiţi de către împărat.

Dovada funcţionabilităţii noilor structuri birocratice o confirmă şi congregaţia generală convocată în anul 1518, la care s-au prezentat delegaţi ai tuturor ţărilor supuse coroanei habsburgice, în spiritul unităţii administrative imaginate de Maximilian I[471].

În concepţia gândirii împăratului, elementul etnic juca, alături de factorul politic, un rol important. El sprijinea o orientare clară germană, iar de aici a rezultat şi conturarea spaţiului geografic al Austriei Inferioare, în care elementul germanic era preponderent. În cazul Austriei Superioare însă, se constată o predominanţă a populaţiei slovene şi italiene, cu menţiunea că, la acea dată, încă nu există o aristocraţie slovenă propriu-zis formată, iar teritoriile italiene stăpânite nu prezentau o unitate etnică care să pericliteze factorul german.

Ideile administrative ale lui Maximilian au mers şi mai departe, prin intenţia instituirii unui *Consiliu Aulic*, care să funcţioneze ca un tribunal suprem pentru imperiu şi ţările ereditare, precum şi a unei *Camere Aulice*, ca o instanţă financiară de rang înalt în stat. Aceste măsuri preconizate au fost clar boicotate de ierarhiile conducătoare ale diverselor ţări şi au rămas doar în formă de proiect[472].

La scurtă vreme de la eşecul restructurării menţionate, Ferdinand I propune un alt gen de organizare administrativă centrală, care a depăşit chiar previziunile centralizării preconizate de Maximilian I. Prin decretul de lege emis la 1 ianuarie 1527, suveranul punea bazele unui nou tip de ordine la Curte şi, implicit, în cadrul statului. Caracterul foarte modern de conducere, care a premers încercările monarhilor Europei Apusene şi

---

[471] Robert A.Kann, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*, Viena-Köln-Weimar, 1993, p.30
[472] *Ibidem*, p.30-31

Centrale din veacul al XVII-lea, este dovedit şi de faptul că structura a rămas practic în vigoare până la revoluția de la 1848, în ciuda repetatelor reforme ulterioare. Conform concepției lui Ferdinand I, Imperiul Austriac trebuia concentrat în jurul a trei grupe de țări importante: Țările ereditare germane, Boemia şi Ungaria[473].

1. Țările ereditare germane

După pactul de moştenire din 1564, se conturează trei grupe principale de provincii: a) Arhiducatul austriac de pe ambele maluri ale râului Enns; b) Austria Centrală, cu ducatele Steiermark, Carintia, Craina, comitatul Görz şi Gradiska, precum şi c) Austria Superioară, cuprinzând regiunile Tirol, Voralberg şi Teritoriile avansate.

2. Țările ereditare ale Boemiei

Până în secolul al XVIII-lea, au constat tot din 3 grupe de țări distincte: a) Boemia, subdivizată în 14 plase[474], restrânse ulterior, în 1714, la 12; b) Moravia, cu 5 plase, şi c) Silezia. Anterior, din componența acestei grupări mai făcea parte şi regiunea Lausitz, care, în anul 1620, a fost zălogită electorului de Saxonia, nemairevenind ulterior în componența Austriei[475].

3. Ungaria şi părțile limitrofe (partes adnexae)

Țările situate în estul şi sud-estul Imperiului Austriac se compuneau din: a) Ungaria, împărțită, la 1526, în 72 de comitate, număr ce a scăzut la 43 în secolul al XVIII-lea; b) Banatul, cu trei comitate; c) regiunea Croația-Slavonia, împărțită în 5 comitate; d) Transilvania, cu 10 comitate şi 2 districte (Chioar şi Făgăraş), 7 scaune secuieşti şi tot atâtea săseşti, la care se mai adăugau şi cele două districte ale Braşovului şi Bistriței.

---

473 Franz Krones, *Handbuch der Geschichte Oesterreichs von der ältesten bis zur neuesten Zeit, mit besonderer Rücksicht auf Länder, Völkerkunde und Culturgeschichte*, vol.IV, Berlin, 1879, p.396

474 Expresia germană de "Kreis" traducătorul A.Armbruster o utilizează în sensul de district/județ, raion şi plasă, din care s-a optat pentru retroversiunea din urmă (vezi, Erich Zöllner, *op.cit.*, vol.I, p.192).

475 Erich Zöllner, *op.cit.*, vol.I, p.270

II. Organizarea puterii habsburgice

O dată cu creşterea treptată a atribuţiilor statului, iau fiinţă noi instituţii, nu numai cu caracter general, ci şi locale, în cadrul teritoriilor autonome. Organele administrative în Austria acestei perioade pot fi împărţite în următoarele grupe principale şi secundare:

Unităţile administrative şi instituţionale aulice şi ale diverselor ţări:
- administraţia centrală
- instituţiile locale
- oficii subordonate instituţiei locale

Organe ale autoguvernării:
- provinciale
- ale oraşelor şi târgurilor
- ale unor localităţi mai mici

Administraţia seniorială

În schema puterii prezentate, s-a avut în vedere analizarea doar a administraţiei centrale austriece, cea care determină apoi variaţiile structurale la nivel local, mult mai greu de surprins fără o amplă şi sistematică cercetare specifică zonală. Apoi, aceste organisme - în mod curent - aveau competenţe pe întregul teritoriu al imperiului, incluzând aici şi Boemia, Ungaria şi regiunile Ţărilor de Jos. Liderii desemnaţi de către suveran şi purtători ai intenţiilor sale erau scoşi total de sub tutela stărilor privilegiate din diverse provincii şi subordonaţi Curţii vieneze.

a) *Administraţia centrală habsburgică până la epoca tereziană*

Măsurile de ordin teritorial-administrativ luate de Maximilian I au fost urmate de instituirea unor noi instituţii cu caracter central, precum: *Consiliul Aulic* (Hofrat), *Cancelaria Aulică* (Hofkanzlei), *Camera Aulică* (Hofkammer), *Consiliul Secret* (Geheimen Rat). Ulterior, în 1556, se instituie şi un *Consiliu Aulic de Război* (Hofkriegsrat), cu atribuţii militare complexe[476].

a.1. *Trăsături generale ale administraţiei centrale*

Înaintea abordării separate a evoluţiei instituţiilor administrative centrale ale statului habsburgic, până la urcarea pe tron a împărătesei Maria Terezia, se impun anumite precizări de ordin general. O primă caracte-

[476] Ernst Hellbling, *Österreichische Verfassungs - und Verwaltungsgeschichte*, Viena, 1956, p.240

ristică comună a acestor foruri ar fi faptul că ele au funcționat chiar de la început în capitala imperiului, acolo unde se afla şi curtea suveranului, fiind astfel sub un permanent control. Prin crearea lor se încerca, de fapt, instituirea unui factor de coeziune, care, alături de coroană, trebuia să ducă la o îmbinare mai armonioasă a diverselor țări şi regiuni aflate la nivele de evoluție diferită. Împăratul nu numai că supraveghea optima funcționare a noilor instituții, ci şi intervenea în bunul mers al lor, prin numirea şi destituirea de personal – cel puțin la nivel superior –, aducerea unor corecturi în cazul în care constata disfuncționalități, iar în circumstanțe deosebite, se putea ajunge la desființarea instituției create.

Funcționarii centrali angajați în diverse posturi erau nu numai slujbaşi împărăteşti, ci şi - cu rare excepții - membrii marcanți ai nobilimii, beneficiari de averi considerabile şi imunitate feudală. Acest paralelism prezenta de multe ori inconveniente deosebite, mai ales când trebuiau aplicate decizii care contraveneau intereselor marii aristocrații, atât cea de la Curte, cât mai ales din diferitele țări componente. Situația nu s-a îmbunătățit considerabil nici după ce suveranul, constatând boicotul unor elemente nobiliare, desemna în locul lor persoane din afara clasei feudale, în special din rândul patriciatului orăşenesc; treptat şi aceştia se înnobilau, pentru a putea accede spre alte funcții mai mari, în care apartenența la marea aristocrație era o condiție indispensabilă conform legislației timpului.

Instituțiile administrative centrale enumerate pot fi grupate în două categorii distincte:

1. foruri consultative;
2. autorități executive.

Primele erau instanțe de sine-stătătoare, fără oficii subordonate, şi nu se implicau prin nimic în conducerea propriu-zisă a imperiului. Menirea lor consta în prezentarea de informări ample la solicitarea suveranului, privind o chestiune anume, dând totodată şi soluții de rezolvare la diversele cazuri; dacă problema se evidenția printr-o dificultate deosebită, consiliile puteau emite doar păreri pentru tranşarea subiectului în discuție. Fiind organisme ce stăteau în permanentă legătură cu împăratul, constituite din oamenii cei mai de încredere, cu o pregătire juridică şi diplomatică de excepție, ele aveau prestanța cea mai mare din rândul tuturor organelor centrale. Datorită specificității activității depuse, numărul lor, până la finele secolului al XVIII-lea, a fost relativ redus.

Cele mai multe instituții centrale intrau în a doua categorie, cea a forurilor executive, luând parte directă în activitatea de administrare a imperiului. Nici în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, ele nu beneficiau decât parțial de libertate de decizie, executând mai mult dispozițiile aduse de către suveran, motiv pentru care actele emise cu antetul lor erau întotdeauna semnate de către acesta. Petițiile destinate împăratului se derulau tot prin respectivele autorități, după cum rezultă şi din adresele actelor respective. Ulterior, când complexitatea problemelor de stat creşte, autonomia lor de mişcare sporeşte considerabil. Acum, hotărârile se aduceau în birourile instituției centrale, fiind trimise apoi spre contrasemnare suveranului, dar şi atunci doar cele cu caracter deosebit. Chestiunile minore se rezolvau în mod direct. Prin urmare, ele purtau singure corespondență cu persoane private sau cu alte autorități de rang superior sau inferior din cadrul imperiului.

Administrația centrală poate fi divizată în autorități şi oficii, structurate şi ierarhizate în funcție de importanța lor. Primele aveau un regulament de funcționare propriu, redactat de forurile respective, în timp ce oficiile aplicau doar un set de dispoziții primite de la un organ de grad superior.

La fel, instituțiile aulice puteau avea un caracter general, care să aibă competențe în întreg imperiul, sau teritorial, în cazul celor chemate să rezolve problemele doar a unei țări sau regiuni din Austria. De multe ori, atribuțiile celor din urmă erau limitate şi nu se extindeau la toate aspectele vieții economico-sociale, întrucât existau organisme administrative specializate care interferau în sarcinile lor cu cele teritoriale. În atari circumstanțe, forul central de ramură avea prioritate în dauna celui zonal.

a.2. *Organisme aulice consultative*

Organele aulice consultative care au jucat un rol de seamă în conducerea imperiului, în perioada menționată, sunt următoarele:

1. *Consiliul Secret* (Der geheime Rat)
2. *Conferința* (Die Konferenz)
3. *Deputăția* (Die Deputation)

1. Consiliul Secret

Timp de mai bine de două secole, a fost principalul for consultativ al împăraților austrieci, cu competențe largi în domeniul politicii interne şi externe. Acesta era privit ca o "excrescență" a Consiliului Aulic (Hofrat)[477].

---

[477] Arnold Luschin von Ebengreuth, *Grundriss der Österreichischen Rechtsgeschichte*, Bamberg, 1899, p.259

Membrii componenți erau persoane de încredere ai suveranilor habsburgi şi făceau parte din rândul funcționarilor înalți ai statului. Numărul acestora era variabil, de la 4-6 în secolul al XVI-lea, până la o cifră de 150 în timpul lui Leopold I[478]. Printre consilieri, se aflau cancelari, mareşali sau majordomi (Obersthofmeister), cu o pregătire juridică deosebită[479]. Instituția avea un caracter permanent, funcționând fără întrerupere. Chiar şi atunci când împăratul părăsea Viena, lăsa la reşedință, pentru perioada absenței sale, o "Deputăție a Colegiului Consiliului Secret" (deputiertes Geheimraths Collegium)[480], în mâna căreia ajungeau spre dezbatere principalele ordine ale Curții.

În primele decenii de după constituirea sa (1518), un rol marcant l-au jucat în Consiliu sfetnicii Imperiului German, ca în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, odată cu separarea problemelor germane de cele ale Casei de Austria şi instituirea Cancelariei Aulice Imperiale (1620), să se restructureze şi Consiliul Secret[481]. Acum, în componență vor face parte doar consilieri austrieci şi cehi[482].

Reuniunile erau prezidate de suveran, în cazul în care lua parte la ele. În lipsa lui, sarcina revenea majordomului Curții. Procedura rămâne valabilă până în epoca reformelor tereziene. Părerile consilierilor, exprimate în şedință, se consemnau în scris de către secretarii Cancelariei Austriece, iar dispozițiile rezultate în urma discuțiilor se difuzau prin cancelariile aulice ale diferitelor provincii, care funcționau la Viena. La sesiuni participau frecvent, alături de membrii Consiliului, şi persoane din aparatul administrativ central care, în mod curent, nu făceau parte din rândul sfetnicilor, dar aveau calitatea de experți într-un domeniu de activitate anume. Adesea, părerile lor atârnau greu în hotărârile care se luau.

Statutul de membru fiind unul consultativ, ce presupunea întâlniri frecvente cu personalitățile de vază din imperiu, dar şi cu împăratul, a determinat o adevărată dispută pentru dobândirea lui[483]. Mai mult, odată cu încadrarea în rândul celor aleşi, se obținea şi titulatura de "excelență",

---

[478] Eckart Ferenc, *Magyar alkotmány-és jogtörténet*, Budapesta, 1946, p.235

[479] Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.241

[480] Arnold Luschin von Ebengreuth, *op.cit.*, p.260

[481] Otto Stolz, *Grundriss der österreichischen Verfassungs-und Verwaltungsgeschichte*, Innsbruck-Viena, 1951, p.156

[482] Eckhart Ferenc, *op.cit.*, p.235

[483] Ember Győző, "A Habsburg-birodalom központi kormányszervei 1711-1765", în *Történelmi Szemle*, XVIII/1975, nr.2-3, p.447

denumire cu rezonanță în structurile aristocratice de la Curte. Prin creşterea peste măsură a numărului de membri, s-a diminuat mult eficiența organismului. Discuțiile deveneau interminabile, iar un rezultat concret în consfătuirile plenare era de-a dreptul imposibil de obținut[484]. Fenomenul s-a accentuat apoi şi mai mult sub Ferdinand al III-lea, ceea ce a impus o restructurare din temelii a forului. Un început l-a făcut încă Ferdinand al II-lea, când, din rândul consilierilor săi, unora le dă diferite calificative, în urma câştigării cărora, aceştia vor creşte în rang[485], dobândind astfel o mai mare încredere din partea suveranului. La fel s-a schimbat şi procedura de desfăşurare a şedințelor, prin inițierea unor consfătuiri anticipate, în care chestiunile se discutau de către un număr relativ mic de persoane şi abia după aceea, hotărârile luate în cadru restrâns erau supuse dezbaterii în plen, scurtându-se, astfel, teoretic, timpul consacrat disputelor verbale[486].

2. Conferința

Adevărata reformă a Consiliului Secret o va desăvârşi Leopold I. Realizând carențele în activitatea forului, cu un plan eficient de redresare, suveranul dizolvă în 1669 vechea formă de funcționare şi instituie, în 1670, una nouă, sub titulatura de *Conferință Secretă* (Geheime Konferenz)[487]. Structura regândită a instituției nu era în totalitate inedită. La o analiză simplă, se constată că suveranul nu a făcut, de fapt, decât să extragă din forma anterioară segmentul muncii în colective restrânse, care acum primesc girul puterii, devenind organisme de sine-stătătoare şi preluând rolul Consiliului Secret.

Respectivul organism a rămas pe mai departe un for consultativ, care nu se implica în conducerea propriu-zisă a puterii. Reuniunile se făceau în funcție de nevoi, instituția neavând de-acum o activitate sistematică sau un număr stabil de membri. Nici măcar atribuțiile şi sferele de competență nu i-au fost vreodată stabilite printr-o reglementare anume, ba mai mult, chiar şi denumirea ei comportă diferite variații ce nu se aseamănă între ele: o dată este numită *conferință* (Konferenz), alteori *comisie* (commissio), dar şi

[484] Friedrich Walter, *Österreichische Verfassungs-und Verwaltungsgeschichte von 1500-1955*, Viena-Köln-Graz, 1972, p.65
[485]Eckhart Ferenc, *op.cit.*, p.235
[486] Friedrich Walter, *op.cit.*, p.65
[487] Hanns L.Mikoletzky, *Österreich. Das Grosse 18. Jahrhundert*, Viena, 1967, p.49

deputăție (deputatio), iar cu începere din primii ani ai secolului al XVIII-lea, *conferință ministerială* (Ministerialkonferenz).

Cu toate că a dizolvat Consiliul Secret, Leopold I nu a retras vechilor săi membri titlul, uneori atât de greu obținut şi dătător de prestanță la Curtea vieneză. Aceştia mai erau convocați rar, cu prilejul unor festivități deosebite, cum au fost, de exemplu, ceremonialele de renunțare la tron a unor prinți sau prințese[488].

După o primă perioadă de activitate, ce poate fi caracterizată drept pozitivă, revin minusurile anterioare. Conferința se aglomerează cu probleme multiple şi de o mare diversitate, nu întotdeauna de o prioritate maximă pentru imperiu, unele fiind de-a dreptul minore, după cum rezultă din scurtele procese verbale de şedință. Numărul restrâns de membri nu mai face față situației, motivul pentru care Leopold I reinstituie acele comisii de analiză prealabilă a subiectelor de dezbatere, ce erau apoi puse în discuție în cadru lărgit. Doar la aceste reuniuni lua parte suveranul şi nu la lucrările în plen, motiv pentru care Conferința, în formula sa completă, se întâlnea din ce în ce mai rar, până la sistarea aproape totală a ei[489].

Deşi a avut o durată de guvernare scurtă, Iosif I, urmaşul lui Leopold I, a considerat drept prioritară o nouă restructurare a serviciului. El a desființat Conferința Secretă propriu-zisă, instituind în locul ei 7 comisii compuse din câte 3-5 membri fiecare, după cum urmează:

1. comisia pentru problemele imperiale;
2. comisia pentru chestiunile anglo-franco-olandeze;
3. comisia pentru afacerile spaniole;
4. comisia pentru treburile italiene;
5. comisia pentru problemele elvețiene (!);
6. comisia pentru subiectele turceşti;
7. comisia politico-militară (Politico-Militaria).

Toată structura era coordonată de majordomul Curții vieneze, împreună cu unul din cei doi cancelari imperiali[490].

Nemulțumit de rezultatul obținut, acelaşi Iosif I înființează, în anul 1709, în locul celor 7 comisii menționate, din nou una singură, denumită *Conferința Permanentă* (Ständige Konferenz) şi compusă din 8 persoane de

488 Eckart Ferenc, *op.cit.*, p.236
489 Ember Győző, *op.cit.*, p.447
490 Friedrich Walter, *op.cit.*, p.66

rang înalt. Este, de fapt, o revenire la vechiul *Consiliu Secret*, desfiinţat cu un jumătate de veac în urmă. Cu această dată, începe şi folosirea expresiei de *Conferinţă Ministerială* (Ministerialkonferenz). Din titulatură rezultă că activitatea sa devine cu caracter continuu, aşa cum, de altfel, funcţiona de secole, iar din forma de “ministerial” se confirmă faptul că membrii desemnaţi erau din rândul elitelor de la Curte, întrucât doar acestora li se spunea “miniştri”.

Organizarea şi atribuţiile *Conferinţei Permanente* erau destul de laxe, la reuniuni participând când un număr mai mare, când unul mai mic de funcţionari. Din acelaşi an 1709, actele fac referire şi la o *Conferinţă Orăşenească* (Stadtkonferenz), care pare un apendice al *Conferinţei Permanente*, cu rolul de a pregăti spre referare acele chestiuni care în reuniunile anterioare nu şi-au putut găsi o finalitate. Toţi membrii care pregăteau tema dezbaterii se vor regăsi ulterior printre participanţii la lucrările în plen. De asemenea, pentru a nu crea confuzie între variatele forme utilizate (*Permanentă*, *Ministerială*, *Orăşenească*), primele două mai erau denumite şi *Conferinţe Aulice* (Hofkonferenz)[491].

Structura menţionată a păstrat-o şi succesorul lui Iosif I la tronul Austriei, Carol al VI-lea, care în 1721 a emis instituţiei un ordin de funcţionare, precizând că atribuţia sa principală era, înainte de toate, soluţionarea chestiunilor de politică externă (Externa). Alte reorganizări nu a cunoscut forul vienez pânâ în anul 1749[492].

3. Deputăţia

În anul 1697, se aminteşte pentru prima dată constituirea unei “Deputăţii”, formată din reprezentanţii cei mai seamă ai instituţiilor centrale şi ai Cancelariilor Austriei şi Cehiei[493]. Atribuţia ei primordială era - potrivit instrucţiunii date de suveran - să reglementeze toate aspectele financiare şi economice legate de armată (status politico-oeconomico-militaris). Tot la reuniunile sale, se discutau şi plângerile diverselor provincii, legate de sistemul de impozitare militar. Reprezentantului cameral îi revenea obligaţia de a prezenta limita superioară a cotei de

---

491 Ember Győző, *op.cit.*, p.448

492 Friedrich Walter, *op.cit.*, p.66

493 Heinrich Kretschmayr, *Die österreichische Zentralverwaltung*, I. Abteilung, *Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749)*, vol.I, Viena, 1907 (se va citi, în continuare, Ö.Z.), p.60

impunere necesară întreținerii trupelor, sumă ce ulterior se defalca, întreaga procedură trebuind să obțină acceptul forului consultativ.

În ceea ce priveşte frecvența întrunirilor, acestea erau stabilite în ritmul de una la 14 zile[494]. Dacă s-a putut păstra cadența riguros, rămâne un mare semn de întrebare. Oricum, în anii guvernării Mariei Tereza, se țineau doar 1-2 adunări pe an[495]. Tot acum, sfera de competență a Deputației se lărgeşte; alături de problema contribuțiilor şi recruților, apar pe rol şi o serie de aspecte importante ale țărilor ereditare, în special Austria şi Cehia (Hauptpublica und Hauptpolitica).

În anul 1749, în urma unei noi reorganizări statale, organismul este desființat, în locul lui apărând *Conferința Internă* (Conferenz in internis)[496].

a.3. *Considerații finale privind organismele aulice consultative*

O dată cu înaintarea în timp, forurile consultative încep să-şi piardă din însemnătatea politică, unele fiind chiar desființate în epoca reformismului terezian. Motivul ar fi presiunea pe care o exercitau elitele nobiliare de la Curte, direct sau prin intermediul altor persoane influente, pentru a fi cooptate în posturi de consiliere, extrem de râvnite de aristocrație. Schema de activitate mărindu-se în permanență, a dus, în final, la un blocaj evident. Prin deosebita sa clarviziune, Ferdinand I a intuit probabil situația, altfel nu s-ar explica de ce, în 1527, în preconizata nouă ordine statală (Hofstaatsordnung), menționa explicit existența unor *consilieri secreți onorifici* (Honorarräte)[497], care activau în paralel cu *consilierii secreți titulari* (Titular-geheime Räte), formă sub care apar consemnați încă în 1620[498], apoi *efectivi* ("effectivi"), termen uzitat într-un act din 1711[499], sau *reali* (wirklichen), formulă folosită în 1740[500]. În epoca iluministă, încă toate expresiile amintite sunt curente în textele elaborate de Curte.

Componenții forului aulic au fost, în toate perioadele istorice, personalități marcante ale diverselor autorități centrale de stat, funcționarii imperiali cei mai de vază. La intrarea lor în funcție, cu toții depuneau un

494 Ö.Z., I/1, p.61, dar vezi la *Aktenstücke*, nr.41, p.53
495 Ember Győző, *op.cit.*, p.449
496 Ö.Z. I/1, p.63
497 Ö.Z. I/1, p.64
498 Ö.Z. I/1, p.64, nota 2
499 Ö.Z. I/1, p.64
500 Ö.Z. I/1, p.64, nota 1: "allergnädigst resolvierten wirklichen königlichen geheimen räte"

jurământ de credinţă, uşor modificat pe parcursul veacului al XVII-lea, pentru a facilita intrarea în corpul privilegiaţilor şi a elementelor protestante.

Rangul de consilier secret se împletea şi cu titulatura de "excelenţă", iar la începutul domniei Mariei Tereza, cu "împărătesc", "regal" sau ambele împreună ("kaiserlich-königlich"). Formula cea mai des uzitată în actele primilor ani din deceniul cinci al secolului al XVIII-lea a fost de "consilier secret real al Majestăţii Sale imperiale şi regale"[501].

În veacul al XVII-lea, s-a creat o dispută aprinsă în jurul redactării decretelor de numire a consilierilor secreţi între Cancelaria Aulică Austriacă şi cea Imperială. Controversa a fost tranşată încă de Ferdinand al II-lea în favoarea primei instituţii, formă în care va rămâne până la finele perioadei abordate.

În sfârşit, se impune şi o precizare. Alături de organismele consultative menţionate, la Viena mai funcţionau şi alte asemenea foruri care aveau un domeniu de activitate precis delimitat (de exemplu, Conferinţa secretă spaniolă) dar care nu au fost în atenţia cercetării efectuate de noi.

a.4. *Organisme aulice executive*

Alături de organismele consultative, la Curte funcţionau şi o serie de instituţii centrale executive. Acestea se deosebeau de primele prin faptul că ele nu numai că se consultau cu suveranul în luarea unor hotărâri, ci aveau înscrise printre atribuţiile lor şi ducerea la îndeplinire a măsurilor stabilite. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi chiar în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, *Consiliile* sau *Conferinţele* se implicau, aproape exclusiv, în problemele de politică externă şi mai rar în cele interne; forurile administrative aulice, în schimb, acopereau aspectul din urmă, fără să se implice în domenii ce vizau diplomaţia habsburgică sau relaţiile între statul austriac şi diverse ţări europene.

Iniţial – după cum s-a afirmat – chiar şi autorităţile aulice executive aveau un rol consultativ, ele stând în permanentă legătură cu suveranul şi aplicând dispoziţiile acestuia. Ulterior, după reorganizări succesive şi înfiinţarea unor compartimente de resort, acest din urmă aspect trece pe plan secund. Contactele cu împăratul se vor realiza prin ample informări, iar după stabilirea verdictului, instituţiile executive contribuiau la

[501] Ö.Z. I/1, p.66, nota 2: "Ihrer kaiserlichen und königlichen majestäten wirklicher geheimer rath"

redactarea deciziei aduse. De menționat că nu în toate problemele ivite, forurile de la Curte apelau la părerea suveranului, chestiunile de rang minor sau cele ce nu ridicau greutăți legislative soluționându-se pe loc. De altfel, în regulamentele de funcționare ale acestor organisme din veacul al XVIII-lea, faptul era menționat explicit.

Atribuția de fond, cea executivă, a influențat pozitiv evoluția în timp a organelor aulice. Ele îşi desfăşurau activitatea într-un cadru bine definit, stabilit de regulamente temeinic elaborate, reînnoite periodic. Funcționarea lor era sistematică şi permanentă, iar munca prestată în birourile încorporate se caracteriza prin cooperare, deciziile luându-se în comun.

Prin obiectul lor de competență, se pot deosebi mai multe categorii de instituții administrative aulice:

1) cele care aveau răspunderi doar pentru o țară sau o regiune din cadrul imperiului;

2) cele care aveau în sfera lor de preocupări un sector precis delimitat din conducerea statală (finanțe, armată etc);

3) cele de resort (bănci, monetărie etc.).

În general, până în secolul al XVIII-lea, contururile acestor autorități centrale sunt destul de bine precizate. Cu toate acestea, mai surveneau interferări în anumite sectoare de activitate. Fenomenul devine mult mai acut la sfârşitul veacului al XVII-lea şi în prima jumătate a celui următor, odată cu începutul politicii de centralizare a lui Leopold I. Organismele de specialitate câştigă treptat aprecierea suveranului, acestora conferindu-li-se spre administrare compartimente care până acum nu erau în sfera preocupărilor lor, cauzându-se astfel perturbări în funcționarea ambelor autorități, cea veche şi cea nou creată. Întrucât modificările se succedau în ritm rapid, disfuncționalitățile puteau dura şi perioade mai îndelungate de timp, până la apariția regulamentelor de funcționare ale forului în cauză. De multe ori însă, nici emiterea acestora nu dădea răspuns pozitiv la toate aspectele controversate.

1. Cancelariile aulice

Între toate organismele aulice care stăteau într-o legătură strânsă cu suveranul şi Curtea acestuia, se numărau şi cancelariile. La Viena începutului de secol al XVIII-lea, activau un număr de 5 cancelarii aulice, după cum urmează: a) imperială; b) austriacă; c) cehă; d) ungară; e) transilvăneană.

1′. Cancelaria Imperială

Cancelaria Imperială (Reichskanzlei) a fost organismul administrativ suprem în cadrul Imperiului Romano-German. După desemnarea lui Ferdinand I ca împărat german (1558), acesta a preluat şi atribuțiile de conducere a forului, la fel cum o vor face şi succesorii săi până în 1740. Momentul a avut o importanță şi prin faptul că sarcinile Cancelariei Imperiale s-au extins, preluând cele mai importante obligații ale Casei de Austria - nu numai cele oficiale - alături de chestiunile de ordin politic ale statului, dintre care un loc primordial îl ocupau externele[502]. Decretul din 1559 cu privire la funcționarea Cancelariei preciza că numirea vicecancelarului, precum şi a tuturor celorlalți membri este de resortul suveranului. Vicecancelarul imperial a avut, în timpul domniei lui Ferdinand II, o poziție decisivă în cadrul Curții, fiind liderul de necontestat al forului, iar concomitent, făcea parte din Consiliul Aulic şi cel Secret[503].

În cadrul Cancelariei Imperiale, îşi desfăşurau activitatea mai multe compartimente, denumite *expeditio*, structurate, în special, pe diversele provincii ale imperiului. Din aria lor, la începutul secolului al XVII-lea, se va desprinde *Cancelaria Aulică Austriacă* (Österreichische Hofkanzlei)[504]. Motivul separării l-a constituit faptul că interesul Habsburgilor privind țările germane a scăzut, în schimb a crescut atenția privind provinciile ereditare proprii. De acum, aproape toate problemele privind Casa de Austria au fost preluate de noua instituție, mai puțin cele de politică externă, unde competența va rămâne, pe mai departe, împărțită cu Cancelaria Imperială[505].

2′. Cancelaria Aulică a Austriei

Impunerea nou constituitei cancelarii în peisajul instituțiilor administrative vieneze s-a făcut treptat, pe parcursul mai multor ani. Activitatea ei din prima perioadă s-a mărginit doar la pregătirea spre expediere a cazurilor judecate de către suveran şi la efectuarea unei părți a corespondenței diplomatice a Habsburgilor[506].

---

502 ****Magyarország története: 1686-1790*, vol.I, Budapesta, 1989, p.445
503 Ö.Z. I/1, p.146
504 Ö.Z. I/1, p.148
505 Ember Győző, *op.cit.*, p.458
506 Ö.Z. I/1, p.152

Data exactă a înființării Cancelariei Aulice a Austriei nu se cunoaşte, ea fiind pusă în relație cu o restructurare din primele luni ale anului 1620[507]. Se presupune, de asemenea, că împăratul Ferdinand al II-lea a creat organismul prin contopirea unei părți a Cancelariei sale din Graz, cu partea desprinsă din Cancelaria Imperială[508].

Cea mai veche instrucțiune de funcționare datează din anul 1628[509] şi seamănă foarte mult cu regulamentul emis pentru Cancelaria Imperială în secolul al XVI-lea. Potrivit acesteia, în fruntea instituției centrale stătea un cancelar, ajutat în exercitarea misiunii sale de către secretari şi alți funcționari inferiori. Din parcurgerea punctelor instrucțiunii, rezultă clar că forul era însărcinat nu numai cu misiunea rezolvării chestiunilor arhiducatului Austriei, ci şi cu soluționarea problematicilor întregii familii stăpânitoare a Casei de Austria.

În viziunea suveranului, organismul aulic trebuia să aibă sediul la Viena, ca şi celelalte instituții centrale, să fie supus lui şi să execute întocmai dispozițiile sale. Cu toate acestea, datorită unor presiuni venite din partea unor reprezentanți ai marii aristocrații teritoriale, care îşi vedeau periclitate prerogativele printr-o unificare totală a Cancelariei, a rezultat, în final, o Cancelarie Aulică Austriacă, împărțită în două compartimente (expeditio): una a Austriei Inferioare şi cealaltă a Austriei Centrale. Ambele au fost supuse unui cancelar unic, dar cu secretariate separate şi personal aparte[510].

Sciziunea s-a accentuat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Instrucțiunile emise Cancelariei Austriece în 1669 de către Leopold I vorbeau deja răspicat - chiar din titlu - de existența a trei cancelarii: cea a Austriei Centrale, cea a Austriei Inferioare şi cea a Austriei Superioare[511]. La fel ca şi mai înainte, cancelarul era unic, în schimb fiecare for îşi avea secretariatele şi funcționarii săi proprii. Registraturile oficiilor lucrau, de asemenea, despărțite, având tot personalul separat.

Abia instrucțiunile din anul 1683 fac un pas înainte pe calea reunificării. Cu toate că se amintea, pe mai departe, de existența celor trei compartimente, având în frunte un singur cancelar, se semnala şi

[507] Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.242
[508] Ö.Z. I/1, p.152
[509] Ö.Z. I/2, p.445-474
[510] Ö.Z. I/1, p.155-156
[511] Ö.Z. I/2, p.538-592: *Instruktion Kaiser Leopold I für die inn-, nieder-, und oberösterreichische Hofkanzlei.*

constituirea unui consiliu unic, format din cinci referenți şi secretari aulici, din cele trei secții ale cancelariei, cu menirea să analizeze memoriile şi actele sosite pe adresa instituției vieneze[512]. Acest colectiv urma să redea - chiar şi parțial - unitatea forului aulic.

Treptat, atribuțiile Cancelariei se reduc la unele probleme de politică internă ale provinciilor ereditare, concret la acelea care nu făceau obiectul de activitate al altor autorități superioare, precum Camera Aulică sau Consiliul de Război. În linii mari, ele pot fi cuprinse în 2 grupe importante: chestiuni administrative şi probleme juridice[513].

Dintre acestea, primele avea o vechime mai mare, cele din categoria a doua intrând în atenția organismului numai după anul 1637[514]. Preluarea cauzelor juridice a dus la o aglomerare atât de mare a Cancelariei, încât întârzierile în rezolvarea actelor erau considerabile. Problema s-a soluționat numai în timpul Mariei Tereza, când, prin instituirea în 1749 a *Curții Supreme de Justiție* (Oberste Justizstelle), se desparte efectiv administrația de justiție.

3'. Cancelaria Aulică a Cehiei

O dată cu desemnarea în 1526 a lui Ferdinand I şi ca rege al Cehiei, toate țările componente ale regatului Boemiei intră sub tutela Casei de Habsburg[515]. Actul a fost precedat de o serie de discuții între reprezentanții stărilor din Praga şi arhiduce, în care pe un loc principal a stat şi problema statutului Cancelariei Cehe[516]. Suveranul cerea, din partea emisarilor prezenți la convorbiri, o informație exactă privind modul în care a funcționat instituția până la acea dată. Între timp însă, el derula o corespondență activă directă cu una din provinciile componente ale regatului ceh, Moravia. În final, scrisorile de contestare ale autorităților nobiliare de la Praga au rămas fără rezultat.

Succesul cel mai important pe care împăratul l-a putut contabiliza în Cehia, în primele luni ale guvernării sale, a fost constituirea unei Camere cu personal desemnat de el, care să rezolve toate chestiunile fiscale ale

512 Ö.Z. I/2, p.3-4
513 Ember Győző, *op.cit.*, p.460
514 Ö.Z. I/1, p.157
515 Robert A.Kann, *op.cit.*, p.43
516 Ö.Z. I/1, p.175

ținutului administrat de Habsburgi. Aceasta trebuia să colaboreze cu membrii Cancelariei în diverse privințe, aşa cum rezultă şi din instrucțiunile primite încă în 1526[517]. Actele redactate urmau a fi trimise spre semnat regelui, la Curtea vieneză, unde se aplica apoi pecetea mare a țării.

În anul 1530, printr-o perseverență constantă a stărilor privilegiate cehe, s-a reuşit obținerea unui ordin din partea lui Ferdinand I, potrivit căruia documentele de o importanță mare, după iscălirea lor de către suveran, urmau să fie retrimise prim-cancelarului spre contrasemnare[518], fapt ce nu s-a întâmplat prea des în perioada imediat următoare. Aşa se face că, în 1541, dispoziției anterioare i se aduce o notă de modificare, precizându-se că doar actele privilegiale trebuiesc semnate de către cancelar, restul, de mai mică semnificație, continuând să nu mai treacă prin biroul Cancelariei Cehe[519].

Întrucât regele se afla destul de rar la Praga după încoronarea sa din 1526, din primul moment s-a pus întrebarea modalității de conducere a treburilor cehe. Înființarea noi Cancelarii de la Praga a fost gândită, mai degrabă, pentru liniştirea spiritelor categoriilor nobiliare locale, dar nu ca şi o soluție viabilă pentru rege. Acesta îşi imagina, chiar de la început, un compartiment aparte, cu un personal loial, care să activeze la Curtea sa din Austria[520]. Dacă în cadrul dispoziției din 1 ianuarie 1527, se menționa numai că, în privința secretarilor birourilor din Boemia şi Ungaria, se va da un ordin de funcționare cât de curând[521], în instrucțiunile emise cancelarului prim din 1528, ideea era mult mai clar conturată[522]. În acelaşi an, catalogul personalului administrativ atestă deja un secretar din Boemia - doctor Wenntzlaw von Wilhartits - la Curte, cu un salariu lunar de 83 de florini şi 20 de creițari[523]. Curând, îşi începea activitatea, în preajma

[517] Ö.Z. I/1, p.176
[518] Ö.Z. I/1, p.177
[519] Ö.Z. I/1, p.178
[520] Ö.Z. I/1, p.179
[521] Ö.Z. I/2, p.104: *Die behaimischen und ungarischen secretarien betreffent will kgl. M^{t} mit der zeit ordnung inen geben.*
[522] Ö.Z. I/2, p.245: "Es ist auch sonderlich unser mainung und bevelh, was in inserm namen durch gedachtn unsern obristen canzler unsern behaimbischen und ungerischen secretarien aufgelegt und angesagt wirdet, das si dasselbig guetwillig und fürderlich expediern und volziehen sollen wie sich gebüert".
[523] Ö.Z. I/1, p.147

suveranului, şi vicecancelarul ceh, cu o retribuţie lunară de 1600 de florini, sumă ce reprezenta cheltuieli de întreţinere pentru el şi personalul cancelariei sale[524]. Raporturile între vicecancelarul de la Curte şi cancelarul prim (supremus regni Bohemiae cancellarius), care funcţiona la Praga, nu sunt cunoscute[525].

Vicecancelarul aulic avea atribuţia de a rezolva toate memoriile sosite la adresa sa, fiindu-i limitate sarcinile doar la teritoriul regatului Cehiei. Ordinea expedierii actelor era şi ea precizată: prioritatea absolută era rezervată documentelor cu caracter secret, restul înscrisurilor fiind luate în atenţie în funcţie de importanţa şi succesiunea sosirii lor la Cancelarie. Serviciul a fost divizat, de timpuriu, în două compartimente, în raport cu limba în care se redacta corespondenţa: germană şi cehă. Primul viza regiunile Sileziei şi Lausitz, cu populaţie preponderent germană, în rest - chiar şi la Curtea din Praga - folosindu-se, ca limbă oficială, ceha[526]. Pentru o perioadă scurtă de timp, în secolul al XVII-lea, secţiunea sileziană a Cancelariei Aulice cehe s-a transformat într-o cancelarie separată[527].

Primele instrucţiuni complete privind structura şi activitatea Cancelariei Aulice Cehe datează din anul 1627[528], cu toate că, în acel an, organismul central avea deja aproape un veac de istorie[529]. Datorită reorganizării, Cancelaria a devenit, dintr-un birou de redactat acte, o adevărată autoritate instituţional-administrativă, ce depindea total de rege. Competenţele sale s-au lărgit faţă de epoca precedentă, prin preluarea şi a cazurilor de justiţie, devenind astfel un adevărat "tribunal regal"[530].

Chiar în primul punct al recomandărilor, se preciza sfera de activitate a organismului. După un generic larg ("toate problemele politice, precum şi cele ce privesc legile"[531]), se trece concret la categoria actelor care trebuie să stea în atenţia instituţiei: cereri, acte de înnobilare, privilegii, graţieri etc.

---

524 Ö.Z. I/2, p.155
525 vezi discuţia în Ö.Z. I/1, p.181
526 Ö.Z. I/1, p.182
527 Ö.Z. I/1, p.186-190
528 Ö.Z. I/2, p.440-454
529 Vezi referirile în lista de cheltuieli a Curţii din Viena pe anii 1557-1558 (Ö.Z. I/2, p.175) şi 1563-1564 (Ö.Z. I/2, p.183).
530 Ö.Z. I/2, p.488: "7. dies ein neues thuen, dass die böhaimbische hof canzlei vermög der neuen landsordnung ein tribunal justitiae worden".
531 Ö.Z. I/2, p.441: "anlangend die politische und solche sachen, welche den statum betreffen".

Principala modificare față de secolul anterior a constituit-o faptul că documentele au fost nu numai în mod simplu expediate adresanților, ca în trecut, ci prelucrate în cadrul Cancelariei, referate şi prezentate în rezumat regelui.

Tot un element nou în activitatea Cancelariei l-a reprezentat aspectul juridic. În vechile reglementări, administrația era separată de justiție. Acum însă, forul urma să preia toate plângerile sosite din Boemia şi să pornească proces pentru îndreptarea situațiilor create. În acest scop, s-a constituit o comisie compusă din nouă persoane, din care obligatoriu nu puteau să lipsească cancelarul şi vicecancelarul. Actul de judecată se derula în limba cehă sau germană şi la fel se dădeau şi sentințele[532].

Într-un rescript imperial ulterior, se stabilea şi statutul cancelarului[533]. Acesta era ales pe timp definit (cinci ani) şi trebuia să aparțină aristocrației nobiliare. El purta titlul de *supremus regis Bohemiae cancellarius* sau, în germană, *Des königs zu Böheimobirster Kanzler*. La intrarea în funcție, cei care preluau postul depuneau un jurământ față de rege. Suveranul îi invita - când situația o impunea - să participe şi la adunările Sfatului Secret[534].

În concepția legiuitorului, regele trebuia să fie - în mod normal - cât mai des posibil la Praga, motiv pentru care aici se şi constituie o Curte din marii demnitari ai regatului. Dar, în secolul al XVII-lea, suveranii austrieci au părăsit prea rar Viena. De aici, şi cererea lor ca în capitala austriacă să se țină consfătuiri juridice şi politice pe probleme cehe, iar locul de desfăşurare a acestora să fie Cancelaria Aulică Cehă[535]. Întrunirile se oficiau până acum - după cum rezultă dintr-o informație din 1637 - în birourile vicecancelarului imperial, din cauza consilierilor cehi considerați "dificili şi nevolnici"[536]. Rezolvarea problemei funcționarilor aulici se va produce de-abia în 1740[537],

---

532 Ö.Z. I/2, p.443

533 Ö.Z. I/1, p.453-454

534 Ö.Z. I/1, p.199

535 Ö.Z. I/2, p.479-480

536 Ö.Z. I/2, p.220-221: "Cum aliquid momentosi in aula accidit et contingit, consilium Bohemicum nunc apud dominum vicecancellarium imperii, baronem a Stralendorf, celebratur, in quem finem, quoniam hoc tempore plurimae et quidem haud parvi momenti res, Bohemiae regnum huiusque incorporatas provincias attinentes, deliberandae et resolvendae occurrunt (quae alias solis Bohemicis consiliariis nimis difficiles et graves forent) caesarea majestas praeter dictos consiliarios Bohemicos nonnulos adhuc alios ex consilio imperiali aulico deputavit…".

537 Ö.Z. I/1, p.201, nota 2

cu toate că încercări de îmbunătățire şi proiecte de restructurare au existat, precum cel al lui Wilhelm Slawata din anul 1637[538].

O instrucțiune privind organizarea internă a Cancelariei Aulice cehe nu există[539], ci doar una referitoare la modalitatea taxării actelor intrate, care datează din anul 1647[540]. De menționat că nici regulamentul din 1719 nu se ocupă de această chestiune. Oricum, numărul consilierilor aulici, odată cu avansarea în timp, creşte. Structura biroului, în 1692, a fost de un cancelar, un vicecancelar, un asesor şi patru referenți, pentru ca, din anul 1703, să crească la un total de 11 persoane[541]. Din aceştia, cinci erau referenți, fiecare având în subordine o regiune a Boemiei şi care se ocupau, în special, de probleme privind contribuțiile populației, dar şi de alte treburi cotidiene (Publica).

Cea mai importantă reorganizare administrativă dinaintea reformelor tereziene s-a aplicat în instituție în anul 1719[542]. Caracterul organismului nu s-a schimbat față de perioada anterioară, el rămânând, pe mai departe, un for central, subordonat total suveranului, dar personalul său sporeşte sub aspect numeric, ajungând la 18 membri. Dispozițiile noi separau activitatea politică de cea juridică, cea din urmă fiind soluționată de o comisie formată din şapte persoane (senatus judicialis). Consilierii pregăteau referate pe problemele lor specifice, rapoartele fiind apoi înaintate regelui (Particularmeinung). Senatul Cancelariei trebuia să se întrunească în mod "regulat şi să funcționeze atâta timp cât era nevoie". În cazul în care materialul de investigat creştea prea mult, se puteau apela la alți consilieri, chiar şi din comisii străine, altele decât cele cehe.

Instrucțiunea din anul 1719 a fost urmată de o serie de alte acte normative, emise pentru funcționarii inferiori ai Cancelariei (secretari, taxatori, registratori, expeditori, dieci, copişti). Organizarea, cu mici modificări, a rămas valabilă mai bine de două decenii.

4'. Cancelaria Aulică Ungară

Prin încoronarea lui Ferdinand I, Ungaria ajunge într-o uniune dinastică cu provinciile ereditare austriece şi țările coroanei cehe. Astfel, istoria instituțiilor sale centrale se dezvoltă în paralel cu administrația

---

538 Ö.Z. I/2, p.483-489
539 Ö.Z. I/1, p.206
540 Ö.Z. I/2, p.492-498
541 Ö.Z. I/1, p.207
542 Ö.Z. I/1, p.206

acestor zone, iar conceptele organizatorice habsburgice prind valabilitate şi în cazul teritoriului respectiv. Există multe similitudini cu evoluția Cancelariei cehe, dar şi particularități, desigur.

Pentru exercitarea puterii, Ferdinand I nu s-a strămutat în Ungaria. Potrivit legislației în vigoare de atunci, în lipsa suveranului, autoritatea supremă în stat o avea palatinul, în calitate de locțiitor regal. Pentru prima dată, s-a creat o situație specială: exista un rege în viață, dar acesta - în mod permanent - se afla departe de țară, drept pentru care conducerea efectivă trebuia să o exercite o altă persoană decât cea aleasă. Inițial, Ferdinand I a desemnat-o pe văduva regină Maria să preia prerogativele sale, apoi alegerea a căzut pe palatinul Ştefan Báthory, rămas în funcție până la moartea sa, survenită în anul 1530. Pentru o scurtă perioadă de timp, în fruntea regatului s-a aflat şi cancelarul Toma Szalaházy[543], după care s-a conturat tot mai clar un for colectiv (locumtenens et consiliarii), cu sediul în Bratislava. Membrii consiliului trebuiau să se reunească periodic şi să discute în comun problemele curente.

În paralel cu evenimentele în desfăşurare, Ferdinand I a pus în practică ideea conducerii Ungariei prin intermediul unei instituții aulice vieneze aparte, concret cea a Cancelariei. În anii 1527-1528, funcționa deja, pe lângă suveran, un secretar cu problemele ungare[544], supus unui intendent maghiar[545]. Ei erau în componența unuia din cele nouă birouri (expeditio) care funcționau deja, la acea dată, la Viena. Foarte curând, sunt consemnați şi membrii cancelariei, în număr de patru[546], precum şi vicecancelarul instituției, în persoana episcopului Nicolae Olahus[547], iar mai apoi, Nicolae Plach[548].

În anii 1550-1551, forul apare în acte sub titulatura de *Cancelarie Ungară*[549], ceea ce presupune că organizarea lui era deja definitivată, această denumire ivindu-se şi ulterior în documente[550]. În cadrul organismului, alături de secretarii curenți, se menționează şi unul maghiar (hungarischer

543 ****Magyarország története. 1526-1686*, vol.I, Budapesta, 1987, p.397
544 Ö.Z. I/2, p.147
545 Ö.Z. I/2, p.149
546 Ö.Z. I/2, p.155
547 Ö.Z. I/2, p.163
548 Ö.Z. I/2, p.167
549 Ö.Z. I/2, p.170
550 Ö.Z. I/2, p.175, p.179, p.182, p.191, p.196, p.220

secretari)[551], responsabil cu corespondența în această limbă. În anul 1576, sunt atestați documentar vicecancelarul, în persoana episcopului Johann List, precum şi secretarul aulic, un anume Nicolas Istwanfi[552].

Față de celelalte cancelarii, cea ungară nu era atât de complex integrată în instituțiile de la Curte. Cancelarul aulic exercita un control evident asupra teritoriului Ungariei, în numele regelui, dar, cu toate acestea, şi-a păstrat şi o mare doză de autonomie[553]. Întărirea forului vienez se produce în anul 1588, când, printr-o lege, se dispune prezența în capitala Austriei, în mod permanent, a unor consilieri din Ungaria, uzanță care se va continua mai apoi, mai mult sau mai puțin sistematic, şi în secolele următoare[554]. Aceştia trebuiau să efectueze informările de rigoare privind cazurile sosite din spațiul ungar sau cele cu implicații maghiare. Adevărata muncă de birou a fost efectuată, pe mai departe, de către secretarii aulici.

În privința sferelor de competență ale forului în secolul al XVI-lea, acestea pot fi grupate în două mari categorii: "chestiuni diverse" şi "probleme ungare". Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, vor predomina cele din urmă, care se subscriu, în general, temelor administrative, grațierilor, problemelor juridice sau daniilor[555].

În secolul al XVII-lea, rolul Cancelariei Aulice Ungare creşte simțitor. Atribuțiile sale sporesc, prin includerea printre preocupările sale şi a altor ramuri ale vieții politice (cele externe sau diplomatice, de exemplu). În anul 1637, Ferdinand al II-lea emite o instrucțiune particulară cu privire la activitatea pe care trebuie să o presteze consilierii aulici, de la cei secreți, până la cei teritoriali (în speță cehi şi maghiari)[556]. În ea se preciza, în primul rând, statutul consilierilor, sfera lor de competență (seculară sau spirituală), precum şi teritoriile în care îşi pot exercita puterea[557]. Acelaşi act mai

551 Ö.Z. I/2, p.191
552 Ö.Z. I/2, p.196
553 ****A magyarországi és erdélyi központi kormányszervek szervezetének és müködésének története: 1526-1867* (lucrare în manuscris), Budapesta, 1959, p.12
554 *Ibidem*
555 *Ibidem*, p.13
556 Ö.Z. I/2, p.216-228
557 Ö.Z. I/2, p.220: "Consilium aulico-Hungaricum e Hungaris solis constitutum est et a palatino regni Hungariae, qui idem est ac vicerex, dependet. Hodiernus palatinus est dominus Esterhasii, comes de Gallanta, eques aurei velleris, qui regnum Hungaricum in secularibus gubernat, sicut cardinalis Passman jesuita arhiepiscopus Granensis in spiritualibus. Ad hoc consilium spectant res quoque regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae".

consemna numele cancelarului aulic ungar şi pe cel al locțiitorului regal în problemele juridice[558], precum şi componența biroului aulic (secretar, taxator, registrator, diac etc.[559]). Aceştia pregăteau documentele care urmau să stea în atenția suveranului, membrii biroului putând să-şi exprime părerile proprii (opinio). În cazul în care problemele erau importante şi trebuiau dezbătute în Consiliul Secret, se lansau invitații şi cancelarului spre participare la şedință[560]. După decizia suveranului, secretarul concepea răspunsul, care era transpus în curat de diac, fiind apoi trimis spre semnare regelui şi, după aceea, secretarului[561].

Noile realități politice de la sfârşitul veacului al XVII-lea au determinat şi o schimbare în activitatea Cancelariei Aulice ungare din Viena. Domeniile preocupărilor curente sporesc mult, în condițiile recuceririi unor teritorii din perimetrul carpatin şi Peninsula Balcanică, ceea ce va determina autoritățile habsburgice să reflecteze la reînnoirea instrucțiunilor vechi de decenii, care nu mai corespundeau cu realitățile aflate în continuă schimbare. Un motiv secundar al transformărilor poate fi considerat şi faptul că celelalte Cancelarii Aulice (Imperială, Austriacă şi Cehă) au primit, în 1683, regulamente noi de funcționare[562].

Normele emise în 1690 prevedeau - ca şi cele anterioare, de altfel - că regele are drept de control asupra forului şi, prin intermediul acestuia, îşi desfăşura o parte a corespondenței diplomatice cu Ungaria. La fel s-a păstrat, printre atribuțiile sale, şi domeniul juridic, aşa cum a fost el structurat în prima jumătate a veacului. Ca aspect nou, ar fi de semnalat o subordonare mai strictă din punct de vedere administrativ şi politic a comitatelor şi oraşelor libere regeşti față de organismul cel mai important al țării. De exemplu, toate schimbările în cadrul structurilor locale, cu toate că se petreceau în limitele unor alegeri precizate de legislația în vigoare, trebuiau confirmate şi de Cancelarie. Nu se constată, până la această dată, o separare netă a chestiunilor camerale de cele ale Cancelariei. Ultima deținea o evidență exactă a situației nobilimii şi a ierarhiei bisericeşti, ambele categorii fiind scutite de impozit, iar în momentul impunerilor anuale, civile sau militare, între conducătorii celor două instituții aveau loc consultări sistematice.

---

[558] Ö.Z. I/2, p.224

[559] Ö.Z. I/2, p.227

[560] ****Magyarország története: 1686-1790*, vol.I, p.441

[561] ****A magyarországi és erdélyi központi kormányszervek...*, p.13

[562] *Ibidem*, p.26

Dezbaterile în reuniunile periodice nu cunosc elemente novatoare. Ca şi până acum, problemele erau discutate în consiliu (în primul rând cele de ordin juridic sau cererile de grațiere), iar concluziile se înaintau suveranului sau Consiliului Secret, spre decizie. Petițiile cu tentă camerală (donații, privilegii etc) se analizau în sesiuni aparte, la care participau, în mod obligatoriu, şi exponenții Tezaurariatului. Fără acceptul reprezentanților săi, nici un gen de act dintre cele menționate anterior nu putea fi considerat valabil.

În instrucțiunile din 1690, componența Cancelariei Aulice era mult mai precis definită. Astfel, se prevedea ca pe viitor să funcționeze, pe lângă cancelar, un număr de patru consilieri (consiliarius) şi doi secretari, care să exercite şi atribuțiile de referenți (secretarius, referendarius). Toți aceştia trebuiau să se reunească periodic (consultatio, consilium) şi să delibereze în "res offici et iustitiae". La materialele prezentate în consiliu de către referenți, se vota individual, iar numărul maxim de voturi constituia şi decizia finală, care apoi se înainta suveranului spre aprobare. Prin măsura din urmă, s-a încercat întărirea muncii birocratice comune, sporirea responsabilităților consilierilor şi fortificarea bazelor unui alt model de activitate, cunoscut şi în deceniile trecute, însă prea puțin utilizat[563].

Regulamentul de funcționare se ocupa şi de activitatea structurilor administrative inferioare, anume de întocmirea rezumatelor petițiilor, specificând că de redactarea textelor primare se îngrijea un concepist (concipista), iar de punerea în curat a materialului primit, trei copişti (notarius, cancellista). Apoi, se menționa că expeditorul (expeditor) era responsabil cu transmiterea textului final la registratură, nu înainte însă ca acesta să fie consemnat într-un repertoriu tip. Registratorul (regestrator) sau ajutorul acestuia (adiunctus) inventaria conceptele definitive în fascicule lunare (fasciculus), grupându-le după adresant şi efectuând periodic rezumate în diferite registre (liber regius, inventarium), precum şi copii ale înscrisurilor. Pentru o orientare rapidă în condici, tot el executa indici la materialul arhivistic rezultat. Printre atribuțiile registratorului, era şi aceea de pecetluire a actelor care urmau a fi emise (sigillator) şi de percepere a taxelor pentru întocmirea documentelor solicitate de către petenți (taxator).

---

563 *Ibidem*, p.27

Timp de un sfert de veac, în funcționarea Cancelariei Aulice Ungare nu se produce nici o schimbare importantă. Jaloanele trasate de instrucțiunile din 1690 erau valabile încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Abia dispozițiile finale ale congregației generale nobiliare din regatul ungar din anul 1715 se preocupau din nou de activitatea forului central vienez. Prin punctul 17 al hotărârilor, cancelariei i se conferă o autonomie mai mare față de alte organisme similare aulice, câştigând semnificativ sub aspect ierarhic[564]. Restructurarea survine chiar în perioada în care şi celelalte cancelarii cunosc modificări organizatorice, concretizate în instrucțiuni noi, cum au fost cazurile celor austriece[565] şi cehe[566].

Cea mai importantă reorganizare a instituției administrative aulice ungare dinaintea etapei reformelor tereziene a survenit în anul 1727[567]. Prin complexitatea ordinelor primite, setul de instrucțiuni seamănă mult cu normele din anul 1690. Autonomia față de celelalte foruri aulice se păstra, dar apar o seamă de preocupări noi, cu care Cancelaria nu a fost până acum mandatată, printre care şi cele de resort economic. Ea trebuia să întreprindă măsuri în restabilirea economică a țării, precum: creşterea ponderii industriei şi comerțului, intensificarea colonizărilor, lărgirea şi repararea rețelei stradale sau a drumurilor în general, trasarea canalizărilor, îmbunătățiri în problema vămilor etc[568].

Volumul actelor sosite la Cancelaria ungară în această perioadă a scăzut, în timp ce celelalte autorități aulice nu puteau face față prelucrării documentelor. Motivul l-a constituit reorganizarea administrativă din anii 1722-1723, când s-au înființat două organisme administrative noi: Consiliul Regal Locumtenențial Ungar şi Camera Regală Ungară. Petițiile comitatelor, oraşelor sau ale persoanelor private trebuiau adresate de-acum în primul rând acestor foruri, nu celui vienez. Ele, la rândul lor, trimiteau cererile mai departe instituției aulice, după o prealabilă opinare, reducând astfel sarcinile funcționarilor din capitala Austriei. Răspunsul suveranului era conceput în cadrul Cancelariei, de aici plecând apoi replica finală adresată

564 Csizmadia Andor, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Budapesta, 1976, p.66
565 Ö.Z. I/2, p.161-167
566 Ö.Z. I/2, p.210-217
567 ****A magyarországi és erdélyi központi kormányszervek...*, p.27
568 *Ibidem*, p.28

solicitării petentului[569]. În plan ierarhic, Consiliul Regal Locumtenențial era subordonat deci Cancelariei Aulice Ungare. Chestiunea donațiilor se discuta cu reprezentanții camerali. Până la un număr de 32 de moşii, se puteau aduce verdicte definitive, iar în cazul unor proprietăți mari mari trebuiau abordate organismele camerale habsburgice.

În activitatea cancelariei nu s-au produs schimbări semnificative, în esență ea rămânând cea de la finele veacului al XVII-lea. Singura modificare ar fi faptul că, în reuniunile consilierilor, şi părerile aflate în minoritate se înaintau spre analizare suveranului. Actul final era redactat de către secretar, iar dacă în discuție era o problemă mai complicată, de însuşi referent. Procesele-verbale de şedință trebuiau prezentate, în sesiunea imediat următoare, spre aprobare. Cel mai important instrument de lucru era registrul *Liber expeditionum*, care cuprindea suma actelor emise de Cancelarie.

5′. Cancelaria Aulică a Transilvaniei[570]

În rândul cancelariilor aulice, cea a Transilvaniei este o ultimă creație a conducerii habsburgice. Constituirea sa se poziționează la finele veacului al XVII-lea şi este rodul disputelor între tendințele absolutiste ale împăraților austrieci şi elita politică transilvăneană. În viziunea lui Leopold I, problemele Transilvaniei trebuiau să ajungă spre decizie în fața sa, în acelaşi chip ca şi celelalte chestiuni din imperiu, respectiv prin intermediul unei Cancelarii proprii. Inițial, s-a încercat introducerea teritoriului intracarpatic sub tutela Cancelariei Ungariei, recent reorganizată, spre nemulțumirea şi protestul aristocrației ardelene. Propunerea acesteia, susținută şi de Dietă, dar şi de Guberniul proaspăt constituit, a fost ca la Viena să funcționeze un organism subordonat Stărilor provinciale, care să aibă menirea doar să prezinte împăratului actele trimise spre analiză din țară. Forul să nu aibă voie nici să întocmească referate la petițiile primite şi nici să-şi exprime opinia în chestiunile în care se solicita aprobarea suveranului, singura lui atribuție fiind cea de transmitere a actelor preluate[571].

---

569 ****Magyarország története. 1686-1790*, vol.I, p.460

570 Szász Károly, *Sylloge tractatuum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta b. diplomatis Leopoldini resolutionis item quae Alvincziana vocatur, illustrantium*, Cluj, 1833, p.377

571 O sinteză amplă, de dată relativ recentă, menționată deja anterior (****Magyarország története 1686-1790*, vol.I, p.477), în capitolul consacrat Cancelariei Aulice a Transilvaniei, regretă absența preocupărilor din partea istoricilor de a elucida istoricul instituției centrale şi de a

Cu toate că intențiile absolutiste ale suveranului erau evidente şi în cazul Transilvaniei, acestea nu s-au putut concretiza, din cauza situației de război existente şi a rezultatelor incerte ale conflictului. Diploma Leopoldină (1691) nu făcea nici o mențiune privind instituirea vreunui organism nou central, deşi structura puterea, stabilea ierarhii administrative certe, elabora primele instrucțiuni privind funcționarea instituțiilor şi fixa atribuțiile persoanelor aflate în fruntea lor.

După instituirea practică a Guberniului (1692), problema felului în care să se facă cunoscute doleanțele transilvane devine prioritară în activitatea Dietei. Mai întâi, s-a dorit contracararea intenției de înaintare a actelor înspre suveran prin intermediul Cancelariei Aulice Ungare[572], un punct de vedere împărtăşit, până la urmă, atât de către reprezentanții aristocrației catolice, cât şi de către Curtea vieneză.[573]. Cercurile conducătoare din jurul împăratului au putut fi convinse de deputăția lui Petru Alvinczi să renunțe la idee, ceea ce răzbate şi din instrucțiunile vieneze trimise cancelarului în primăvara anului 1693. Pentru impunerea voinței proprii, puterea politică din Transilvania întreprinde paşi rapizi în țară, chiar din perioada prezenței delegației ei la Viena. Dieta din decembrie 1692, de la Târgu Mureş, dispune crearea unei instituții noi în capitala Austriei, cu o componență administrativă bine determinată, ce prezenta similitudini cu celelalte autorități centrale (referenți, secretari, scribi, taxatori)[574], nesupusă - sub nici o formă - autorității ungare, fie ea întruchipată de cancelar, de palatin sau de judecătorul suprem[575]. Treptat, apoi, sunt alese şi persoanele care să ocupe funcțiile respective: vicecancelarul (1694)[576] şi componenții biroului

releva raporturile care existau între acest for şi celelalte organisme austriece sau transilvănene, dar şi conexiunile cu suveranul sau cu Stările din Transilvania (p.478). Întrucât există un capitol al lucrării care abordeaza în mod amplu, în baza unor izvoare arhivistice, evoluția Cancelariei, în prezentul subpunct nu s-a insistat în aspecte particulare, ci generale - similar celorlalte Cancelarii Aulice - asupra perioadei de timp supuse atenției, respectiv până la urcarea pe tron a împărătesei Maria Tereza (1740).

572 Szász, *op.cit.*, p.269-271

573 Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg kormányzat Erdélyben: 1690-1740*, Budapesta, 1988, (se va cita, în continuare, *Habs.-pol.*), p.233

574 *Ibidem*

575 Arhiva de Stat Ungară. *Fondul Cancelariei Aulice a Transilvaniei*, B2. "Acta generalia" (se va cita, în continuare, C.A.T.: AG.), anul 1695, nr.25

576 ****Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (se va cita, în continuare, E.O.E.), vol.21, Budapesta, 1898, p.201

(1695)[577]. Din data de 31 octombrie 1695, Cancelaria Aulică a Transilvaniei din Viena este constituită şi activează ca o autoritate centrală de sine-stătătoare, supusă suveranului habsburgic.

În prima ei instrucţiune din anul 1695[578], se stipula componenţa organismului, alcătuit din reprezentanţi ai celor 4 religii recepte, în care liderul purta titlul de vicecancelar, se preciza locul de funcţionare (Viena), se desemna personalul, se explicitau atribuţiile acestuia şi se trasa modul de lucru în cadrul instituţiei (sistemul de vot, procedura semnării actelor etc.).

Imaginat iniţial doar ca un birou de expediere şi primire a actelor, forul devine ulterior una din importantele instituţii ale Transilvaniei, iar după venirea la putere a împărătesei Maria Tereza, în urma repetatelor restructurări, a crescut şi mai mult ca însemnătate. O explicaţie a evoluţiei permanent ascendente a organismului administrativ habsburgic trebuie căutată în sistemul de drept transilvănean. Întrucât la Viena se avea doar o vagă informaţie privind extrem de complexa legislaţie a Transilvaniei, cu multiplele sale excepţii privind naţionalităţile sau nobilimea privilegiată, se solicita aproape întotdeauna, din partea cercurilor din jurul împăratului, însoţirea actelor trimise spre adjudecare de o temeinică analiză[579], în care referenţii să-şi exprime clar poziţia lor privind cazul în cauză[580]. În decizia ce se lua ulterior, părerea consilierilor aulici valora deosebit de mult şi doar când interesele statale o cereau, se ajungea la modificarea ei. Procedura poate fi urmărită şi în dispoziţia lui Leopold I din 1701, dată Cancelariei Transilvaniei[581].

---

577 Trócsányi Zsolt, *Habs.-pol.*, p.236

578 C.A.T: A.G., anul 1695, nr.25

579 Rolf Kutschera, "Institutionen und Verwaltung zur Zeit der Habsburger", in *Siebenbúrgische Semesterbläter*, III, 1, München, III/1 (1989), p.54

580 C.A.T: A.G., anul 1701, nr.28

581 Asupra deosebitei scrupulozităţi a funcţionarilor Cancelariei Aulice, stau mărturie o serie de acte cu dese ştersături, corecţii de termeni, un sistem de prescurtări utilizat de toţi membrii biroului sau textele ample pe verso-ul documentelor, cu observaţiile consilierilor, urmate de cuvintele "Conceptum hunc revidi, nihilque in contrarium habeo" (C.A.T: A.G. anul 1714 nr.58) sau "asta se poate redacta de urgenţă sub formă de concept" (C.A.T: A.G.1715 nr.12). Uneori, pasaje întregi din conceptul de act se rescriu (C.A.T.: A.G. 1716 nr.91), alteori se adaugă alte elemente noi (C.A.T.: A.G. 1718 nr.10). Cunoscând superficialitatea funcţionarilor teritoriali, dar şi neîncrederea în celelate organisme centrale, într-un act adresat Guberniului din 3 februarie 1715, referitor la impozite, se specifică: "N.B. Trebuie văzut bine dacă nu cumva suma de bani este mai mare sau cea a obligaţiilor în natură".

Primele trei decenii din istoria Cancelariei Aulice se caracterizează printr-o luptă surdă pentru supremație cu celelalte instituții din Transilvania, manifestată mai cu seamă prin confruntarea purtată cu Guberniul, care - sprijinit de acum de elementele aristocrației din spațiul intracarpatic - își revendica întâietatea. Rezultatele, odată cu înaintarea în timp, vor favoriza Cancelaria şi, prin ea, concepția inițială a suveranilor habsburgici de conducere a țării de la Viena. În rest, se pot consemna doar aspecte ce privesc personalul Cancelariei. Schema de funcționare, până în 1740, în general rămâne aceeaşi ca la finele veacului al XVII-lea. Ceea ce se modifică este componența confesională a membrilor instituției şi numărul (tot mai mare) al persoanelor străine care activează în cadrul ei, ambele împlinindu-se prin încălcarea prevederilor anterioare. Astfel, încă în Diploma Leopoldină - adevărata constituție a Transilvaniei până la revoluția de la 1848 - se legifera reprezentativitatea în toate instituțiile importante a celor patru religii recepte şi trei națiuni. La fel, se insista ca, la angajările în diverse servicii, să se aibă în vedere doar transilvăneni. Datorită politicii de catolicizare a țării şi a organismelor sale administrative, aceste prevederi ajung să fie neglijate. Mai întâi, prin numirea unui nobil austriac de rang inferior (Johannes Vaszlai) în postul de consilier aulic[582], apoi prin desemnarea în toate funcțiile de curte, în exclusivitate, a catolicilor venetici sau indigeni. De asemenea, de remarcat ar fi că, în această perioadă de timp, vicecancelarul vienez ia parte tot mai des la reuniunile Conferinței Ministeriale, alături de personalitățile marcante ale imperiului.

2. Camera Aulică

În temeiul modelului prefigurat de Maximilian I, ca finanțele statului să dispună de un organism central separat, în anul 1527, urmaşul său, Ferdinand I, a trecut la instituirea forului, sub denumirea de *Camera Aulică*[583]. Atribuția sa primordială a fost, atât aceea de a colecta, în folosul suveranului, diferite impuneri din diversele regiuni supuse coroanei habsburgice, cât şi de a supraveghea modalitatea perceperii acestora, cu atenție pentru urmărirea felului în care pot fi ele sporite periodic. În resortul ei, cădea supravegherea organelor teritoriale specializate din țările

[582] C.A.T.: A.G., anul 1720, nr.16
[583] Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.243

imperiului, perceperea de împrumuturi şi - în ultimă instanţă - asigurarea fondului monetar necesar funcţionării sistemului statal austriac. Ţelul propus era prea îndrăzneţ şi, în esenţă, el n-a putut fi atins niciodată, datorită lipsei unei contabilităţi moderne, bazate pe bilanţuri anuale, ce să cuprindă toate sectoarele aducătoare de venituri, inclusiv minele sau vămile, ramuri omise din evaluări şi date spre asigurarea necesarului unor unităţi militare[584].

În fruntea Camerei, stătea vistiernicul căruia îi erau subordonaţi un număr variabil de consilieri aulici camerali şi personalul aferent fiecărui birou[585]. Într-o perioadă ulterioară, trezorierul purta denumirea de *preşedinte* şi avea ca locţiitor un vicepreşedinte. Acesta conducea şedinţele curente, în care consilierii prezentau situaţiile supuse spre dezbatere. Hotărârea luată în comun se înainta apoi suveranului spre aprobare. Fiind un for central, supus conducerii imperiale, întreg cabinetul era desemnat de coroană.

Odată cu înaintarea în timp, funcţionarea Camerei a fost reglementată de diverse ordonanţe, precum cele din 1537[586], 1568[587] sau de la începutul veacului al XVII-lea[588]. O schimbare semnificativă în activitatea instituţiei o aduce Rudolf al II-lea, prin strămutarea ei de la Viena la Praga, când se ajunge la o scindare a autorităţilor centrale aulice printre care, desigur, şi cea camerală; o parte însemnată a aparatului funcţionăresc l-a urmat pe împărat în Cehia, un număr restrâns de persoane rămânând, în continuare, pe vechile amplasamente de la curte, sub conducerea arhiducelui, care a fost desemnat drept guvernator austriac.

În legătură cu atribuţiile deţinute de către funcţionarii plecaţi sau rămaşi, nu există o situaţie clară[589]. Se poate doar presupune că instanţa financiară vieneză a putut fi un intermediar între Praga şi arhiduce, în probleme specifice monetare. Cu certitudine, se ştie doar că acestui for îi erau subordonate organismele camerale din Austria Inferioară şi Ungaria[590]. După moartea lui Rudolf al II-lea, se revine la situaţia iniţială din anul 1568.

---

[584] Eckhart Ferenc, *op.cit.*, p.237
[585] Arnold Luschin von Ebengrueth, *op.cit.*, p.261
[586] Ö.Z. I/2, p.246-271
[587] Ö.Z. I/2, p.319-357
[588] Ö.Z. I/2, p.393-396
[589] Ö.Z. I/1, p.82
[590] Fellner T., "Zur Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung", în *MIÖG* , 8, p.295

Perioada guvernării lui Ferdinand al II-lea a însemnat o nouă încercare de refacere a sistemului financiar din imperiu care se afla, la acea dată, complet în ruină. O primă măsură, spre o îmbunătățire treptată, a fost cea privind desemnarea unui administrator integru şi priceput în fruntea finanțelor, în persoana abatelui Anton Wolfradt von Kremsmünster[591]. Potrivit concepției sale, trebuiau reduse drastic cheltuielile de la Curte, apoi trebuia desființat obiceiul răsplătirii serviciilor supuşilor prin mari sume de bani sau donații şi revizuită cedarea veniturilor unor domenii, regiuni sau provincii întregi. Toate acestea urmau să se facă în paralel cu instituirea unei *Casse Generale*, în care să se verse toate mijloacele băneşti de pretutindeni[592]. Planul său concret prevedea ca oficiile camerale ale diverselor țări ale imperiului să folosească o parte din sumele încasate pentru necesități proprii (în special salarii), iar restul banilor să fie trecuți în contul colector central, în folosul suveranului. Prin centralizare şi printr-un control mai strict al cheltuielilor, se putea ajunge la o însănătoşire a finanțelor. Ideile pozitive enunțate nu s-au materializat în anul 1628 decât într-o mică proporție, iar înființarea *Cassei Generale* a rămas doar în stadiu de proiect[593]. Printre realizări, poate fi menționată unificarea Camerei Aulice cu cea a Austriei Inferioare (1635)[594].

În ceea ce priveşte structura internă a *Camerei Aulice*, în timpul regimului lui Ferdinand al II-lea, se pot face anumite deducții în baza unei liste a funcționarilor superiori de stat, din perioada anilor 1627-1628[595]. Potrivit sursei, autoritatea camerală centrală era divizată în 4 secțiuni (*Expeditionen)*, în funcție de țările de care răspundea. Astfel, secretarul aulic rezolva chestiunile financiare ale imperiului şi ale Ungariei, un oarecare Wahl Melchior pe cele ale Boemiei, Moraviei şi Sileziei, Fridrich Phimius pe cele ale Austriei şi, în sfârşit, Clement Radolt se îngrijea de problemele aşezărilor miniere (*bergstedtischen*), respectiv de chestiunile militare şi de aprovizionare ale armatei[596].

Componența biroului şi retribuția funcționarilor nu erau fixe, ci oscilau în funcție de necesitățile din diferite perioade istorice. Astfel, în timpul lui

591 Ö.Z. I/1, p.83
592 Huber A., *Geschichte Österreichs*, V, p.204
593 Ö.Z. I/1, p.84, nota 1
594 Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.243
595 Ö.Z. I/2, p.206-216
596 Ö.Z. I/2, p.212

Rudolf al II-lea, serviciul era format dintr-un preşedinte şi 7 consilieri cu o retribuţie lunară de 66 florini şi 40 de creiţari[597]. Furierii camerali, în perioada anilor 1572-1574, primeau anual 584 florini, 600 florini, respectiv 1000 de florini[598]. Registratorul şi taxatorul se recompensau lunar cu câte 25 de florini fiecare, sumă mărită după anul 1650 la 33 florini şi 20 creiţari. Expeditorul avea 15 florini, în schimb, mai încasa anual alţi 60 de florini peste cei curenţi. Cei 5 concepişti realizau pe lună 20 de florini[599].

În secolul al XVII-lea, o dată cu înmulţirea cazurilor fiscale supuse spre atenţia biroului, sporeşte inclusiv volumul activităţii personalului său[600]. Acum au loc şi modificări în sistemul de salarizare sau măriri în schema de funcţionare, prin apariţia unor posturi noi de adjuncţi sau asistenţi, portari, curieri etc.[601]. Consilierii oficiului nu mai discutau în cadrul reuniunilor

---

597 Ö.Z. I/2, p.200. În anul 1615, sumele urcă la 83 florini şi 20 creiţari (Ö.Z. I/2, p.204)

598 Ö.Z. I/2, p.198

599 Ö.Z. I/2, p.201. În anul 1615, schema de funcţionare a Camerei Aulice cuprindea: 5 secretari, 3 registratori, 2 expeditori, 5 concepişti, 1 registrator adjunct, 1 expeditor adjunct, 14 diecei, 2 servitori şi un număr neprecizat de contabili (Ö.Z. I/2, p.205)

600 Eckhart Ferenc, *op.cit.*, p.237

601 Catalogul funcţionarilor camerali aulici din anul 1637 prezintă următoarea situaţie (Ö.Z. I/2, p.226)

Expeditio camerae aulicae caesareae.

Bartholomaeus Schöllhardt, consiliarius caesareus et camerae aulicae referendarius.

Camerae aulicae secretarii

Georgius Wagner, consiliarius caesareus et camerae aulicae secretarius. Hic praecipue, res expedit imperii.

Franciscus Wissepdo de Wisenburg caesareae majestati a consillis et camerae aulicae secretarius.

Petrus Hoffmannus de Anckerscron, consiliarius itidem et camerae aulicae secretarius. Huius expeditio ad res confiscationis se maxime extendit ac nunc quoque confiscationis consilio interest; ubi praecipui sunt commissarii: episcopus Viennensis, abbas a Lilienfeldt.

Comes de Schlick referendarius.

1 registrator

1 registratoris adjunctus

1 expeditor camerae aulicae

1 expeditoris adjunctus

7 concipistae

9 amanuenses seu cancellistae vulgo dicti

5 famuli camerae aulicae

1 consilii camerae aulici ostiarius

1 tabellarius camerae aulicae

O schemă de funcţionare incompletă din 1659 arată următoarea configuraţie (Ö.Z. I/2, p.236).

Hofcammerräth

Präsident hr. Ludwig graf von Sinzendorf ....2600 fl

Vicepräsident Quintin graf Jörger ....1500 fl

periodice toate chestiunile sosite, ci doar pe cele importante; în rest, suveranul desemna pe acei sfetnici care să rezolve personal actele cancelariei[602], ceea ce însemna o autonomie mai mare a personalului, dar şi o mărire a responsabilității lor față de actele emise.

Războaiele repetate, în care a fost implicat Imperiul Habsburgic, au secătuit şi mai mult o vistierie care oricum nu făcea față cerințelor epocii. De aici şi strădaniile împăratului Leopold I de reorganizare, din temelii, a sistemului fiscal. Cele 92 de puncte ale instrucțiunii din data de 2 ianuarie 1681 vin să confirme această idee. La o analiză mai atentă a actului în sine, rezultă că o serie de articole ale sale sunt, de fapt, preluări identice - cuvânt cu cuvânt - ale ordonanței din anul 1568 sau ale altora emise ulterior. Cele mai multe articole, însă, au un conținut nou, dar care, în esență, nu se îndepărtează prea mult de dispozițiile lui Maximilian al II-lea din veacul al XVI-lea.

Printre priorități, a rămas şi pe mai departe acoperirea cheltuielilor întreținerii Curții suveranului, a personalului administrativ central şi a armatei. Acum însă, se face o distincție precisă între problemele camerale şi cele militare[603]. Soluția preconizată mergea în sensul acoperirii nevoilor familiei Habsburg şi a aristocrației de Curte din perceperile curente, în timp ce militarii beneficiau de un cuantum aparte provenit din impunerile specifice, sume ce erau încasate de regimente în țările în care staționau. Pentru a preîntâmpina posibile fraude, se preconizau controale inopinate şi periodice ale activității funcționarilor camerali[604].

Se reia şi ideea abatelui Anton Wolfradt cu privire la întemeierea *Cassei Generale*, cu mențiunea adaptării ei la realitățile noii reglementări, respectiv prin separarea impozitelor fiscale de cele militare. S-a preconizat înființarea a două asemenea *Casse*[605]. Totuşi, o unitate apriorică se păstra şi în acest caz, întrucât *toate ieşirile de bani se puteau face doar prin supervizarea de către preşedintele Camerei Aulice*[606].

---

17 räth, einer ....1300 fl
7 secretäre, einer .... 800 fl
1 adjunct .... 400 fl
1 expeditor etc

[602] Eckhart Ferenc, *op.cit.*, p.237
[603] Ö.Z. I/2, p.622. Articolul 36. Unterscheidung des hofraths, auch camer und kriegsachen.
[604] Ö.Z. I/2, p.627-628
[605] Ö.Z. I/2, p.659
[606] Ö.Z. I/2, p.624

Pentru realizarea unei evidențe cât mai exacte a necesităților armatei habsburgice, a încasărilor provenite din diverse provincii ale imperiului, se preconiza instituirea unui Comisariat de Război (*Kriegskommissariat*), care, într-un viitor neprecizat, urma să primească instrucțiuni specifice[607]. Forul urma să fie supus atât Camerei Aulice, cât şi Consiliului Aulic de Război căruia îi prezenta, periodic, rapoarte "cu privire la situația trupelor (Völker) noastre... a felului în care au fost repartizate pe regiuni, cerințele pentru aprovizionarea lor anuală şi posibilitățile acoperirii îndestulătoare a cheltuielilor de țările respective".

Despre structura internă a instituției financiare centrale, reglementarea nu relevă aspecte noi. În continuare, chestiunile camerale importante se rezolvau în plenul reuniunilor fixate de către consilieri, iar cele cu un grad de însemnătate mai mică se soluționau direct de către preşedintele forului sau chiar de sfetnicii desemnați. Acelaşi preşedinte putea solicita oricând rapoarte detaliate din partea structurilor teritoriale din subordinea sa, a funcționarilor sau a contabililor. Numărul consilierilor a fost redus la 10[608], pentru prima dată organizați pe criteriul de rang nobiliar: 5 trebuiau să provină din rândul marii aristocrații, 3 din categoria cavalerilor şi 2 din grupul specialiştilor. În comisii, decidea majoritatea. În cazul neîntrunirii cvorumului sau când preşedintele Camerei nu era de acord cu rezultatul votului, chestiunea se înainta spre decizie împăratului, cu documentația de rigoare, precum şi argumentele fiecăreia dintre părți. Piesele de la dosarul unui raport nu le mai întocmea consilierul ca înainte, ci secretarul, care îl şi prezenta în plenul reuniunii; dacă chestiunea nu o prelua preşedintele, tot el era cel ce întocmea referate prin care acțiunea îşi continua cursul său[609].

Instrucțiunea preciza existența a 4 oficii camerale, împărțite pe criteriul teritorial[610]: două pentru Ungaria, cu centrele Bratislava şi Zipps, una pentru Boemia, cu sediul în Praga, şi alta în Silezia cu reşedința la Wroclaw. Acestea expediau rapoartele şi observațiile lor către centrul vienez, căruia erau subordonați prin lege.

Actele de o importanță majoră se parafau cu "pecetea imperială"[611].

---

607 Ö.Z. I/2, p.623, Articolul 38. Kriegscommissariatambt betreffend.
608 Ö.Z. I/2, p.598
609 Ö.Z. I/2, p.602
610 Ö.Z. I/2, p.625
611 Ö.Z. I/2, p.647

Multe din ideile normelor de funcționare au rămas doar în fază de proiect, fapt ce a determinat, în perioada imediat următoare, alte reorganizări unele din acestea fiind chiar de structură. După ce în anul 1635 Ferdinand al II-lea a unificat Camera Austriei Inferioare cu cea Aulică, Iosif I a subordonat instituției administrative centrale forul financiar al Austriei Centrale, cu sediul în Graz, respectiv pe cea a Austriei Superioare, a cărei reşedință se afla la Innsbruck (1709)[612].

Cu începere din anul 1683, Imperiul Austriac a fost atras într-o serie de confruntări militare îndelungate, ce au înglodat statul în datorii deosebit de mari. Criza financiară se va prelungi până la urcarea pe tron a Mariei Tereza. Recesiunea a determinat vistieria să caute noi surse de venit, care să alimenteze necesitățile Curții şi ale armatei. Dacă în veacurile XVI şi XVII Camera se ocupa de perceperea, administrarea şi controlul instituțiilor financiare subordonate, acum, în prag de secol XVIII, în urma repetatelor modificări de ansamblu, ea şi-a pierdut din prerogativele sale anterioare. Mânuirea sumelor de bani percepute, ca şi supravegherea personalului afferent, a trecut de la schema camerală în subordinarea altor organisme, similare ca şi rang. Faptul în sine, în loc să simplifice sarcinile Camerei Aulice, le complica şi mai mult din cauza suprapunerii unor atribuții, respective din cauza intersectării lor cu cele ale autorităților înrudite. În viziunea conducerii vieneze, rezolvarea dificultăților de ordin monetar urma să se facă prin împrumuturi, care să se deruleze acum printr-o bancă centrală. Aşa se ajunge la constituirea la Viena în anul 1703, după modelul Banco del Giro din Veneția, a unui organism financiar ce purta acelaşi nume cu cel italian[613]. Întrucât era necesară şi o sumă inițială, fără de care nici o bancă nu putea funcționa, promotorii au prevăzut ca o parte a veniturilor statului să intre în contul ei. Din cauza haosului care domnea în administrație, aceste livrări nu se efectuau regulat, ducând la disfuncționalități în activitatea băncii şi la neîncrederea deponenților.

În final, după numai doi ani de funcționare, instituția va ajunge să dea faliment[614]. Locul ei a fost luat de către o altă bancă din Viena, Wiener Stadtbank[615]. Astfel, dintr-o instituție financiară centrală ea ajunge una

---

612 Arnold Luschin von Ebengreuth, *op.cit.*, p.261
613 Hans Leo Mikoletzky, *op.cit.*, p.85
614 Pentru istoricul *Banco de Giro* din Viena, vezi Ö.Z. I/2, p.93-105
615 Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.243

locală, a cărei conducere o exercita consiliul oraşului Viena. Acesta şi-a asumat şi responsabilitatea bunei sale funcționalități, garantate de economia fără deficit a aşezării dunărene[616]. Statul exercita doar acțiune de control asupra băncii, fără să se implice într-un fel anume. Corpul de verificare era acelaşi cu cel care inspecta şi Banco del Giro şi anume *Comisia bancar-ministerială* (Ministerial-Banco Deputation). Ea era o autoritate de sine-stătătoare, supusă suveranului vienez[617].

Camera Aulică nu a renunțat însă la ideea instituirii unei bănci de stat, cu toate că activitatea celei vieneze nu cauza probleme deosebite. În anul 1714, *Conferința Financiară Secretă* (Geheime Finanzkonferenz) - un for consultativ aulic care la începutul secolului al XVIII-lea ajunge sa dirijeze chiar şi Camera- dispune organizarea *Universalbankalität*-ului, bancă centrală ce va funcționa până în 1741[618], cu un fond de pornire de circa 2,5 milioane de guldeni[619]. Suma se alimenta din resursele fiscale tradiționale, dar şi din altele noi, precum amenzi, confiscări, taxe, impozite etc. Până în present, istoria ei a rămas în cea mai mare parte necercetată[620].

Cu începere din anul 1714, datorită numărului mare de personal, Camera Aulică a fost nevoită să treacă de la metoda de lucru în consilii, la cea pe comisii. Printr-un decret al Curții din 7 februarie, se impune o nouă împărțire a activității în 8 comisii camerale (*Kameralhauptkommissionen*)[621], în care nu criteriul teritorial era determinant la fel ca şi în secolele anterioare, ci ramura economică din care se realizau veniturile vistieriei. Astfel, apar domenii precum: Economie Militară (*Oeconomicum Militare*), Administrarea Curții şi Agricultură (*Hof- und Landwirtschaft*), Fiscalitate (*Fiskalien*), Mineritul şi sistemul monetar (*Berg- und Münzwesen*) Saline (*Salzwesen*), Oficii vamale, poştă şi comerț (*Mauten, Posten und Commercien*), Bănci şi proiecte (*Banchi und Projecten*) şi Contabilitate (*Buchhaltung*). Fiecare din secțiunile amintite trebuia să-şi formeze un mic colectiv, care lucra şi decidea în comun cazurile primite[622]. Preşedintele cameral putea, dacă dorea, să prezideze oricare dintre comisiile menționate, dar era întotdeauna

---

[616] Ö.Z. I/1, p.107-108
[617] Ember Győző, *op.cit.*, p.476
[618] Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.243
[619] Ö.Z. I/1, p.112, în nota 3
[620] Ember Győző, *op.cit.*, p.467
[621] Ö.Z. I/3, p.63-121
[622] Ö.Z. I/3, p.65

liderul comisiei militare. Prin instituirea noii organizări, plenul Camerei Aulice nu se reunea decât extrem de rar, întrucât activitatea zilnică se desfăşura în secțiuni. Rezoluțiile actelor dezbătute erau emise de preşedintele cameral sau împărat[623].

Au existat, şi după reînnoirea instituției centrale, regiuni cu un tratament aparte, precum: Austria Centrală, Tirolul, Ungaria sau Transilvania, situații ce au fost menționate chiar în litera ordonanței din anul 1714[624]. Comisiile puteau discuta doar actele ce vizau spațiul geografic al Austriei Superioare, Austriei Inferioare şi țările aparținătoare Cehiei. Pentru cazurile care priveau teritoriile menționate ca excepții, se nominalizau referenți speciali, în general din zonele respective, cu misiunea de a lua parte la reuniunile comisiei în care se dezbătea problema țării în cauză (*pro voto informativo et deliberativo*), dar fără să beneficieze de drept de vot. Este de menționat şi aceea că, încă în această perioadă, competențele Camerei Aulice se extindeau inclusiv asupra Imperiului Romano-German[625].

În anul 1717, Camera Aulică a primit din partea împăratului Carol al VI-lea un nou statut de funcționare, prin care se stabileau atribuțiile sale, se jalonau raporturile cu Conferința Financiară Secretă şi Universalbankalität. La fel, instrucțiunea constituie o piesă extrem de importantă în urmărirea structurii organizării interne a forului financiar central din Viena[626].

O primă concluzie, care rezultă din reglementarea amintită, ar fi trecerea, din nou, la sistemul de lucru în plen. Curtea a considerat că, după anul 1714, comisiile au dobândit prerogative mult prea largi, fapt ce a dus la o prea mare independență a acestora în detrimentul consilierilor. Cu toate că s-au păstrat şi pe mai departe comisiile de specialitate, ele au fost reduse ca număr de la 8 la 6, schimbându-se parțial şi criteriul împărțirii pe ramuri economice[627]. Configurația lor era următoarea: 1) Comisia Aulică (*Haupthofkommission*), ce trebuia să se îngrijească de chestiunile economice de la Curte şi de cele din imperiu; 2) Comisia militară (*Hauptmilitärkommission*) care se ocupa de problemele economiei, ale unităților militare dispersate în diverse provincii supuse împăratului; 3)

[623] Ö.Z. I/3, art.1, p.68-71
[624] Ö.Z. I/3, p.70
[625] Ember Győző, *op.cit.*, p.470
[626] Ö.Z. I/3, p.203-300
[627] Ö.Z. I/3, p.217-218

Comisia de socoteli (*Hauptrechnungskommission*) efectua diferite bilanțuri contabile; 4) Comisia ce supraveghea treburile camerale "din Ungaria, Transilvania, Slavonia şi din alte provincii învecinate"; 5) Comisia cehă şi a țărilor sale limitrofe; 6) Comisia austriacă.

Din înşiruirea efectuată, se poate deduce că doar a doua secțiune, cea militară, îşi mai păstra propriu-zis caracterul său obiectual, în rest predomina criteriul teritorial. Fiecare comisie îşi avea preşedintele său, iar cea a armatei era dirijată de preşedintele Camerei Aulice.

Până în anul 1740, Camera cunoaşte o ultimă reorganizare în anul 1732. Atunci, în urma unei instrucțiuni imperiale, s-a mărit din nou numărul comisiilor de activitate de la 6 la 12[628], aceasta în paralel cu reducerea drastică a consilierilor la numărul de 24[629].

3. Consiliul Aulic de Război

Epoca de trecere de la secolul al XV-lea la veacul următor a cunoscut, pe plan European, o serie de conflicte militare de mai mare sau mai mică amploare, în care au fost implicați şi suveranii habsburgi. Importanța de care se bucura coordonarea operațiunilor de luptă a făcut ca împărații austrieci să se gândească, încă în aceea perioadă, la o modalitate de instituire a unui for central suprem, însărcinat cu conducerea trupelor. Geneza noii autorități datează din jurul anului 1500 şi se leagă de numele lui Maximilian I. Acesta formează o *Cameră de Război* (*Kriegskammer*)[630] - ce avea menirea de a conduce problemele specifice ale țărilor componente din imperiu. Denumirea instituției, în vremea lui Ferdinand I, se modifică, devenind Colegiul de Război Suprem (*Oberstes Kriegskollegium*), cu atribuții legate de luptele împotriva turcilor. Forul, o dată cu încetarea conflictelor, se desființează[631]. Ca organ al administrației militare centrale, precis conturat, cu o funcționare de durată, datează din anul 1556[632], an în care, după lungi tergiversări, se instituie un sistem de conducere colectivă compus din cinci membri, denumit *Consiliul Aulic de Război*, primind din

---

628 Ö.Z. I/3, p.411-419
629 Ö.Z. I/1, p.136, în nota 3
630 Ö.Z. I/2, p.22, nota 1
631 Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.244
632 Ö.Z. I/1, p.237

partea suveranului chiar şi instrucțiuni de funcționare[633]. Potrivit acestei prime reglementări, noua autoritate centrală trebuia să se ocupe cu toate chestiunile legate de administrarea militară, de la aprovizionarea cu alimente şi muniție a trupelor şi până la asigurarea pazei hotarelor imperiului. Toți funcționarii săi au fost subordonați acum forului superior aulic, căruia îi întocmeau informări periodice. În cazuri speciale, se prevedea şi expedierea unor comisari însărcinați cu împuterniciri regale, care să rezolve o problemă chiar la fața locului.

În fruntea colegiului, s-a desemnat un preşedinte care îl informa pe suveran despre mersul dezbaterilor din cadrul consiliului[634]. În mod obişnuit, programul de lucru al consilierilor era fixat între orele 6-10 înainte de masă, dar, dacă situația o impunea, se putea continua şi după-amiază. În zilele de duminică şi alte sărbători religioase, activitatea înceta.

În anii imediat următori, organismul administrativ militar s-a întărit. Pentru o evidență mai bună a actelor, s-au introdus protocoalele de intrare şi ieşire şi s-a organizat o cancelarie proprie[635] care, în anul 1564, a primit din partea suveranului Maximilian al II-lea prima instrucțiune de funcționare[636]. Ea se compunea din: secretari, registrator, expeditor, mai mulți concepişti, un diac şi un om de serviciu.

După pactul de moştenire din anul 1564, competențele colegiului au fost restrânse la Austria Inferioară şi la spațiul ungar[637]. Abia în anul 1705 îşi va recâştiga influența şi asupra celorlalte țări componente ale imperiului[638]. Prin strămutarea Curții la Praga, forul se descompune: o parte l-a urmat pe suveran, în timp ce un număr limitat de funcționari activau şi pe mai departe la Viena[639]. După o perioadă de timp relativ confuză, la începutul anilor 1600, situația se restabilizează în forma sa anterioară[640].

---

633 Ö.Z. I/2, p.276-280

634 Titlul de *preşedinte* nu apare în textul prezentei instrucțiuni. Este menționat, în schimb, într-o altă reglementare emisă de Ferdinand I, datată 18 august 1557 (Ö.Z. I/1, p.238, nota 6)

635 Ö.Z. I/1, p.240

636 Ö.Z. I/2, p.307-313

637 Arnold Luschin von Ebengreuth, *op.cit.*, p.262

638 Ö.Z. I/2, p.49-51

639 Ö.Z. I/2, p.370

640 Ö.Z. I/2, p.391-401

În anul 1615, împăratul Mathia I emite o nouă instrucțiune de funcționare care căuta să elimine discordanțele ivite în deceniile de activitate separată[641]. Normele amintesc, alături de preşedinte, pe alți 6 consilieri "bine pregătiți şi cu experiență militară". Ei nu puteau lua parte însă la operațiuni militare active, atribuția lor primordială fiind conducerea din birou a chestiunilor armatei, în general, şi apărarea graniței turceşti, în special[642]. Articolul 5 stabilea egalitatea ierarhică între acest for şi instituția camerală analogă, fapt pe care reglementările anterioare similare nu îl făcuseră. În cadrul colegiului, se stabilise o schemă de rang ce trebuia respectată strict. Alte 3 puncte separate ale instrucțiunii se ocupă de cazul granițelor, de la problemele sale organizatorice până la cele de apărare propriu-zisă, prin menționarea punctelor strategice importante de la limita Imperiului Austriac cu vecina sa Turcia[643].

Dacă în prima jumătate a secolului al XVII-lea otomanii mai prezentau un pericol potențial pentru Europa, după Războiul de 30 de ani situația se modifică semnificativ, fapt ce rezultă şi din noua reglementare a autorității aulice din anul 1650, emisă de împăratul Ferdinand al III-lea[644]. De data aceasta, erau vizate, în mod concret, activitatea preşedintelui şi a consilierilor săi.

Ca elemente de noutate, instrucțiunea aminteşte de un vicepreşedinte al organismului vienez, a cărui prezență în acte similare din epocile anterioare nu se regăseşte[645]. Se mai face mențiune apoi şi la sporirea consilierilor din cadrul colegiului, "care a adus cu sine în primul rând confuzie şi mai puțină discreție" şi care, prin prezenta restructurare, se limitează la un număr de cinci, toți numiți de către suveran. Acestora li se precizau şi competențe precise: arsenalul şi artileria; gestionarea alimentelor deținute de unitățile militare; responsabilitatea problemelor recruților sau a construcțiilor destinate armatei[646]. În rest, sunt regăsite aspecte ale instrucțiunii din anul 1556 - care a slujit drept model de elaborare - cu unele mici modificări precum reducerea şedințelor săptămânale de la 6 la 4 sau a activității zilnice de la orele 8-11[647].

---

641 Ö.Z. I/2, p.401-414
642 Ö.Z. I/2, p.403
643 Ö.Z. I/2, p.408-409
644 Ö.Z. I/2, p.533-537
645 Ö.Z. I/2, p.535
646 Ö.Z. I/2, p.536
647 Ö.Z. I/2, p.536, articolul 4

Reglementarea din anul 1650 aduce în discuție şi o nouă expresie, cea de Comisariatul General de Război (*Generalkriegskommissariat*)[648]. Utilizarea ei, fără alte conotații, lasă să se întrevadă o folosire a formei, în mod curent, în serviciile militare - deci şi o existență concretă a organismului administrativ. Atribuția sa este de supraveghere şi control, fiind subordonat consilierilor aulici.

Asupra funcționării instituției centrale militare, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, se cunosc puține aspecte notabile. Printre acestea, se impune a fi menționată extinderea prerogativelor forului aulic militar şi asupra ținuturilor Austriei Superioare şi Centrale[649]. Apoi, după numirea în fruntea autorității vieneze de către împărat a prințului Eugen de Savoya, sporeşte numărul personalului funcționarilor militari. Consiliul de Război se organiza pe un sistem dicasterial, având în frunte un preşedinte, care conducea un consiliu ales[650]. Intențiile prințului de Savoya mergeau în direcția nominalizării, în cadrul sfatului, a unor personalități de rang înalt aparținătoare aristocrației superioare austriece şi, dacă era posibil, aceştia să poarte titlul de generali sau, cel puțin, colonei. Au existat, desigur, în continuare în consiliu şi persoane civile, de care liderul forului avea nevoie în contactele diplomatice sau în delegațiile externe[651].

În jurul anului 1710, instituția militară avea în subordinea sa 4 secțiuni[652]: prima pentru chestiuni de ordin general, precum şi cele ale Austriei şi Cehiei, a doua viza problemele Ungariei şi ale Imperiului Otoman, a treia şi a patra erau organizate pe rațiuni tematice: artilerie şi justiție[653]. Ulterior, în primul an al domniei Mariei Tereza, justiția se va separa de celelalte componente ale structurii menționate, constituindu-se într-un segment aparte.

648 Ö.Z. I/2, p.536, articolul 7
649 Ö.Z. I/3, p.49-51
650 Ernst Hellbling, *op.cit.*, p.244
651 Încă în această perioadă de timp, chestiunile de diplomație rusă şi otomană erau dirijate de către Consiliul Aulic de Război austriac.
652 Ö.Z. I/3, p.51
653 1. "in publicis und in sachen, so die armaden ausser Hungarn und Siebenbürgen neben dem militari in erbländern angehen". 2. "in Hungaricis et Turcicis". 3. "in artilerie". 4. "in justizwesen".

III. Administrația centrală a Transilvaniei în veacul al XVIII-lea

În perioada imediat următoare emiterii Diplomei Leopoldine, putem constata existența, în paralel, a două forme de conducere instituțională a Transilvaniei: una veche, consacrată, moştenită din epoca principatului, peste care se suprapune un sistem de organizare nou, mai puțin cunoscut în acest spațiu geografic, dar probat de secole în perimetrul Europei Centrale. Pe baze tradiționale, funcționau în continuare organismele administrative de nivel mediu şi inferior, în timp ce ierarhia înaltă era ocupată de o structură impusă de puterea habsburgică. Printre acestea, un rol de seamă în istoria Transilvaniei din Epoca Luminilor l-au avut: *Cancelaria Aulică a Transilvaniei, Guberniul* şi *Tezaurariatul*. Ele aveau menirea de a înlocui autoritățile politice cunoscute ale principatului precum: *Consiliul princiar, Cancelaria Transilvaniei* sau *Dieta țării.*

a) Organizarea sistemului administrativ public central în prima jumătate a secolului al XVIII-lea

a.1. *Consiliul princiar*

Unul din cele mai vechi organisme ale conducerii Transilvaniei a fost Consiliul princiar (*Consilium intimum*). Originile sale se pierd în epoca voievodală, perioada principatului aducându-i modificări de funcționare nesemnificative[654]. Rolul pe care îl desfăşura în viața politică statală din secolele XVI şi XVII era mult mai important decât cel pe care îl reprezenta, de exemplu, Consiliul Regal din Ungaria[655]. Forul poate fi considerat ca fiind unul specific Europei Centrale şi de Apus cu care avea, de fapt, şi similitudini atât ca mod de organizare, cât şi în ceea ce privesc competențele şi atribuțiile membrilor componenți ai Consiliului[656].

O dată cu instaurarea regimului habsburgic, Consiliul Princiar va continua să existe[657], noii guvernanți nedorind să creeze un precedent prin încălcarea unei prevederi a Diplomei Leopoldine, care consfințea structura

---

[654] Ember Győző, "Magyarország közigazgatása 1711-1765", în *Levéltári közlemények*, 54/1983, p.65

[655] *Magyarország története*, IV, 1, p.476

[656] Anton E. Dörner, "Administrația Transilvaniei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea", în *Revista* Bistriței, IX, 1995

[657] Arhivele Naționale. Direcția Județeană Cluj. *Fondul: Socoteli princiare*

instituțională a Transilvaniei. Rolul său, la fel ca şi modul de alcătuire a organismului în sine, s-a modificat simțitor. Dintr-un organism reprezentativ, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ajunge unul nerelevant pentru factorii puterii centrale de stat. Treptat, se va contopi cu Cancelaria transilvăneană, cu mențiunea că nu Sfatul va fi integrat Cancelariei, ci invers[658]. Astfel, dintr-un for consultativ, el se transformă într-unul executiv, procedeu uzitat de către administrația habsburgică şi în alte provincii ale imperiului, precum Ungaria[659].

a.2. *Cancelaria Transilvaniei*

Cancelaria a fost din totdeauna principalul organism administrativ, politic şi juridic. Activitatea ei îşi are începuturile în epoca voievodală, perpetuându-se apoi şi în perioada principatului. După tergiversări îndelungate, austriecii au recunoscut, în cele din urmă, funcționarea şi pe mai departe a celei mai importante instituții transilvănene, cu intenția clară de a o minimaliza, în condițiile instituirii celei aulice. De aici, au rezultat şi aprige dispute diplomatice dintre suveran şi dietă, în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea. Formal, Cancelaria Aulică slujea ca o agenție a celei din Transilvania[660], de unde şi titlurile purtate de conducătorii ei: cancelar (în Transilvania) şi vicecancelar (în Viena)[661].

O dată recunoscut de către împărat, cancelarul primea şi instrucțiunile privind activitatea viitoare, în noile condiții de subordonare a țării față de Curtea imperială[662]. Astfel, în tot ceea ce întreprindea, cancelarul trebuia să aibă în vedere că este funcționar al suveranului, obligate fiind să conlucreze cu toate instituțiile centrale din Transilvania, respectiv cu reprezentanții săi (guvernator, consiliul princiar). Cancelarul expedia suveranului toate înscrisurile sosite de la Guberniu, cu excepția celor juridice. În cazul actelor de o importanță majoră, adresate împăratului, trebuia să-şi pună şi el semnătura la fel ca şi în situația convocării Dietei, a scaunului de judecată sau a insurecției armate. Se cerea o verificare atentă a conținutului textului

[658] *Magyarország története*, IV, 1, p.477
[659] Ember Győző, *op.cit.*, p.65
[660] Franz Krones, *op.cit.*, p.431
[661] Joseph Benkő, *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus orbi nondum satim cognitus. Pars prior sive generalis,* tom II, Cluj, 1833, p.12-14
[662] C.A.T.: A.G., Anul 1691, nr.2. Din lectura textului, rezultă că avem de-a face, în acest caz, cu o copie a instrucțiunii dintr-o perioadă ulterioară ceea ce a făcut să utilizăm, în continuare, varianta emisă în anul 1692 (C.A.T.: A.G., Anul 1692, nr.2)

expediat, pentru a preîntâmpina orice greşeală legislativă. În elaborarea actelor, se servea de secretar, respectiv de diecii guberniali.

După anul 1692, o dată cu impunerea Guberniului în viaţa politică a ţării, Cancelaria Transilvaniei s-a încadrat tot mai mult în noul sistem, cancelarul devenind un membru marcant al Consiliului creat în jurul guvernatorului. De asemenea, el făcea parte, în continuare, şi din rândul Sfatului intim al principelui. Toate actele oficiale, sosite sau expediate din Transilvania, trebuiau să treacă în mod obligatoriu şi prin instituţia Cancelariei, după cum rezultă din instrucţiunile date în anul 1693[663]. Acum îi sunt precizate priorităţile în rândul materialelor primate, care aşteptau prelucrarea şi trimiterea acestora mai departe, către alte organisme. Printre urgenţele ierarhizate figurau: a) procese privind statutul politic al Transilvaniei; b) cauze fiscale; c) pricinile unor jurisdicţii; d) probleme ale orfanilor şi văduvelor; e) alte chestiuni. În esenţă, Cancelaria constituia oficiul Guberniului, iar cancelarul îl întruchipa pe conducătorul ei.

Modelul funcţionării a două cancelarii, dintre care rolul diriguitor să-l deţină cea din provincia imperiului, a fost un caz unic în analele istoriei Habsburgilor. De aici şi efortul deosebit depus de elita conducătoare centrală de a modifica această configuraţie, în favoarea Vienei. După încheierea războiului cu turcii (1699), atenţia lui Leopold s-a îndreptat, cu tot mai multă obstinaţie, spre spaţiul geografic transilvănean, cu scopul precis de a anihila puterea de decizie însemnată a Cancelariei, care activa cu energia deceniilor trecute. Soluţia i-a oferit-o cancelarul însuşi, prin atitudinea pozitivă manifestată faţă de mişcarea rákocziană. S-a dispus arestarea lui, iar problema succesiunii a fost tergiversată sistematic până în epoca reformelor tereziene. Abia atunci se impune schimbarea raportului de forţe şi, implicit, a titulaturii demnitarilor.

Din anul 1742, în Transilvania, va activa un cancelar provincial (*Cancelarius regius provincialis Transsylvaniae*) subordonat Cancelariei Aulice din Viena[664].

a.3. *Cancelaria Aulică a Transilvaniei*

Politica absolutistă habsburgică a încercat ca, recentul teritoriu cucerit, să aibă aceeaşi configuraţie la Curte, similar ca în celelalte ţări aflate în sfera

---

663 C.A.T.: A.G., Anul 1693, nr.4

664 C.A.T.: A.G., anul 1742, nr.377

proprie de dominație. Astfel, se cerea ca după modelul cancelariilor cehe, austriece sau maghiare, să se instituie şi una a Transilvaniei, prin care problemele ei să fie supuse atenției împăratului. Înființarea noului organism putea anihila, în cea mai mare parte, libertatea de decizie a forurilor ce funcționau în țară şi care, potrivit Diplomei Leopoldine, îşi mențineau puterea decizională anterioară.

Consultările dintre suveran şi dietă, cu privire la crearea Cancelariei Aulice, au început în anul 1692, imediat după instituirea guvernului. Cercurile conducătoare vieneze sprijineau o inițiativă a nobilimii din Ungaria, potrivit căreia, Cancelaria Maghiară, care funcționa la Viena, ar fi putut prelua problemele transilvănene. Ca răspuns la această propunere, Dieta preconiza ca, pe lângă împărat, să ființeze un referent, căruia să i se adreseze toate actele ce vizau raporturile cu suveranul. Acesta urma să retrimită Cancelariei din Transilvania rezoluția imperială pentru elaborarea formei finale. Era, indiscutabil, un procedeu destul de complicat, dar oricum fără implicarea Cancelariei Aulice Maghiare[665]. Alvinczi prezintă conceptul stărilor privind problema în chestiune, cu ocazia deputației sale din anul 1692[666]. După mai bine de 6 luni de consultări, împăratul a cedat. La 6 mai 1693, contele Strattman a informat Guberniul cu privire la faptul că: "sunt de acord cu separarea celor două Cancelarii şi cer soluții concrete privind personalul şi funcționarea lor"[667].

La data redactării actului, Viena avea deja o soluție, aşa cum rezultă din instrucțiunile emise pe data de 29 aprilie 1693[668]. Potrivit acestora, cancelarul sau vicecancelarul, împreună cu un anumit personal, trebuiau să se afle permanent în capitala Austriei, cu atribuția precisă de a înainta Coroanei toate cazurile care trebuiau rezolvate. Împăratul îşi rezerva dreptul de numire a slujbaşilor în cadrul noului organism, o dată cu consultarea prealabilă a Guberniului. Forul ce se contura astfel trebuia să pună guvernul transilvănean sub controlul său. În instrucțiune, se mai preciza modul de funcționare a recent conceputei autorități; informările parvenite din Transilvania urmau a fi discutate în cadrul Cancelariei, unde decidea majoritatea, iar rezultatul era trimis suveranului de către referent.

---

[665] Carolus Szász, *op.cit.*, p.291
[666] Carolus Szász, *op*.cit., p.293-294, 300-302
[667] Carolus Szász, *op.cit.*, p.376-377
[668] Carolus Szász, *op.cit.*, p.425-433

Dieta a luat cunoştinţă de dispoziţiile Curţii, căutând să le aplice în favoarea ei. Congregaţia nobiliară din noiembrie 1693 l-a desemnat pe Alvinczi drept vicecancelar, iscându-se, astfel, neînţelegeri asupra componenţei religioase a consilierilor[669]. Împăratul a refuzat propunerea pe motiv că cel propus este reformat, iar în cazul acceptării sale ar dezechilibra proporţiile prestabilite. Din acest motiv, el a solicitat un catolic pe postul respectiv. Astfel, se ajunge la numirea lui Samuel Kálnoki, făcută în cadrul Dietei din luna februarie a anului 1694[670]. Cu acelaşi prilej, i s-au stabilit anumite coordonate privind activitatea sa. Potrivit acestora, Kálnoki va purta doar titlul de vicecancelar, trebuind să servească la Viena timp de un an. La întoarcere, urma să fie numit judecător provincial. În munca sa, va fi ajutat de alte trei persoane: doi referenţi şi un secretar, posturi care erau vacante încă în vara anului respectiv[671]. În final, schema completă de funcţionare va cuprinde doi secretari, dintre care unul va avea atribuţia de a înregistra actele sosite la Cancelarie (Registrator), iar celălalt se va ocupa de taxarea lor (Taxator)[672]. Ultimul trebuia să fie, în mod obligatoriu, de religie catolică[673]. Cei cinci alcătuiau consiliul Cancelariei Aulice. În această formulă, se discutau toate problemele adresate Curţii, deciziile luându-se cu majoritate de voturi. Referentul avea întâietate la sufragii. În caz de egalitate, vicecancelarul avea decizia finală. La semnarea actelor, procedeul era inversat; prima semnătură o depunea conducătorul Cancelariei, după care urmau ceilalţi membri ai consiliului[674].

După îndelungi deliberări, Leopold I a confirmat, la 4 decembrie 1694, alegerea catolicului Samuel Kálnoki în funcţia de vicecancelar[675]. Acesta se afla pe data de 24 septembrie, pentru prima dată, în audienţă la împărat, iar la 3 octombrie a primit investitura[676]. Peste o lună, au fost aleşi şi ceilalţi componenţi ai Cancelariei: reformatul Andrei Szentkereszti, catolicul Benedict Henter, unitarianul Francisc Pálffi şi luteranul Gheorghe Czakó.

---

669 E.O.E., XXI, p.154
670 E.O.E., XXI, p.201
671 E.O.E., XXI, p.216
672 C.A.T.: A.G., Anul 1695, nr.25
673 *Ibidem*
674 Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kormányhatósagi levéltárak* (se va citi, în continuare, Erd. lev.), Budapesta, 1973, p.32
675 C.A.T.: A.G., Anul 1694, nr.9
676 C.A.T.: A.G., Anul 1695, nr.23

Primii doi erau referenți, Pálffi registrator, iar Czakó taxator[677]. Datorită instrucțiunilor Dietei de la Cluj, membrii desemnați ai Cancelariei Aulice au fost subordonați Guberniului, Dietei şi Cancelariei transilvănene, înaintea cărora dădeau socoteală pentru activitatea desfăşurată[678]. De asemenea, stările îşi rezervau dreptul de a extinde indicațiile, ori de câte ori situația o impunea. Recomandările contraveneau însă celor elaborate deja de către Cancelaria Aulică Austriacă. Acestea menționau despre o subordonare față de împărat a Cancelariei Aulice a Transilvaniei[679]. Personalul său era desemnat tot de suveran, în urma unor consultări prealabile cu Guberniul, fără implicarea Dietei. S-a schițat şi modul următor de funcționare. Potrivit acestuia, chestiunile ce se aflau în atenția împăratului trebuiau analizate, în prealabil, în Consiliul Aulic, după urgența următoare: cauze de ordin general (economice, administrative, juridice), probleme fiscale, chestiuni locale, pricini ale văduvelor şi orfanilor, diverse.

În primii ani de funcționare, cancelarul transilvănean Nicolae Bethlen efectua dese vizite la Viena pentru perioade de timp îndelungate, cu scopul contracarării acestor instrucțiuni. El a căutat să se prevaleze de acea dispoziție a împăratului potrivit căreia, în cazul prezenței sale în capitala austriacă, prelua automat conducerea Cancelariei Aulice[680]. Concomitent, Dieta şi Guberniul trimiteau delegații la Curte, pentru a zădărnici planurile lui Leopold I. În şirul acestor solii, se numără şi cea a lui Ladislau Csáki, din 6 iulie 1696, care aducea cu sine noile instrucțiuni pentru Kálnoki şi subordonații săi[681]. Acesta a fost chiar de la început atenționat, în mod foarte serios, ca să respecte legile țării (ale Transilvaniei) şi să nu prejudicieze, cu nimic, interesele Guberniului şi ale Cancelariei; mai trebuia apoi să aibă în vedere şi aceea că cele două Cancelarii din Viena şi Transilvania "non duae, sed una eademque, unius ejusdem Domini Regis, unius ejusdemque Patriae Transylvaniae Cancellaria est", iar prin atitudinea pe care o are în anumite situații, poate duce la o stare tensionată între Guberniu şi împărat "sed ut Cancellaria sit, Ianua Regis et

---

677 *Ibidem*
678 C.A.T.: A.G., Anul 1695, nr.25
679 C.A.T.: A.G., Anul 1695, nr.12
680 C.A.T.: A.G., Anul 1695, nr.23
681 C.A.T.: A.G., Anul 1696, nr.37

Cancellarius, Vice-Cancellarius ac reliqua Cancellariae membra fideles illius Ianitores, votum a subditis ad Regem et huius Maiestatis ad illa benignissimarum Resolutionum Referendary[682]. În act, se mai fac referiri la reglementările din august 1694, cu privire la schimbarea anuală a vicecancelarului, a folosirii sigiliului[683], precum şi a modului în care funcționarii Cancelariei Aulice trebuiau sa procedeze în cazurile în care părerile lor nu concordau cu cele ale Guberniului[684]. În acest din urmă aspect, se preciza că ei aveau obligația să informeze forul din Transilvania cu privire la opinia diferită şi să returneze actul pentru rediscutare. Dacă nici astfel nu se putea ajunge la o concluzie comună, ambele considerații trebuiau să fie înaintate împăratului[685].

Dietele reunite în primăvara şi vara anului 1697 vor încerca, în mod sistematic, să-l demită pe Kálnoki din funcția deținută, propunându-l drept succesor pe reformatul Paul Nagy[686]. Încercările au fost lipsite de succes. Cu aceleaşi rezultate, se soldează şi alte solicitări ale stărilor, drept pentru care întreaga problematică a fost curând reluată într-un nou memoriu expediat împăratului[687]. În parte, s-au reconturat vechile revendicări, alături de care erau însă altele, necuprinse până acum în actele precedente, precum: arhiva şi modul ei de funcționare, munca legată de sistemul înregistrării actelor şi al taxării lor etc. Nu cunoaştem răspunsul dat de către Leopold I, dar, din activitatea Cancelariei perioadei următoare petiției, putem deduce că nu au survenit schimbări în stilul ei de funcționare.

În ultimii ani ai veacului al XVII-lea, a existat o preocupare mai intensă cu privire la salarizarea membrilor Cancelariei, cât şi în legătură cu întocmirea unor balanțe de venituri şi cheltuieli. Suma percepută de Cancelaria Aulică, în primul an de activitate, a fost de 10.000 de florini, din care vicecancelarul a încasat 2500 de florini, iar personalul, fiecare în parte, câte 1500 de florini. Doar Gheorghe Czakó a fost retribuit dublu, el primind salariul pe un an întreg, în timp ce toți ceilalți împreună numai pe 6 luni[688]. "Banii ar fi trebuit să fie pe o jumătate de an, dar nici pe departe nu ne-a

---

682 *Ibidem*
683 C.A.T.: A.G., Anul 1696, nr.4
684 E.O.E., XXI, p.445
685 E.O.E., XXI, p.445-446
686 C.A.T.: A.G., Anul 1697, nr.75
687 *Ibidem*
688 C.A.T.: A.G., Anul 1711, nr.97

ajuns...fiind oameni noi aici, totul a trebuit să cumpărăm pe bani”[689]. Soluțiile la care s-a apelat pentru a putea ieşi din impas au fost: fie înduplecarea cancelarului Nicolae Bethlen, oaspete frecvent al lor în anii 1695-1698, fie împrumutul de la Cassa Sării[690]. În plata retribuției, apar frecvente întârzieri cum s-a şi întâmplat în anul 1696 când, în loc de 16 noiembrie, salariul s-a acordat abia pe data de 8 februarie a anului următor[691]. Desigur, există şi alte exemple. Necesitățile Cancelariei vieneze însumau anual 17.000 de florini, care erau acoperiți de Guberniul transilvănean. Această cifră nu se modifică semnificativ nici după anul 1700.

Tot din cuprinsul statelor de plată putem deduce o stabilitate a Cancelariei Aulice. Aproape toate numele înscrise în primele liste de remunerație pot fi regăsite şi peste un deceniu. Între aceştia, nu este consemnat: Francis Pálffi, decedat la 6 septembrie 1697 (cu 10 zile înainte de salariul restant de multă vreme); cel dispărut a fost înlocuit, la finele anului, cu Mihai Simon de religie unitariană, la fel ca şi Pálffi. Un caz aparte l-a constituit sasul Czakó, care s-a întors în Transilvania în vara lui 1698, părăsind definitiv Viena. Acesta nu demisionează însă, întrucât postul său nu era vacant nici la începutul lui 1699. Abia în a doua jumătate a anului sosea în capitala austriacă înlocuitorul acestuia, Johann Hosman[692]. Un adevărat scandal s-a produs în anul 1699, prin numirea catolicului Johann Fiath în funcția de referent, prima persoană din anturajul Cancelariei care nu era născut în Transilvania. Prin această încadrare, se crea un precedent, care va continua apoi în veacul al XVIII-lea, când vor apărea şi alte elemente străine.

În primele decenii ale secolului următor, evoluția Cancelariei Aulice nu cunoaşte schimbări de esență în raport cu cel precedent. Problemele ei au fost, în general, cele de personal. Astfel, în anul 1706 se stingea din viață Samuel Kálnoki. După lungi tergiversări, împăratul a desemnat, în 1710, drept succesor al celui dispărut pe Sigismund Kornis[693]. Numirea a fost doar provizorie, căci, în anul 1713, apărea o altă personalitate în fruntea

---

689 *Ibidem*
690 *Ibidem*
691 *Ibidem*
692 C.A.T.: B. 9, p.97
693 C.A.T.: A.G., anul 1710, nr.14

instituției şi anume Ioan Kászoni[694]. Printre alte prezențe noi, menționăm, de asemenea, pe cele ale luteranului Johannes Bausner în funcția de taxator, în locul lui Hosman (1711)[695], aceasta fiind, de fapt, o rocadă între doi saşi. În sfârşit, se remarcă prezența unui secretar unitarian, pe nume Petru Rákosi[696], care l-a înlocuit pe Mihai Simon (1712). Ritmul schimbărilor devine mult mai alert în perioada 1713-1740, când apar consemnați următorii: reformații Samuel Alvinczi (1713)[697] şi Paul Pongratz (1727)[698], unitarianul Francisc Dimien (1713)[699] -care a mai funcționat în intervalul anilor 1699-1701[700] -catolicii Gheorghe Balint (1714)[701], Ioan Vaszlai (1720)[702], Iosif Kosma şi Andrei Boer (1727)[703]. Din enumerarea făcută, se poate deduce că ponderea catolicilor a fost constant crescătoare. S-a ivit apoi un alt nobil austriac (Ioan Vaszlai) printre membrii Cancelariei Aulice, impus din nou de către autoritatea centrală habsburgică.

Din punct de vedere social, componenții Cancelariei nu făceau parte din rândul marii nobilimi transilvănene sau austriece (vezi Faith şi Vaszlai)[704]. Aceştia erau, în marea lor majoritate, exponenți ai nobilimii mici şi mijlocii care s-au ridicat, datorită posturilor ocupate, în ierarhiile administrative. Însuşi vicecancelarul Kálnoki a primit titlul de onoare, după ce a ajuns în Cancelaria Aulică transilvăneană. Din păcate, urmărirea altor aspecte rămâne extrem de dificilă, din cauza lipsei de interes manifestate de istoriografie față de această problemă[705].

a.4. *Guberniul Transilvaniei*

În veacul al XVII-lea, Imperiul habsburgic avea în componența sa mai multe țări şi popoare. Pentru a le putea conduce mai eficient, trebuiau găsite forme optime de guvernare. În unele părți, în special în cele vestice, s-a adoptat metoda administrației cu ajutorul unui organism denumit

---

694 C.A.T.: A.G., anul 1713, nr.51
695 C.A.T.: A.G., anul 1711, nr.73
696 C.A.T.: A.G., anul 1712, nr.40
697 C.A.T.: A.G., anul 1713, nr.52
698 C.A.T.: A.G., anul 1727, nr.121
699 C.A.T.: A.G., anul 1713, nr.103
700 C.A.T.: A.G., anul 1711, nr.97
701 C.A.T.: A.G., anul 1714, nr.39
702 C.A.T.: A.G., anul 1720, nr.16
703 C.A.T.: A.G., anul 1727, nr.121
704 Trócsányi Zsolt, *Habs. pol.*, p.241
705 C.A.T.: A.G., Anul 1691, nr.2

Guberniu, forță ce reprezenta puterea centrală în teritoriul respectiv. După alungarea turcilor din estul Europei, austriecii au încercat să aplice aceleaşi metode şi în Transilvania. Aici, existau însă timp de secole autorități reprezentative, precum Consiliul Princiar şi Dieta, care încorporau rolul noului organism preconizat de împărat. Activitatea Guberniului nu putea să se desfăşoare în mod pozitiv, până ce instituțiile transilvănene, desemnate şi acceptate de stări, îşi efectuau nestingherit atribuțiile. De aici, decurge strădania suveranului Leopold I de a înlocui sau, dacă mersul evenimentelor de la finele secolului al XVII-lea nu îi permitea, de a minimaliza cel puțin, eforturile forurilor amintite.

Bazele noii guvernări pot fi regăsite în punctele 7-11 ale Diplomei Leopoldine[706]. Textul face o trecere treptată la forma finală preconizată. Dacă la punctul 7 se preconizează o conducere exercitată de către un Director Suprem (*Supremus Status director*), articolele următoare desemnează noul nume stabilit pe seama acestuia, de guvernator (*Guvernator*), cu toate atribuțiile de rigoare.

Împrejurările politice din Transilvania au contribuit la instaurarea instituției Guberniului. Moartea principelui Mihail Apafi I (1690) şi a principesei (în acelaşi an) a făcut ca puterea să rămână pe mâna unui minor care, potrivit legilor austriece, nu putea deține conducerea până la majorat. Toate cele trei memorii adresate împăratului, datate 3 septembrie 1692[707], 3 ianuarie[708] şi 14 martie 1693[709], prin care se solicita confirmarea lui Mihail Apafi II, au rămas fără răspuns. În aceste condiții, rezolvarea tuturor treburilor țării a rămas pe seama Guberniului, singurul organism capabil de a adopta decizii oficiale.

Inaugurarea Guberniului începe, chronologic, în primele zile ale anului 1692, când prerogativele Consiliului Princiar şi al "status consilium"-ului instituit după stingerea din viață a lui Mihail Apafi I, au fost preluate de noul guvern austriac. La 5 ianuarie 1692, împăratul Leopold a întărit, prin semnătură, configurația conducerii superioare a Transilvaniei[710], în baza propunerilor făcute de dietă cu un an înainte[711].

---

[706] Carolus Szász, *op.cit.*, p.118-129
[707] Carolus Szász, *op.cit.*, p.287-309
[708] Carolus Szász, *op.cit.*, p.309-323
[709] Carolus Szász, *op.cit.*, p.323-342
[710] E.O.E., XXI, p.72-73
[711] E.O.E., XX, p.446

Depunerea jurământului de credinţă a membrilor Guberniului s-a făcut la Sibiu, cu prilejul congregaţiei nobiliare din primăvara anului respectiv[712], prilej cu care au fost investite următoarele persoane: Gheorghe Bánffi, în postul de guvernator, Ioan Haller, vistiernic, Nicolae Bethlen, cancelar, Grigore Bethlen, general al armatelor transilvănene, Alexa Bethlen, şeful Dietei, Ştefan Naláczi, Ştefan Gyulafi, Ioan Sárosi, Samuel Keresztesi, Paul Nagy, Peter Alvinczi, Ştefan Apor, Mihai Toroczkai, Valentin Frank, Richard Kerestély şi Samuel Konrad drept consilieri. Cu acelaşi prilej, au fost precizate atribuţiile pe care le avea guvernatorul[713], ca şi ceilalţi funcţionari[714]. În ceea ce priveşte guvernatorul, în instrucţiuni, se stipula că trebuie să dovedească fidelitate faţă de împărat, să respecte legile ţării, stările, religiile recepte. El urma să întocmească informări periodice pentru suveran, cu tot ceea ce se întâmpla în ţară. În caz de război, avea datoria să colaboreze cu generalul transilvănean. Tot între obligaţiile sale, figura controlul asupra expedierii decretelor imperiale la nivelele inferioare, sarcină pentru care avea un secretar anume desemnat[715] din cadrul Cancelariei şi care urma să fie controlat. Răspunderile sale erau, în esenţă, extrem de generale, fapt care va conduce în viitor la nenumărate confuzii. Acestea au fost, cu siguranţă, constatate şi de factorii imperiului, căci într-un interval de timp foarte scurt (7 aprilie - 20 mai), au fost emise nu mai puţin de 12 acte cu conţinut politico-juridic major, ce completau prevederile anterioare[716].

Ca sediu al guvernului, a fost fixat oraşul Alba Iulia[717]. În virtutea dispoziţiilor primite, guvernatorul împreună cu generalul ţării, cu cancelarul şi tezaurarul Transilvaniei, îşi aveau sediul în cetate, iar reuniunile aveau loc în fostul palat princiar[718]. O dată cu izbucnirea răscoalei rákócziene, Guberniul s-a retras la Sibiu, oraş mai bine apărat decât Alba Iulia.

Cu toate că în concepţia habsburgică instituţia guvernamentală trebuia sa suplinească atribuţiile Consiliului Intim şi ale Dietei, în rândurile ei, domnea un haos deplin. Această stare de delăsare totală a fost reflectată şi

[712] E.O.E., XXI, p.75-92
[713] E.O.E., XXI, p.78-80
[714] E.O.E., XXI, p.80-87
[715] E.O.E., XXI, p.83
[716] Rolf Kutchera, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688-1869*, Köln-Viena, 1985
[717] Carolus Szász, *op.cit.*, p.455
[718] Kövári László, *Erdély történelme*, Pesta, 1866

într-un act din anul 1702 al guvernatorului Bánffy, trimis contelui Johann Friedrich von Seeau[719]. Potrivit sursei, consiliul se reunea extrem de greu şi cu mari întârzieri. Membrii săi erau interesați, mai degrabă, de rezolvarea intereselor proprii decât de cele ale țării. Atitudinea din timpul şedințelor lăsa mult de dorit. Comportamentul consilierilor, neseriozitatea de care dădeau dovadă, se repercuta şi asupra indisciplinei funcționarilor de rang inferior. La agravarea stării de dezordine generală, un rol de seamă l-a avut şi viața haotică a lui Bánffy[720].

La sfârşitul secolului al XVII-lea, în funcționarea Guberniului, survine o modificare. Întrucât în anul 1699 personalitățile proeminente ale conducerii (guvernator, cancelar, tezaurar) se aflau în delegație la Viena, consilierii rămaşi la fața locului au format un organ locțiitor (*Substitutum Gubernium*), cu menirea să conducă treburile țării până la reîntoarcerea factorilor de decizie. Această situație poate fi întâlnită şi în perioadele următoare. Cancelarul Bethlen a întocmit chiar şi o serie de instrucțiuni care vizau activitatea forului substitut. Potrivit acestora, în lipsa guvernatorului şi a cancelarului, actele oficiale, ce nu sufereau amânare, trebuiau să fie semnate de secretarul cel mai în vârstă[721]. În antetul scrisorilor, se impunea precizarea "Ad mandatum Dominorum Consiliariorum praesentium".

Legat de structura actelor, menționăm că adresele către guvern începeau cu titulatura "Excelsum Regium Inclyti Magni Principatus Transsilvaniae Gubernium" sau "Excelsum Consilium Regium Guberniale"[722], iar cele către Tezaurariat sau Tabla Regală aveau numai formula de "Inclytus". Autentificarea se făcea cu trei peceți, potrivit reglementărilor din anul 1693[723].

În timpul mişcării rákócziene, guvernul s-a retras la Sibiu, unde a continuat să funcționeze, dar sub autoritate militară. Numărul consilierilor s-a restrâns foarte mult, prin trecerea unora dintre ei de partea răsculaților, dar şi prin executarea altora (J.Sachs von Harteneck), respective încarcerarea lor (de exemplu, cancelarul Nicolae Bethlen). Ştefan Apor este unicul care a demisionat. În anul 1706, în activitate au rămas doar trei persoane: Ştefan Haller, Samuel Konrad von Heydendorff şi Petrus

---

719 *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, II, Cluj, 1840, p.285
720 Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei 1691-1774*, Sibiu, 1943, p.13
721 Trócsányi Zsolt, *Habs. pol.*, p.232
722 Joseph Benkő, *op.cit.*, II, p.15-16
723 Carolus Szász, *op.cit.*, p.454

Weber[724]. Restabilirea situației inițiale nu se putea face din cauza evenimentelor tulburi care se derulau în Transilvania. Circumstanțele s-au agravat prin stingerea din viață a guvernatorului Bánffy[725], punându-se astfel în pericol însăşi existența guvernului. Gravitatea lucrurilor a fost realizată şi de către împărat. La 10 august 1709, Iosif I a emis un decret prin care a instituit o Deputație (*Deputatio et Gubernium*) compusă din 16 persoane[726], alese din cadrul celor patru religii recepte. Conducerea acesteia a fost încredințată contelui catolic Ştefan Haller, iar după moartea acestuia (1710), lui Ştefan Wesselényi. De menționat este şi faptul că nici unul dintre membrii în viață ai consiliului Guberniului n-a fost inclus în organismul provizoriu instituit. Deputația a dobândit din partea suveranului aceleaşi atribuții ca şi Guberniul[727].

Restabilirea activității "de facto" a Guberniului s-a realizat abia după anul 1711. Dieta din noiembrie 1712 s-a reunit, tocmai în scopul de a face nominalizări pentru postul de consilier. Rezultatele voturilor au fost expediate Cancelariei Aulice pentru a fi prezentate împăratului spre aprobare. La Viena, personalul a intervenit masiv în lista celor desemnați, schimbându-se astfel verdictul stărilor. S-a procedat chiar şi la introducerea unor persoane care lipseau în propunerile Dietei (Szentkereszti, Hosman)[728]. În anul 1713, Carol VI şi-a dat consimțământul pentru consiliul compus din 12 nume, alcătuit din rândurile celor patru religii recepte. În funcția de guvernator, în locul candidatului Dietei, Ştefan Wesselényi, s-a optat în favoarea lui Sigismund Kornis[729], care nici măcar nu figura pe tabelul înaintat suveranului. Chiar şi pe lista consilierilor, în care era nominalizat, ocupa doar poziția a şasea[730].

Atribuțiile Guberniului, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, au fost de ordin administrativ şi juridic. În schimb, în componența Guberniului apar noi membri, precum episcopul catolic al Transilvaniei, care nu figura până acum în ierarhiile centrale ale conducerii. Prelatul a fost fidel Vienei, un exponent al politicii habsburgice, mai ales că împăratul a

724 Rolf Kutschera, *op.cit.*, p.21
725 Wesselényi István, *Sanyarú világ. Napló 1703-1078*, II, Bucureşti, 1983, p.684
726 J.Benkő, *op.cit.*, vol.II, p.18
727 C.A.T.: A.G., anul 1709, nr.25
728 Trócsányi Zsolt, *Habs. pol.*, p.318
729 Rolf Kutschera, *Landtag und Gubernium*, p.217-220
730 Trócsányi Zsolt, *Habs. pol.*, p.318

reconstituit episcopatul catolic de la Alba Iulia şi l-a investit cu o serie de drepturi[731]. Prin rescriptul imperial din anul 1721, se stabilea rangul episcopului în structura instituției guvernamentale. Acesta urma imediat după guvernator[732].

În deceniul doi al secolului al XVIII-lea, Guberniul şi-a mutat sediul. Din cauza epidemiei de ciumă, care bântuia în sudul Transilvaniei în anul 1717, Kornis a dispus mutarea forului la Cluj[733], unde va funcționa până în anul 1731.

În urma schimbărilor din perioada anilor 1713-1714, componența Guberniului a fost următoarea: Sigismund Kornis, guvernator, Ştefan Wesselényi, preşedintele Dietei, Gheorghe Haller, Mihai Mikes, Samuel Konrad von Heydendorff, Andreas Teutsch, Samuel West, Andrei Szentkereszti, Samuel Biró, Mihai Simion consilieri[734]. Din enumerarea făcută, lipsesc episcopul şi tezaurarul. Până în anul 1735, se păstrează aceeaşi configurație, cu mici excepții.

Sub aspectul funcționării sale, Guberniul "activa în plen", în paralel cu Dieta, la fel ca în perioada precedentă. O înnoire apare după anul 1717, când împăratul solicită ca un număr de 6-7 consilieri sa rămână, în permanență, la sediul său şi în intervalul dintre sesiuni[735]. Răspunsul Guberniului a fost negativ, motivându-se prin numărul restrâns al personalului, mulți fiind bătrâni şi bolnavi[736]. La reşedință, rămâneau, în general, câte 2-3 persoane pentru soluționarea cazurilor ce nu sufereau amânare. Ideea permanenței mai multor consilieri în cadrul oficiului a încercat sa fie impusă şi de către Kornis, iar în anul 1727 din nou de către împărat[737]. Rezultatele au fost însă aceleaşi, la fel ca şi cele anterioare.

La începutul deceniului patru, Guberniul s-a confruntat din nou cu o situație inedită care va duce, în final, la o formă de conducere interimară. În anul 1731, s-a stins din viață Sigismund Kornis. Generalul Francisc Anton Wallis a primit ordin din partea Vienei să preia conducerea țării, în mod

---

731 Rolf Kutschera, *op.cit.*, p.154
732 Trócsányi Zsolt, *Erd.lev.*, p.152
733 Kővári László, *op.cit.*, p.5
734 Gál László, *Erdélyi diaeták végzeseinek nyomdokái, és a Compilata Constitutio után költ articulusok kivonatja*, Cluj, 1837, p.65
735 C.A.T.: A.G., Anul 1717, nr.58
736 Trócsányi Zsolt, *Habs.pol.*, p.324
737 *Ibidem*

provizoriu, acesta fiind numit cu titlul de preşedinte al guvernului[738]. El va conduce lucrările Dietei de la Sibiu din anul 1733, care avea drept scop alegerea unui nou guvernator. Ştefan Wesselényi a avut din nou câştig de cauză, el întrunind numărul cel mai mare de voturi. Cu toate acestea, împăratul nu a confirmat opţiunea stărilor, impunându-l la conducere pe catolicul Ştefan Haller (1734)[739].

În scurta perioadă de timp, cât a exercitat puterea, contele Wallis nu s-a remarcat prin acţiuni deosebite; poate doar printr-o atenţie mai mare acordată catolicilor transilvăneni[740].

a.5. *Tezaurariatul*

Vistieria a fost un organism administrativ central important, încă în epoca principatului. Ea s-a perpetuat ulterior şi în timpul Habsburgilor, fiind în atenţia proiectelor de reorganizare chiar în primii ani de stăpânire austriacă, când apare sub noua denumire[741]. O serie de ramuri şi-au găsit precizate competenţele în textul Diplomei Leopoldine, iar tezaurarul primind instrucţiuni de funcţionare[742]. Ulterior, prin noile îndrumări primite în anul 1693, se fixează, ceva mai precis, şi atribuţiile sale[743]. Printre acestea, ar fi includerea între membrii guvernului, la şedinţele căruia trebuia să participe. Guberniul nu putea să decidă în cauze fiscale fără prezenţa tezaurarului. În cazul eliberării unor posturi din subordine, avea obligaţia să aducă la cunoştinţa forului superior. În serviciile mărunte, putea să decidă de unul singur. Printre aspectele noi faţă de epocile trecute, se poate semnala înşirarea, printre veniturile vistieriei Transilvaniei, şi a impozitelor colectate, precum şi preconizata subordonare faţă de Camera Aulică. De la aceasta, era prevenit în legătură cu faptul că va primi instrucţiuni clare cu privire la sarcinile sale viitoare. Se fac şi referiri la prezenţa, în Transilvania, a unei Comisii Camerale (*Commission Cameralis*) - dacă situaţia o va impune - care să analizeze împreună cu factorii responsabili locali (Guberniu, Tezaurar), stările de fapt.

---

738 Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei*, p.31
739 Idem, *Landtag und Gubernium*, p.220-221
740 Idem, *Guvernatorii Transilvaniei*, p.33
741 Joseph Benkő, *op.cit.*, II, p.62
742 C.A.T.: A.G., Anul 1691, nr.2
743 Carolus Szász, *op.cit.*, p.434-439

Buna funcționare a serviciului o efectua cu un aparat administrative, moştenit din vremea principatului, şi care se compunea din patru membri importanți: 1) inspectorul sării şi a celorlalte mine; 2) inspectorul tricesimei; 3) prefectul bunurilor fiscale şi 4) cel al dijmelor. O dată cu noile norme de activitate, s-a expediat autorității transilvănene şi recenta formă de jurământ, redactată de organismul central vienez, legământ pe care trebuie să-l presteze ocupantul funcției[744]. În perioada respectivă, acesta era vârstnicul Ioan Haller care demisionează în toamna lui 1694, murind la scurt timp după aceasta[745].

În primul deceniu al ocupației habsburgice, nu s-a trecut concret la o restructurare temeinică a instituției. Schimbările, în esență, au vizat doar cooptarea tezaurarului în consiliul gubernial şi desemnarea unei alte persoane în locul decedatului Haller, care va fi baronul Ştefan Apor[746]. Lipsa prefacerilor se justifică prin starea de război din imperiu şi prin faptul că bunurile tezaurariale erau arendate, sub forma în care se proceda, în epoca principatului[747].

Un interes mai mare al Curții vieneze față de Tezaurariat rezultă din instrucțiunea emisă în anul 1696[748]. Elaborat special pentru noul tezaurar, actul impune deja o subordonare față de Camera Aulică, căruia Apor trebuia să prezinte rapoarte periodice. O preocupare aparte se arată în privința minelor de aur, argint şi sare, asupra cărora se solicită informații detaliate. Dependența față de Guberniul transilvănean nu mai este aşa de mare ca în 1693, având-se chiar o libertate mai largă în rezolvarea problemelor stricte de specialitate. El rămâne şi pe mai departe membru al consiliului gubernial, doar că acum exista şi un sfat propriu al Tezaurariatului, compus din: directorul fiscal, procuratorul fiscal, doi exactori ordinari, inspectorul minelor de sare, inspectorul tricesimei, supraveghetorul minelor de aur, precum şi prefectul bunurilor fiscale. Dintre celelalte modificări mai semnificative față de instrucțiunea precedentă pot fi menționate cele cuprinse în punctul şase, prin care se

[744] Trócsányi Zsolt, *Habs.pol.*, p.226
[745] *Ibidem*
[746] C.A.T.: A.G., Anul 1695, nr.3
[747] Rolf Kutschera, *Landtag und Gubernium*, p.198
[748] Arhiva Națională Maghiară. *Fondul Tezaurariatul Transilvnaiei* (se va citi, în continuare, T.T.), F.234. Arhiva Fiscală a Transilvaniei. *Dulapul XVI.I Instructiones. fasc. 1-13. Nr.7. Instruction für den Königlichen Siebenbürgischen Schatz Meister Grafen Stephanum Apor.*

limitează competența tezaurarului în numirea de funcționari inferiori; acum, el poate face doar trei propuneri Camerei, din care forul central numea o persoană în postul vacant. Exista o excepție în acest caz. Când încadrarea nu suporta nici o amânare, atunci putea acționa liber. Tot ca o limitare a prerogativelor sale pot fi socotite şi raporturile cu unitățile militare cantonate în Transilvania în chestiunea impunerilor, dar şi prevederile referitoare la bunurile fiscale.

Până în anul 1699, suveranul n-a riscat schimbări spectaculoase în organizarea şi conducerea Tezaurariatului; din instrucțiunile menționate, se putea deja observa în ce direcție se dorea reformarea forului. După pacea de la Karlowitz, împăratul şi-a canalizat, în primul rând, atenția spre organismul cameral transilvănean. Ca o primă măsură, el a trimis aici o comisie (*Commissio Cameratica*) sub conducerea lui Ludwig Albert Thavonath, cu misiunea de a evalua veniturile țării şi de a face propuneri pentru sporirea acestora[749]. Liderul delegației primise, din partea împăratului, două instrucțiuni privitoare la activitatea pe care să o efectueze în Transilvania[750].

În prima, Leopold I cerea să respecte uzanțele diplomatice: să se prezinte la sediul Guberniului, să ia legătura cu comandantul armatei austriece şi cu tezaurarul Apor. Cu cel din urmă, să discute despre mineritul aurului şi mercurului (producție, valorificare). O prevedere mai interesantă era cererea suveranului ca Thavenoth să discute şi cu medicul militar Samuel Köseléri. Despre acesta, Camera avea informări cum că acesta efectuase deja, de-a lungul mai multor ani, o evaluare similară, având situație exactă a minelor din Transilvania. După momentele protocolare, Comisia urma să întreprindă deplasări la ocnele în activitate, unde să urmărească, la fața locului, toate aspectele avute în vedere, felul în care se exploatează, calitatea minereului, randament, transport, drumuri de acces etc.

Date mult mai complexe, cu referiri la menirea comisiei, conține a doua instrucțiune, de data aceasta secretă[751]. În cadrul ei, reprezentanții Camerei Aulice recunosc că nu au decât date vagi privind veniturile camerale ale Transilvaniei, drept pentru care se solicită investigarea tuturor ramurilor

---

749 Trócsányi Zsolt, *Hab. pol.*, p.251
750 Idem, *Erd. lev.*, p.471-472
751 Idem, *Habs.pol.*, p.252-253

aducătoare de beneficiu. Apoi se precizează exact ramurile economiei supuse examinării şi ce anume să se urmărească în cadrul lor. În ultimul punct al dispozițiilor, se solicită date şi asupra comerțului transilvănean.

Activitatea Comisiei începe în toamna anului 1699. După o muncă intensă de câteva luni, Thavonath întocmeşte un raport detaliat către Leopold I cu privire la cele constatate[752]. O primă concluzie propune împăratului să îndepărteze din serviciile lor pe toți transilvănenii, întrucât, până când aceştia ocupau funcțiile vistieriei, nu putea fi vorba de vreo îmbunătățire a situației de fapt. Curtea a reacționat prompt la propunerea făcută, printr-o formulă originală. Întrucât, potrivit Diplomei Leopoldine, posturile administrative ale Transilvaniei nu puteau fi deținute decât de indigeni, soluția adoptată a fost desemnarea pe lângă funcționarii autohtoni, a unor *preşedinți* străini, în genere, austrieci. Exista o excepție în cazul tezaurarului. Străinii aveau misiunea de a controla toate actele oficiului, fără o aprobare prealabilă din partea elementelor locale. Concomitent, Apor a fost avertizat, printr-o dispoziție imperială că, atât timp cât Comisia îşi desfăşura activitatea în Transilvania, el nu putea întreprinde nimic în sfera lui de activitate decât cu o încuviințare premergătoare din partea lui Thavonath. Prin măsurile întreprinse, s-a scos, instituția Tezaurariatului din puterea transilvănenilor pentru o perioadă de aproape două secole.

După ce a trebuit să privească neputincios modul în care Comisia a redus "excedentul de personal" autohton din oficiile cămării Transilvaniei, Apor şi-a prezentat demisia[753]. De această situație avea cunoştință, atât Conferința Secretă austriacă[754], cât şi Cancelaria Aulică a Transilvaniei[755]. Tezaurarul demisionar nu s-a prezentat nici la lucrările Guberniului, fapt ce a pricinuit mari probleme organismului în sine[756]. Cu toate acestea, o decizie în cazul său nu se ia de către împărat[757], iar lucrurile decurg, mai

752 Pentru activitatea Comisiei, vezi: T.T: F.196. *Cameratica Commissio.*
753 C.A.T.: A.G., Anul 1702, nr.74
754 C.A.T.: A.G., Anul 1702, nr.101
755 C.A.T.: A.G., Anul 1702, nr.102
756 C.A.T.: A.G., Anul 1702, nr.212
757 Cancelaria Aulică a Transilvaniei anunță Guberniul că, din cauza marii aglomerări de cazuri la Curte, o decizie în chestiunea Tezaurarului nu s-a putut lua până acum, dar se aşteaptă ca viitoarea reuniune a Conferinței Secrete să aducă o soluție rapidă. (CAT: A.G., Anul 1702, nr.266)

departe, în mod firesc. Apor este felicitat cu prilejul Crăciunului şi a noului an[758] şi este chemat să-şi primească salariul[759]. În cele din urmă, însă, Leopold acceptă cererea depusă şi îl eliberează din funcţie, numindu-l imediat în rolul de general al armatei provinciale a Transilvaniei[760]. O dată cu plecarea lui Ştefan Apor, postul a rămas neocupat până în epoca reformelor tereziene.

Acum, la cumpăna de veacuri, se pot trage şi primele concluzii cu privire la evoluţia instituţiei Tezaurariatului. Astfel, la înfiinţarea sa, acesta era un for subordonat Guberniului, iar tezaurarul ocupa rangul al patrulea în ierarhia consilierilor guberniali[761]. Prin instrucţiunile din anii 1693 şi 1696, şi-a câştigat un anumit prestigiu: putea să numească funcţionari inferiori în mod liber, conducea un consiliu propriu şi avea un aparat birocratic distinct. După anul 1699, organismul cameral transilvănean este subordonat Camerei Aulice vieneze, personalul său este schimbat cu specialişti de origine germană, iar demnitatea de tezaurar rămâne vacantă pentru timp de aproape cinci decenii.

După anul 1700, sarcinile lui Thavonath au fost preluate de Johann Friedrich Seeau, iar apoi de către J. Ehrenreich Seeau[762]. Instrucţiunile primite de către aceştia din partea împăratului nu diferă mult faţă de cele anterioare, în unele cazuri se pot constata chiar similitudini evidente[763]. Activitatea hotărâtă a celor doi, în perimetrul transilvănean, s-a întrerupt în curând datorită mişcării rákócziene. Cu toate acestea, ei n-au părăsit Transilvania, iar în scurtele intervale, când austriecii deveneau stăpâni pe situaţie, efectuau inspecţii rapide sau trimiteau inspectori pentru verificări de rutină.

Răscoala din Transilvania l-a împiedicat şi pe noul tezaurar, desemnat de către suveran, să-şi ocupe funcţia. Alegerea a căzut pe fostul vicecancelar al Cancelariei Aulice din Viena, Samuel Kálnoki[764]. Acesta va muri în capitala Imperiului, fără să mai poată ocupa postul în care fusese desemnat[765].

---

[758] C.A.T.: A.G., Anul 1702, nr.260
[759] *Ibidem*. Pentru salariul tezaurarului, vezi C.A.T.: A.G., Anul 1702, nr.250
[760] C.A.T.: A.G., Anul 1703, nr.27
[761] C.A.T.: A.G., Anul 1693, nr.4
[762] Trócsányi Zsolt, *Erd.lev.*, p.472
[763] Idem, *Habs.pol.*, p.258
[764] C.A.T.: A.G., Anul 1703, nr.99
[765] C.A.T.: A.G., Anul 1706, nr.39

În anul 1706, se produc schimbări şi în componența Comisiei din Transilvania, prin retragerea lui J. Ehrenreich Seeau şi nominalizarea lui Paul Karl Kleinburg[766]. Tot atunci, Iosif I promite rezolvarea chestiunii funcției de tezaurar[767], angajament rămas neonorat. Prezența lui Karl Kleinburg în Ardeal este de scurtă durată, întrucât, în toamna lui 1708, Curtea deja impune în fruntea Comisiei pe un consilier cameral aulic în persoana lui Ignaz Haan[768]. În instrucțiunea primită, el figurează sub titulatura de Comisar Suprem pentru Aprovizionarea Armatei (oberprouiandtcommissarius), fapt ce demonstrează o conjugare strânsă a vistieriei cu problemele curente ale trupelor austriece cantonate în Transilvania[769]. Ideea poate fi întărită şi prin modalitatea emiterii actelor, care trebuia făcută în numele comandantului militar al armatelor din Transilvania[770]. Haan stătea sub o dublă subordonare: față de Camera Aulică şi față de generalul austriac din țară, fără acceptul căruia nu putea lua nici o decizie. Aceştia preiau treptat atribuțiile de îndrumare şi control de la Guberniu, sub a cărui dependență se afla până acum. Forma de organizare menționată va dura şi în deceniile următoare.

În anul 1712, reprezentanții Camerei Aulice se adresează lui Haan printr-o dispoziție, prin care solicită, din partea acestuia, să facă un raport economic general (*status oeconomicus*) cu privire la situația ramurilor camerale ale Transilvaniei[771]. Era o veche preocupare a autorităților centrale de resort care, acum, după înăbuşirea mişcării rákócziene, prinde din nou contur. Haan face demersurile necesare la subordonații săi, dar, cu o singură excepție, nu se cunosc rezultatele obținute[772].

Reorganizarea autorităților administrative şi judecătoreşti ale Transilvaniei din anii 1713-1714 nu a vizat şi Tezaurariatul, cu toate că preocupări legate de o altă instrucțiune, care să fie emisă forului[773], existau. Se fac chiar propuneri pentru postul de tezaurar[774], listă ce a ajuns în

---

766 T.T.: F.200, anul 1706, nr.12
767 T.T.: F.46, Anul 1706, nr.156
768 *A magyarországi és erdélyi központi kormányszervek...*, p.109
769 Trócsányi Zsolt, *Erd.lev.*, p.473
770 Idem, *Habs.pol.*, p.328
771 T.T.: Acta Generalia, anul 1712, nr.15
772 Trócsányi Zsolt, *Habs.pol.*, p.3238
773 C.A.T.: A.G., Anul 1710
774 C.A.T.: A.G., Anul 1713, nr.48

posesia Guberniului[775], apoi a Cancelariei Aulice, dar totul se rezumă la discuții sterile[776]. Singurele elemente de noutate ale acestor ani ar fi fixarea salariului lui I. Haan[777] şi cooptarea numitului în anchetele demarate pentru pedepsirea participanților la răscoala lui Francisc Rákóczi[778].

Politica de centralizare dusă de autoritățile austriece nu a putut împiedica - din lipsă de resurse materiale imediate - arendarea unor ramuri ale cămării transilvănene, aşa cum se procedase în epoca principatului. Erau vizate, în primul rand, domeniile fiscale, dar şi minele de fier sau mercur, furnalele, precum şi anumite sectoare ale comerțului[779]. Cea mai mare parte a compartimentelor vistieriei Transilvaniei erau deținute însă de forul Tezaurariatului.

O nouă instrucțiune dată organismului tezaurarial datează din 1721[780] şi poate fi pusă în legătură cu desemnarea lui Hugo Virmont în funcția de comandant general al trupelor austriece din Transilvania. Acum s-a dorit, din nou, reglementarea raporturilor dintre general şi Ignaz Haan. Potrivit ordinelor primite, Haan rămânea pe mai departe subordonat al conducătorului militar şi al Camerei Aulice, față de care prezenta rapoarte periodice. În problemele camerale cu implicații administrative şi militare, se consultau reciproc, dar, în cele pur tezaurariale, Haan putea decide de unul singur. Astfel, purta corespondență cu funcționarii săi din subordine, numea şi revoca funcționari de grad inferior. În esență, puține elemente de noutate față de dispozițiile anterioare.

În anul 1722, Ignatius Haan moare, urmaşul său fiind desemnat de autoritățile camerale centrale abia peste doi ani, în persoana baronului Johann Ignaz Viechtner[781]. Dacă dispărutul purta încă titlul de *Comisar Suprem pentru Aprovizionarea Militară*, iar, mai apoi, de *reprezentant cameral* (cameralis repraesentans) noul investit era *comisar cameral* (cameralis commissarius) şi *director cameral* (cammeralis director). El avea în administrarea sa - ca şi Haan, de altfel, după 1718 - alături de Transilvania şi

[775] C.A.T.: A.G., Anul 1713, nr.49
[776] C.A.T.: A.G., Anul 1713, nr.48
[777] C.A.T.: A.G., Anul 1710, nr.24
[778] C.A.T.: A.G., Anul 1711, nr.2
[779] Trócsányi Zsolt, *Habs.pol.*, p.344
[780] Idem, *Erd.lev.*, p.473
[781] C.A.T.: A.G., Anul 1724, nr.37

Oltenia. Alți succesori au fost Franz Reinold Andlern[782], baronul Samuel Franz Rebentisch (1731)[783], baronul Heinrich Julius Bannirius Gilleis[784](1734), Johannes Petrus Arivabene[785] (1735) şi Franz Christoph Schmidlin[786] (1738).

Titulaturile menționate certifică etapele consolidării aparatului administrativ cameral din Transilvania. Organismul se dezvoltă în jurul liderului, de unde şi denumirea forului, din anii 1720, de *Direcție Camerală* (Cameralis Directio). Biroul aflat în subordine era o construcție simplă, chiar surprinzător de neevoluată față de celelalte instituții centrale ale timpului, fiind compus dintr-un secretar, 1 concepist şi câțiva dieci. Reuniunile sunt foarte neregulate; dacă între septembrie şi noiembrie 1725 se țineau sesiuni aproximativ tot la 3 zile[787], în acelaşi an, la sfârşitul lui octombrie şi începutul lui noiembrie, acestea erau zilnice[788]. În cursul anului următor, între 3 şi 22 iunie, nu s-a ținut nici o şedință a personalului cameral[789]. Nici măcar consultările dintre diferitele ramuri ale sale nu se făceau periodic. În sistemul birocratic al Tezaurariatului, dominau funcționarii originari din provinciile ereditare austriece care, până în deceniul al patrulea, au eliminat masiv elementele autohtone. Foarte rar se întâmpla ca un transilvănean să fie menționat într-o funcție de conducere.

*

După transformări continue, care s-au prelungit pe o perioadă de o jumătate de veac, aparatul instituțional transilvănean central s-a apropiat, din ce în ce mai mult, prin necesități şi cerințe de ceea ce Curtea vieneză a preconizat: un stat în curs de modernizare, clădit pe principii europene. Se poate afirma că, pînă în anul 1740, s-au creat doar premisele, adevăratele reforme însă de abia acum vor urma.

---

782 T.T.: A.G., Anul 1727, nr.1014
783 C.A.T.: A.G., Anul 1731, nr.25
784 C.A.T.: A.G., Anul 1734, nr.43
785 C.A.T.: A.G., Anul 1735, nr.34
786 C.A.T.: A.G., Anul 1738, nr.281
787 T.T.: A.G., Anul 1725, nr.2
788 *Ibidem*
789 T.T.: A.G., Anul 1726, nr.252

Bibliografie

Izvoare arhivistice

1. Arhiva Națională Ungară. Budapesta, *Fondul Cancelariei Aulice a Transilvaniei*. "Acta generalia"
2. Arhiva Națională Ungară, Budapesta, *Fondul Guberniul Transilvaniei*
3. Arhiva Națională Ungară, Budapesta, *Fondul Tezaurariatul Transilvaniei*
4. Arhivele Naționale. Direcția Județeană Cluj, *Fondul Socoteli princiare*

Lucrări

1. ****A magyarországi és erdélyi központi kormányszervek szervezetének és müködésének története: 1526-1867* (lucrare în manuscris), Budapesta, 1959
2. Bauer, Rolf, *Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas*, München, 1970
3. Benedikt, Heinrich, *Als Belgien noch österreichisch war*, Viena, 1965
4. Benedikt, Heinrich, *Kauseradler über dem Apennin. Die Österreiche in Italien 1700-1866*, Viena-München, 1964
5. Benkö, Joseph, *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus orbi nondum satim cognitus. Pars prior sive generalis*, tom II, Cluj, 1833
6. Csizmadia, Andor, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Budapesta, 1976
7. Ember, Gyõzõ, "Magyarország közigazgatása 1711-1765", în *Levéltári közlemények*, Budapest, 54/1983
8. Frass, Otto, *Das Zeitalter Maria Theresias und ihrer Söhne (1740-1792)*, Graz-Viena, 1946
9. Furlani, Silvio, Wandruszka, Adam, *Österreich und Italien. Ein bilaterales Geschichtsbuch*, Viena-München, 1973
10. Huber, Alfons, *Österreichische Reichsgeschichte. Geschichte der Staatbildung und des öffentlichen Reich*, Praga-Viena, 1901
11. Kann, Robert A., *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*, Viena-Köln-Weimar, 1993
12. Kretschmayr, Heinrich, *Die österreichische Zentralverwaltung*. I. Abteilung, *Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749)*, vol.I, Viena, 1907
13. Kutschera, Rolf, "Institutionen und Verwaltung zur Zeit der Habsburger", in *Siebenburgische Semesterbläter*, München, III/1 (1989)
14. Kutschera, Rolf, *Guvernatorii Transilvaniei 1691-1774*, Sibiu, 1943

15. ****Magyarország története: 1526-1686*, vol.I, Budapesta, 1987
16. ****Magyarország története: 1686-1790*, vol.I, Budapesta, 1989
17. Szász, Károly, *Sylloge tractatuum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta b. diplomatis Leopoldini resolutionis item quae Alvincziana vocatur, illustrantium*, Cluj, 1833
18. Trócsányi, Zsolt, *Erdélyi kormányhatósagi levéltárak*, Budapesta, 1973
19. Trócsányi, Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg kormányzat Erdélyben*, Budapest, 1988
20. Wandruszka, Adam, *Österreich und Italien im 18. Jahrhundert*, Viena, 1963
21. Wesselényi, István, *Sanyarú világ. Napló 1703-1078*, vol.II, Bucureşti, 1983
22. Zöllner, Erich, *Istoria Austriei, de la începuturi până în prezent*, vol.I-II, Bucureşti, 1997

POSTFAȚĂ

O perspectivă nouă asupra istoriei Transilvaniei

Provincie care a atras asupră-i cercetările mai multor istoriografii paralele, corespunzătoare principalelor sale naționalități, Transilvania a fost înfățișată, cu precădere, prin capitolul vieții sale politice. Lărgirea câmpului de investigații, în istoriografia modernă din secolele al XIX-lea şi al XX-lea, a determinat şi anexarea succesivă, la tabloul originar, a domeniului economic, a celui social, juridic, de structuri constituționale etc. toate acestea cu o pondere subordonată celui dintâi, purtător de conotații naționale şi naționaliste.

Nu s-ar putea spune că, tratată astfel, în fragmentări mai mult ori mai puțin corelate, istoria Transilvaniei n-a ajuns suficient de cunoscută. Dar e la fel de adevărat că enunțurile de ordin general asupra anumitor procese şi fenomene au copleşit cunoaşterea structurilor şi detaliilor de profunzime.

Este ceea ce suplineşte întinsul eseu tripartit, consacrat învățământului, bisericii şi organizării administrative a Transilvaniei din partea a trei autori, colaboratori cu experiență sau promițători, ai Institutului de Istorie „George Bariț" din Cluj-Napoca. Investigațiile lor, concentrate cu deosebire asupra veacului al XVIII-lea, relevă o serie de fapte interesante şi, suntem convinşi, nu tocmai la îndemâna publicului larg, poate nici chiar la aceea a multor specialişti.

Față de imaginea standard a unui sistem de învățământ care avantaja net unele etnii şi grupuri sociale, lăsându-le în voită ignoranță pe altele, studiul cuprins în acest volum, fără a modifica radical nuanțele tabloului, e de natură să surprindă prin evidențierea numărului de instituții şcolare, din centre mai mari sau mai mici, unele cu reputație europeană, altele mai modeste sau prevestindu-şi norme de deşteptare a conştiințelor colective.

Despre cele patru religii „recepte" vorbeşte mai toată lumea. Dar în volumul de față, ea va avea amănunte de organizare, de structură doar

pentru puțini familiare. A se vedea, de pildă, problemele de structură a confesiunilor reformate sau organizarea bisericii din Banat, după anul 1716.

Structurile birocratice aduc parcă mai puține elemente de excepție: cancelaria aulică, guberniul s.a. sunt instituții cu nume frecvent vehiculate. Dar definițiile, evoluția lor, raporturile cu puterea centrală, austriacă, sunt lucruri ce vor fi util de memorat.

În cele peste 250 de pagini, autorii au pus în valoare informațiile din numeroase surse de arhivă, periodice şi câteva sute de lucrări edite. O densitate de date, stăpânite cu un remarcabil spirit de sistematizare şi sinteză.

O istorie a Transilvaniei prin instituții este ceea ce aduce nou acest volum, îndreptățindu-ne titlul prezentării şi elogierea meritelor autorilor săi.

Acad. Camil Mureşanu

INDICE TOPONIMIC

C

D

E

F

G

H

I

S

INDICE DE PERSOANE

C

I

J

K

N

O

P

R

S

Ş

T

CUPRINS